

تحقیقی مجلہ ”پنجاب رنگ“

سرپرست اعلیٰ: ڈاکٹر صفرا صدق

ایڈیٹر: محمد عاصم چودھری

اسٹنٹ ایڈیٹر: قاری عیاض احمد

مجلس مشاورت:

☆ ڈاکٹر جسیر کور، ڈین فیکلٹی آف آرٹ اینڈ کلچر، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ (بھارت)

☆ ڈاکٹر منظور اعجاز، چیف ایڈیٹر و چار آن لائن پنجابی پورٹل (امریکہ)

☆ ڈاکٹر جسوند سنگھ، پروفیسر شعبہ پنجابی، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ (بھارت)

☆ ڈاکٹر جگ موہن ساگا، ٹورنٹو (کینیڈا)

☆ ڈاکٹر نبیلہ رحمن، ڈائریکٹر، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور (پاکستان)

☆ ڈاکٹر جمیل احمد پال، سابق چیئرمین شعبہ پنجابی، گورنمنٹ شالیمار کالج، لاہور (پاکستان)

☆ ڈاکٹر محمد طارق خان، چیئرمین شعبہ پنجابی، گورنمنٹ ایمرسن کالج، ملتان (پاکستان)

☆ ڈاکٹر سید اختر جعفری، سابق پرنسپل، گورنمنٹ کالج، باغبانپورہ، لاہور (پاکستان)

ٹائٹل: فیضان امجد

کمپوزنگ: رضوان الحسن

آئی ایس ایس این: 2616-910X

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر

پنجابی کمپلیکس، 1-قدانی سٹیڈیم، فیروز پور روڈ، لاہور

editor.punjabrung@gmail.com

Ph: +92-42-99232169-70 Fax: +92-42-99231766

Website: www.pilac.punjab.gov.pk

 PILAC / Pilac Pakistan

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان، فن و ثقافت

پنجاب رنگ

جنوری۔ دسمبر 2019ء

(شمارہ نمبر 4)

سرپرست اعلیٰ

ڈاکٹر صفرا صدق

ایڈیٹر

محمد عاصم چودھری

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر

محکمہ اطلاعات و ثقافت، حکومت پنجاب

پنجابی کمپلیکس، 1- قذافی سٹیڈیم فیروز پور روڈ، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی ہدایتاں

- ☆ تحقیقی مجلہ ”پنجاب رنگ“ وچ پنجابی زبان، ادب، فن تے ثقافت بارے تحقیقی مقالے چھاپے جانے نئیں۔ مقالہ نگار بیٹھ دتیاں گئیاں ہدایتاں نوں ضرور سامنے رکھن:
- 1- ”پنجاب رنگ“ نوں گھلایا جاوان والا مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور اخبار یا رسالے نوں نہ گھلایا جاوے۔
  - 2- مقالہ نگار مقالے دے نال اوہدا خلاصہ (Abstract) انگریزی تے پنجابی وچ 100 توں 300 لفظاں دے وچکار لکھ کے گھلے۔ ایہدے بغیر مقالہ اشاعت وچ شامل نہیں کیتا جاوے گا۔ مضمون دا عنوان انگریزی تے پنجابی وچ وی ضرور لکھیا جاوے۔
  - 3- مقالہ ان تیج پروگرام وچ کمپوز ہووے، Soft تے Hard دوویں کاپیاں گھلایاں جاوان۔
  - 4- مقالے دے پہلے صفحے اُتے ایہہ معلومات ضرور درج ہوون:
  - مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر تے ای میل پتہ۔
  - 5- مقالہ نگار ’معاهدہ اشاعتی حقوق Publication Rights Agreement‘ دی سکین کیتی ہوئی دستخط شدہ کاپی JPEG فارمیٹ وچ مقالے دے نال یا مجلے دی ای میل تے ضرور گھلے۔
  - 6- سارے مقالے چھپن توں پہلے Peer Review واسطے مختلف ماہراں نوں گھلے جانے نئیں۔ رائے آوان توں بعد ای مقالہ ”پنجاب رنگ“ وچ چھاپن یا نہ چھاپن دا فیصلہ کیتا جاوے گا۔
  - 7- مقالے وچ سارے حاشیے تے حوالے شیکاگو مینوئل (17th Edition) دے مطابق دتے جاوان۔
  - 8- پہلی وار حوالہ مکمل تفصیل نال درج کیتا جاوے گا۔
  - 9- دو جی وار حوالہ درج کرن دی صورت وچ حوالہ مختصر لکھیا جاوے گا۔ دو جی وار صرف مصنف دا ناں، کتاب یا رسالے دا ناں تے صفحہ نمبر درج کیتا جاوے گا۔ اُپر تھلے اک ای حوالہ درج کرن دی صورت وچ دو جی وار صرف ”اوہی“ لکھیا جاوے گا۔ جے کر صفحہ نمبر ہور ہووے تے اوہ درج کیتا جاوے گا۔
  - 10- کسے وی مقالے وچ پیش کیتی جان والی رائے مقالہ نگار دی ذاتی رائے سمجھی جاوے گی۔ ادارے دا اوہدے نال متفق ہونا ضروری نہیں۔
  - 11- ادارے دے ویب سائٹ لنک http://pilac.punjab.gov.pk/research_journal تے موجود تحقیقی مجلہ ”پنجاب رنگ“ بارے دتی گئی تفصیل دی روشنی وچ مقالے گھلے جاوان۔ ”پنجاب رنگ“ دے پچھلے شمارے وی ایس لنک تے موجود نئیں۔
  - 12- خط پتر لئی ایہہ پتہ ورتیا جاوے:

چیف ایڈیٹر ”پنجاب رنگ“

پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 1۔ قذافی سٹیڈیم، فیروز پور روڈ، لاہور

ای میل: editor.punjabrung@gmail.com فون نمبر: 042-99232169-70

سارنی

- 5 مڈھلی گل
- 7 اداریہ
- حصہ پنجابی
- 9 ♦ چوہدری نواب الدین: حیاتی تے پنجابی شاعری
اکبر علی غازی /
ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
- 27 ♦ شوکت علی قمر بطور نعت گو شاعر
الماس طاہرہ
- 37 ♦ گئے باراں ماہ
ڈاکٹر ثوبیہ اسلم
- 49 ♦ پنجابی غزل وچ جدید حیاتی دامہاندرا علامتاں راہیں: تحقیقی جائزہ زیب النساء
- 67 ♦ ”پرکھ پڑچول“ از عارف عبدالستین: تحقیقی، تنقیدی مطالعہ
ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا /
سحرش افتخار
- 83 ♦ بابا گورو نانک دے توحیدی تے سماج سدھار وچار
ڈاکٹر صائمہ بٹول /
ڈاکٹر مریم سرفراز
- 97 ♦ ڈاکٹر مہر عبدالحق دے ترجمہ قصیدہ بردہ شریف دا ویروا
ڈاکٹر عائشہ رحمان
- 107 ♦ تاریخ دیاں متوازی لکیراں
فاروق ندیم
- 115 ♦ سچل سرمست: سندھی، پنجابی تے اردو کلام دا ویروا
ڈاکٹر فوزیہ حنیف

- ◆ سورة الحجرات دے موضوعات دا علمی ویروا
 ڈاکٹر فوزیہ فیاض /
 129 ڈاکٹر مشتاق عادل

- ◆ اینڈیکس
 137 محمد عاصم چودھری

- حصہ انگریزی
 5 پراندہ: پٹولیاں دی اک دستکاری (ملتان)
 وردہ نعیم بخاری /
 پروفیسر ڈاکٹر شاہدہ منظور

مڈھلی گل

پنجاب انسٹی ٹیوٹ آف لیٹریچر، آرٹ اینڈ کلچر (پلاک) محکمہ اطلاعات و ثقافت پنجاب، پنجابی زبان، فن تے ثقافت دی ترقی تے ودھائی جتن کر رہیا اے۔ ایس ادارے نے پچھلے کچھ ورہیاں وچ اجیہے کم کیتے نیں جیہناں وجہوں ایہہ زبان، ادب تے ثقافت دے آگے اداریاں دی پہلی صف وچ آن کھلوتا اے۔ ایہناں کماں وچ پنجابی زبان، فن، ثقافت تے تاریخ بارے کتاباں دی چھپائی، تحقیقی مجلے 'پنجاب رنگ' دا آہر، سب توں وڈی پلاک پنجابی ڈکشنری دی تیاری، پنجابی بیٹھک دا قیام، ایف ایم 95 پنجاب رنگ دی 24 گھنٹے نشریات، پنجابی زبان دے کورس، سوجھواناں، گلوکاراں، فنکاراں تے مصوراں لئی ایوارڈ، کتاباں واسطے ایوارڈ، پنجابی صوفی شاعراں دے دیہاڑ، لوک میلے، ملکی تے جگت دیہاڑاں دا پر بندھ، تصویری نمائشاں، موسیقی دے پروگرام، لیکچر، مذاکرے، کتاباں دیاں کھ وکھالی تقریباں تے شاعراں ادیبیاں نال شاماں شامل نیں۔

پورے پنجاب وچ ادارے دا نیٹ ورک لے جاوون لئی پنجاب رنگ ریڈیو دے 2 نویں سٹیشن ملتان تے راولپنڈی وچ بہت چھیتی نشریات شروع کر رہے آں۔ ایہہ دونویں ریڈیو ماں بولی دے ذریعے لوکائی تیکر صوفی شاعراں دا پیار، امن، برداشت تے بھائی چارے دا سنبھا اپڑان گے۔ نویں نسل نوں پنجابی سوجھ سیانف، لوک موسیقی تے وسب دا جانو بناوون لئی ایہہ ریڈیو خصوصی پروگرام نشر کرن گے تاں جے پنجاب دی رہتل دے سارے رنگ سنن والیاں نوں اک تھاں تے لہہ جاوون۔ ریڈیو براڈ کاسٹنگ، پروڈکشن تے آڈیو ویڈیو دے کھیتراں وچ ایہہ ریڈیو سرٹیفکیٹ کورساں راہیں نویں سکھیاراں نوں تربیت دیوں دا پر بندھ کرن گے۔ اپنے اپنے

علاقیاں دی زبان، فن تے ثقافت نال جڑے سوجھواناں دی گل نوں ریڈیو دے پلیٹ فارم
راہیں عام لوکاںی تیکر اپڑان دا آہروی ہووے گا۔

رت سوہنے توں دعا کردے ہاں کہ پلاک نے جیہڑے نویں کم چھوہے نیں ایہہ آون
والے سے وچ وی چلدے رہن۔ ایہہ سارے کم کسے وی کلتے بندے دے وس داروگ نہیں،
پلاک دی ساری ٹیم نوں شواش اچھ کر کے محمد عاصم چودھری ڈائریکٹر پلاک، ایڈیٹر پنجاب
رنگ، دی لگن تے محنت دی وڈیائی کرنا ضروری جا پیدا اے جیہناں پورے دھیان، کمٹمنٹ نال
ایس پرچے دی اپجی پیجی سدھی کیتی، کھوجیاں نال رابطہ رکھیا تے ایس محلتے نوں معیاری بناون لئی
اپنا پورا ٹل لا دتا۔ آس اے پشلے شماریاں وانگ پنجاب رنگ، دا ایہہ شمارہ وی تہانوں چنگا لگے
گا۔ خط یا ای میل راہیں اپنے وچا ضرور سانبھے کرنا تاں جے ایہنوں ہور اچھا بنایا جاسکے۔
شالا جیوندے رہو۔

ڈاکٹر صفرا صدف
ڈائریکٹر جنرل پلاک

اداریہ

پنجابی زبان، فن تے ثقافت دے تحقیقی مجلے 'پنجاب رنگ' دا چوتھا شمارہ تہاڈے سامنے اے۔ ایس شمارے وچ گیاراں تحقیقی تے تنقیدی مقالے شامل کیتے گئے نیں جیہناں دے معیار بارے تسیں پڑھن توں بعد ای کوئی گویڑ لا سسکدے او۔ خورے ایہہ دسنا وی کیوں ضروری ہوندا اے کہ ایس شمارے دے مقالیاں وچ پیش کیتے گئے وچاراں نال ادارے دا سمہت ہونا ضروری نہیں، شاید انج لکھ کے اسیں سچ دی راہ تے ٹرن دا جتن پئے کردے ہاں۔ کھوج پرکھناں ای سچ لکھن دا اے، کھوج کار تے پارکھ دونوں اکو بیڑی دے سوار ہوندے نیں، یا انج کہیا جاسکدا اے کہ لکھاری وی اوہناں دے نال ہوندا اے، بھانویں اوہ دونوں اوہنوں دیکھن یا نہ دیکھن۔

کھوج پرکھ وانگوں ایڈیٹنگ وی ڈاڈھا اوکھا کم اے کیوں جے ایڈیٹرنوں وی ایہناں دونوں وانگوں بس سدھے راہ تے ٹرنا پیندا اے۔ سرناویں نوں مکھ رکھ کے کئی جگہ کٹ وڈھ کرنی پیندی اے، ایہہ دھیان رکھنا وی ضروری ہوندا اے کہ مقالے دی چال خراب نہ ہووے، کھوج کار جو کہنا چاہندا اے اوہ پڑھن والے تیکر اپڑ سکے۔ حوالیاں دی چھان پھٹک، املاء دے مسئلے، رموزِ اوقاف دی ورتوں تے خالص پنجابی لفظالی دی کھوج ایڈیٹرنوں چوکھا لڑاندی اے، ایس لڑائی وچ جت تے ایڈیٹر دی ہونی چاہیدی اے پر ہر ویلے انج ہونا ممکن نہیں جس پاروں خطا کھوج کار دے نال نال ایڈیٹر دے پلے وی پے جاندی اے۔

ایس شمارے وچ شامل مقالیاں دی گل کرئیے تاں پنجابی شاعر چوہدری نواب الدین دی حیاتی تے شاعری بارے کھوج پرکھ اوہناں نوں اک وڈے شاعر، دھرتی نال پیار کرن والے وسنیک، پرچلت ریتاں رسماں تے ظلم دے خلاف بولن والے آگودے طور تے ساڈے سامنے لے آؤندی اے۔ شوکت علی قمر دی نعت گوئی دا ویروا، حافظ حمید اختر دے حضرت سلطان باہو دی

شان وچ لکھے گئے 'باراں ماہ' دا بطور پنجابی شاعری دی صنف جائزہ، صنعتی ترقی توں متاثر ہو کے پنجابی غزل وچ جدید علامتاں دی ورتوں دا نتارا، پنجابی زبان وچ پرکھ تے لکھی گئی کتاب 'پرکھ پڑچول' وچ پیش کیجے گئے تنقیدی وچاراں دی پرکھ، بابا گورو نانک جی دے توحیدی تے سماجی وچاراں دا بیان، ترجمہ قصیدہ بردہ شریف دی ترجمہ کاری دے اصولاں مطابق پرکھ، سچل سرمست دے سندھی، پنجابی تے اردو کلام دا لسانی تے موضوعاتی مطالعہ، شریف کنجاہی دے پنجابی ترجمہ قرآن نوں مکھ رکھ کے سورۃ الحجرات دے سرناویاں دا ویروا تے ملتان وچ پٹولیاں ہتھیں بنن والے پراندیاں دی تاریخ، ورتوں تے بُنتر دا تحقیقی جائزہ تہانوں ایس شمارے وچ پڑھن نوں ملے گا جیہدے توں پنجابی زبان، فن تے ثقافت بارے ہون والی کھوج پرکھ بارے بھرویں جانکاری ملے گی۔

اخیر تے کھوج کاراں اگے پتی اے پئی 'پنجاب رنگ' لئی اپنے تحقیقی مقالے لکھن توں پہلاں ایس شمارے دے شروع وچ اتے ویب سائٹ تے دیتیاں ہونیاں 'مقالہ لکھن والیاں لئی ہدایتاں' ضرور پڑھ لیا کرو تاں جے مجھے دے فارمیٹ مطابق اپنے مقالے لکھ سکوں۔ مقالے دی گھٹو گھٹ دو واری پروف ریڈنگ کر لئی جاوے تے ٹائپسٹ دیاں غلطیاں نوں سدھار یا جاسکدا اے۔ ایسے طرح Abstract نوں مقالے دا نچوڑ سمجھدیاں بڑے گوہ نال لکھیا جانا چاہیدا اے کیوں جے او سے توں پورے مقالے دے معیار دا پتہ چل جاندا اے۔ آس اے پئی اگلے شمارے لئی اپنے مقالے گھلدیاں تسیں ایہناں گلاں نوں اپنے سامنے ضرور رکھو گے۔

ادارے وٹوں مقالہ لکھن تے پڑھن والیاں لئی ڈھیر دعاواں، رب سوہنا پنجاب تے پنجاب واسیاں دی خیر کرے.....! آمین.....!

محمد عاصم چودھری
ایڈیٹر 'پنجاب رنگ' / ڈائریکٹر پلاک

اکبر علی غازی
لیکچرار پنجابی
گورنمنٹ ڈگری کالج ڈسکہ، سیالکوٹ

ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
اسٹنٹ پروفیسر پنجابی
گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

چوہدری نواب الدین: حیاتی تے پنجابی شاعری

(Ch. Nawab-ud-Din: Life and Punjabi Poetry)

Abstract:

Chaudhry Nawab-ud-Din was a great poet of Punjabi language. He can be considered a balanced historian as well as an unbiased reformer. Through his poetry he raised voice against the prevailing customs which were the outcome of sheer illiteracy and ignorance. He highlighted the atrocities of Indian army in Kashmir that is considered a heaven on earth. In this article, his published and unpublished poetry has been analysed in terms of style, diction, content, themes and poetic craftsmanship. Moreover, it has been tried to give an authentic and research based life account of Mr. Nawab that would help the readers to know about the historical, political, social and literary influences on his poetry.

Keywords: Ch. Nawab-ud-Din, Punjabi Poetry, Kashmir, Gojar Nama, Kapra Nama, Matam Nama Punjabi, Murshad Nama Punjabi, Qissa Plague, Bait-e-Rizwan, Si Harfi, Khazina-tul-Waizeen, Qiamat Kashmir.

ماں بولی پنجابی نال پیار کرن والے ان گنت دانیاں دی ماں بولی نال محبت دا نتیجہ ای اے جے پنجابی زبان آج وی دو جیاں زباناں دے مقابلے وچ ہک تان کے کھلوتی ہوئی اے۔ جے ہر پنجابی ایہدے نال اونی محبت کرے جنی مادری زبان نال کیتی جانی چاہیدی اے تے ایہدی اڈاری تے اسماناں جنی اُچی ہو سکدی اے۔ عام پنجابیاں دی عدم دلچسپی دی وجہ توں ڈھیر سارے مان جوگ پنجابی لکھاریاں دیاں لکھتاں ضائع ہو چکیاں تے بہت ساریاں نوں ایس خطرے دا ساہمنا اے۔ چوہدری نواب الدین گجروی ایسے ڈھانی دا اک شاعر اے جیہدیاں لکھتاں نوں ویلا گھن وانگ کھاندا جا رہیا اے۔ ایس مضمون وچ اوہناں دی حیاتی تے پنجابی شاعری اُتے چانن پایا گیا اے۔

اوہناں دا پرچلت ناں نواب دین سی پر اوہ اپنا ناں جتھے وی لکھدے سن چوہدری نواب الدین کر کے لکھدے سن۔ بعض جگہ ایس ناں دے پچھے مسکین دا وادھا وی نظر آندا اے۔ اوہ اپنی ذات وچ انجمن سن۔ اکو ویلیے نبض شناس حکیم، جید عالم، جادو اثر مبلغ، پختہ گو شاعر، غیر جانبدار واقع نویس تے اخلاقی قدراں دے پرچارک سن۔ (1) اوہناں نے پنجابی دے نال نال گوجری زبان وچ وی شاعری کیتی۔ چوہدری نواب الدین ہوراں دے ابا جی دا ناں چوہدری امیر بخش سی تے اوہ اپنے پنڈ دے نمبردار سن۔ (2) ایہہ سمت بھرا سزاوار علی، فتح علی، نواب دین، دیدار بخش، غلام علی، جمال دین تے دیوان علی سن۔ امیر بخش ہوراں اپنی اولاد دی تعلیم تے تربیت لئی اک عالم دین دیاں خدمتاں حاصل کیتیاں ہوئیاں سن جیسے ایہناں ساریاں بھین بھراواں نوں لکھن پڑھن دا ڈھنگ دسیا تے دین دا علم سکھایا۔ اگے چل کے وی ایس خاندان وچ علم دا چلن عام رہیا۔ ایس خاندان دا اک فرد چوہدری فرمان علی آزاد کشمیر اسمبلی دا سپیکر وی رہ چکیا اے۔ (3) چوہدری نواب الدین دے چار پترتے چھ دھیاں سن۔ پترتے دھیاں دے ناں ترتیب نال انج نہیں: غلام علی، امیر بی بی، محمد خان، آمنہ بی بی، عبداللہ خان، ازن بی بی، سکینہ بی بی، محمد دین، معصومہ بی بی، برکت بی بی۔ ایہہ سارے دے سارے اللہ نوں پیارے ہو چکے نیں۔ (4)

چوہدری نواب الدین ہوراں اپنا تخلص نواب الدین ای ورتیا اے پر شعری لوڑ تھوڑ وچوں نواب دین، نواب دینا تے کلا نواب وی لکھدے رہے۔ چوہدری نواب الدین دے وڈے (گوجر قبائل) پندراں سوتوں نوں سو سال قبل مسیح وچ گرجستان (جارجیا) توں نقل مکانی کر کے افغانستان دے رستے برعظیم پاک ہند وچ داخل ہوئے۔ کشمیر دیاں پہاڑیاں وچ تہج کے اوہناں وسوں اختیار کیتی۔ (5) چوہدری نواب الدین گجر دے وڈے صدیاں توں تحصیل اکھنور ضلع جموں دے اک پنڈ ڈھوک خالصہ

گجراں وچ رہ رہے سن۔ اوہناں دا علاقہ ’کنڈھی‘ بڑا مشہور سی۔ شاعر نے اپنی اک کتاب وچ اپنا پتہ انج لکھیا اے: ”بقلم خود مسکین چوہدری نواب الدین سنہ ڈھوک خالصہ گجراں، ضلع جموں، تحصیل اکھنور، ڈاکخانہ ہمیر پور سدھڑ“۔ (6)

1947ء وچ جدوں ہندوواں تے سکھاں نے رل کے مسلم کش مہم شروع کیتی تے ایہہ خاندان وی اپنی جان تے عزت بچان لئی ہجرت کر کے پاکستان آ گیا۔ اوہناں دی کتاب ”قصہ بیماری طاعون یعنی پلگ“ دے آخر اُتے مورخہ 1-55-14 اُتے لکیر پھیر کے کٹن توں بعد 35 لکھیا گیا اے تے نال سن عیسوی، بکری یا ہجری نہیں لکھیا ہویا۔ اوہدے تھلے ”بقلم خود نواب الدین مصنف قصہ ہذا“ لکھن توں بعد کسے ہور قلم نال ”مہاجر حال گجرا نوالہ“ (7) لکھیا ہویا اے جیہدی تصدیق ہو چکی اے جے اوہ کجھ عرصہ گوجرانوالہ وی رہے پر کدوں ایہدا جواب اے تک ملنا باقی اے۔ (8) جدوں بھارتی غاصب فوجاں نے ہندوواں تے سکھاں نال رل کے مسلماناں اُتے انسانیت سوز ظلم ڈھانا شروع کر دتا تے عام لوکاں نے جان بچا کے سنن وچ ای بہتری سمجھی۔ جیس ویلے لوک نئے آ رہے سن اوس ویلے شاعر بجوات وچ موجود سن۔ اوہ لکھدے نیں:

میں ڈٹھا جو کنڈل کھلکے لہندی طرف پیارے

اے نہ سورج چڑھیا پسی سنو حقیقت سارے (9)

اوہناں دے اک پوترے چوہدری محمد اشرف دے دن موجب اوہ 1865ء وچ پیدا ہوئے سن پر اوہناں دی کتاب ”خزینۃ الواعظین“ دی اندرونی شہادت دس دی اے جے اوہ 1300 ہجری وچ پیدا ہوئے کیوں جے اوہناں پنجی سال دی عمر وچ اپنی کتاب ”خزینۃ الواعظین“ لکھنی شروع کیتی سی۔ اوہ آپ لکھدے نیں:

بارہ سی تاریخ محرم جد اوہناں فرمایا

تیراں سو تے پنجی ہجروں سال مبارک آیا

لے کے نام خدا دا نپ قلم دے تائیں

کاغذ رکھ اگے میں لگا لکھن چائیں چائیں (10)

چوہدری صاحب دے ابا جی خود پڑھے لکھے سن تے علم دے مرتبے توں چنگی طرح جانوسن۔ ایس لئی اوہناں اپنے پچیاں نوں پڑھان لکھان لئی پکا بندوبست کیتا ہویا سی۔ چوہدری صاحب دا ذاتی

مطالعہ وی بڑا وسیع سی۔ اوہ بڑے عالم فاضل سن۔ اوہ اپنی کتاب دے مآخذ دسدیاں ہویاں لکھدے نیں:

شرح وقایہ تے مسعودی کنز وفاق نالے
تے مشکوٰۃ رکھائی اگے کتنے ہور رسالے
بہی تفسیر قرآن شریفے اگے رکھ ٹکائی
چنگی ڈال سیاہی غم دی پیش دوات رکھائی (11)

چوہدری نواب الدین اجیہا منارہ نورسن جیہدے چانن وچ صدیاں بھمی لوکاں نوں سدھاراہ
دسدا رہوے گا۔ اوہ ساری حیاتی لوکاں نوں پٹھے پاسیوں ٹھاک دے رہے تے سدھے پاسے ول پریر
دے رہے۔ اوہناں دی دھی سکینہ بی بی دسدیاں نیں جے اوہ شرع شریعت دے پابند سن تے ساری عمر
ایسے شے دا پرچاروی کر دے سن۔ سوکلے توں ودھ زمین دا مالک ہون دے باوجود اوہناں وچ غرور،
تکبر، انا پرستی تے لالچ دیکھن نوں نہیں سی۔ (12)

اوہ سمجھدے سن جے معاشرے وچ پایاں جان والیاں ساریاں برائیاں جہالت دی وجہ
توں نیں۔ ایس لئی اوہ جہالت دے سخت خلاف سن۔ جہالت دے حوالے نال اوہناں دا عقیدہ وی شیخ
سعدی شیرازی والاسی۔ اوہ شیخ صاحب دے حوالے نال لکھدے نیں:

جاہل رب نوں نہیں پچھانے
نہ کوئی امر نبی ﷺ دا جانے
بہتر سولی تے لٹکانے
حضرت سعدیؒ دا فرمان
مولیٰ مشکل کرے آسان (13)

بنیادی طور تے اوہ معاملات دے کھرے تے اخلاقی لحاظ نال ایج پدھر دا نمونہ سن۔ سنی العقیدہ
سن پر بدعتاں تے فضول رسماں دے سخت خلاف سن۔ اوہ کہندے سن قرضہ لے کے صرف نک رکھن لئی
ماں پیو دا ختم دوانا، فیر سود دے چکر وچ اپنی زمین تے عزت دوواں توں ہتھ دھو لینا کتھوں دی
عقلندی اے۔ ایس حوالے نال اوہ اک تھاں لکھدے نیں:

بھائی دان کرنو عزت شان بدلے اجر ملے نہ رب رحمان کولوں
روٹی نہیں رسول کی ہوئی ایسی پڑیو نہیں تاریخ بیان کولوں

نہیں حکم صدیقؑ فاروق اعظمؑ، نہیں علیؑ تے نہیں عثمانؑ کولوں
نہیں آکھیو حسنؑ حسینؑ نے بھی شافعیؑ مالکؑ نہ حکم نعمانؑ کولوں (14)

اوہ اپنے علاقے دے وڈے زمیندارسن، اوہناں دا اثر رسوخ واہو اسی تے نال ای اوہ پنڈ
دے نمبردار وی سن۔ صائب الرائے بندے سن تے لوکاں دے وڈے وڈے جھگڑیاں دے فیصلے وی
آپ کر دیندے سن۔ اوہ لکھدے نیں:

کارگزاری دنیا والی سر میرے تے بھاری
کتے ہور قصبے جھیرے نالے نمبرداری (15)

چوہدری صاحب حکیم حاذق تے نباض سن۔ ایہدے نال نال اوہ چنگے سرجن وی سن۔ نکلے
موٹے اپریشن وی کر لیددے سن۔ خاص کر کے خناق دا اپریشن اوہ انج کر دے سن جے زبان دے
تھلہ دے پاسے کسے خاص رگ وچوں تھوڑا جنا خون کڈھدے سن جیہدے نال مریض بھلا چنگا ہو جاندا
سی۔ پیراں دی چچی انگلی وچ چیرا دے کے اوہ رتخ دے درد دا علاج کر دے سن۔ درد شقیقہ دا علاج
کرن لگیاں اوہ مریض دا سنگھا گھٹ دے سن جیہدے نال متھے دیاں رگاں پھل جان دیاں سن۔
اوہناں وچوں کسے خاص رگ نوں نشتر نال چھیڑ کے اوہ تھوڑا جنا خون کڈھ دے سن جیہدے نال
مریض ہمیشہ ہمیشہ لئی ٹھیک ہو جاندا سی (16) اوہ پہلے بیماری دی تہہ تک پہنچدے سن تے فیر عام جیہی دوا
نال مریض نوں ٹھیک کر دیندے سن۔ اوہ علامتاں دبان دی کوشش نہیں کر دے سن سگوں علامتاں دی
مدد نال بیماری دی جڑ لھدے سن تے فیر مناسب نسخے نال بیماری جڑوں پٹ چھڈ دے سن۔ سیانیاں دا
مننا اے جے علاج معالجے وچ تشخیص سب توں ودھ اہمیت رکھدی اے۔ حکیم نواب الدین ہوری وی
تشخیص دے بڑے ماہر سن۔ حالانکہ حکمت اوہناں دا پیشہ نہیں سی تے نہ ای اوہناں حکمت نوں پیہہ کمان
دا ذریعہ بنایا سی۔ اوہ اک تھاں خود لکھدے نیں:

روٹی ملے تے شکر ہزاراں واہ احسان رباناں
ہاں البتہ گرمی سردی کجھ حکمت کر جاناں (17)

اوہ چنگے تاریخ دان تے وقائع نویس وی سن۔ اوہناں دی کتاب ”قیامت کشمیر“ اوہناں دی
حیاتی دیاں کئی پکھاں اُتے چانن پاندی اے۔ ایس کتاب وچ اوہناں 1947-48 دے کشمیر دے
حالاتاں نوں سچے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ شاعر نے مہاراجا ہری سنگھ دی مسلماناں نوں ختم کرن دی

سازش توں پردہ انج چکيا اے:

بتی لکھ اسلامی دنیا جیکر مار دکھاواں
اتنے ہندو ہندوستانوں آن آباد کراواں
ہون شریک تمامی راضی ٹھا کر قوم جو میری
مسلماندی طاقت کیہڑی جے اوہ کرن دلیری
ٹھا کر سنگھ تے ہندو جیہڑے لوک جاگیر انوالے
جموں سد مصلاحت کیتی اس کافر منہ کالے (18)

نواب الدین عالم باعمل، فقیہ، مبلغ دین تے درویش صفت انسان سن۔ اوہناں نے حیاتی
دے کیہڑے حصے وچ شعر کہنا شروع کیتا ایس سوال دا درست جواب لہنا اوکھا اے پر پنجیاں سالاں
دی عمر وچ اوہناں اپنی سب توں وڈی تے قابل فخر کتاب ”خزینۃ الواعظین“ لکھنی شروع کر دتی سی۔
ایس کتاب دا اک اک شعر ایس گل دا ثبوت اے جے اوس ویلے تک چوہدری ہوراں دے کلام وچ
پختگی آچکی سی۔ ایس کتاب توں پہلاں دے شعری سفر بارے اوہ خود لکھدے نیں:

اول اس تھیں رہیا مینوں شوق سی حرفیاں سندا
نالے بھار سرے تے وڈا کارگزاریاں سندا
دوہڑے بیت پنجابی اندر کدی کدی میں کہندا
اپر کدھرے دل نہ ٹھہرے دل اداسی رہندا (19)

ذیل وچ اوہناں دیاں ان چھپیاں کتاباں بارے مختصر دس پائی جا رہی اے:

- 1- گوجر نامہ 2- کپڑا نامہ 3- ماتم نامہ پنجابی 4- مرشد نامہ پنجابی
- 5- قصہ بیماری طاعون یعنی پلگ 6- بیعت رضوان 7- بریاں رساں
- 8- رائے شماری برائے کشمیر 9- ہندوؤں اور مسلمانوں کی سانبھی رہتل
- 10- خزینۃ الواعظین 11- قیامت کشمیر

گوجر نامہ

ایہہ کتاب چوہدری نواب الدین ہوراں دی اک اجیبی کتاب اے جیہوں اپنی زبان تے بیان
دے حوالے نال راقم نے گوجر نامہ دا ناں دتا اے۔ ایس قلمی نسخے دے 22 صفحے دستیاب ہو سکے نیں،

ہن ایہہ کہنا مشکل اے جے ایہدے ہور کنے صفحے سن۔ چوہدری صاحب آپ گجر سن ایس حوالے نال اوہناں دی مادری زبان گوجری سی۔ صدیاں توں پنجابیاں نال رہن بہن دی وجہ توں پنجابی نوں اوہناں دی مادری زبان جنامان حاصل ہو چکیا سی۔ ایس لئی اوہناں پنجابی وچ دس تے گوجری وچ اک کتاب لکھی۔ ایس حوالے نال مولانا محمد ذبیح ”دیو“ دے دیباچے وچ لکھدے نیں ”پنجاب کے گوجر ایک صدی قبل تک گوجری بولتے تھے پھر رفتہ رفتہ یہ پنجابی زبان میں تبدیل ہو گئی“۔ (20)

اکبر علی غازی دی کتاب ”ماں بولی دے وارث“ وچ ایس کتاب داناں ”گجر نامہ“ لکھیا گیا اے جیہڑا کہ غلط اے، مزید تحقیق توں بعد ثابت ہویا جے ایہہ لفظ اصل وچ ”گوجر نامہ“ اے۔ شاعر گوجر برادری نوں دنیا دی رہنمائی کر دیاں ویکھنا چاہندے سن۔ ایس لئی اوہناں نے اپنی مادری زبان وچ ایس کتاب نوں بڑی محبت تے دردمندی نال تحریر کیتا۔ تحریر وچ کتے کتے سخت لہجہ وی پڑھن نوں ملدا اے پر اوہدا مقصد وی اصلاح توں دکھ ہور کجھ نہیں۔ اوہ اپنی قوم نوں دنیا دی ترقی یافتہ قوم دیکھنا چاہندے سن جیہڑی کہ ہر چنگے کم وچ پیش پیش ہووے۔ ایس کتاب دی مدد نال اوہناں گوجر قوم نوں تعلیم حاصل کرن تے ہنر سکھن اُتے اُبھاریا اے۔ اوہ ”گوجر نامہ“ وچ اپنی قوم نوں کہندے نیں جے تساں لوکاں نے سکی چودھر تے آکڑ نوں سب کجھ سمجھ لیا اے تے تعلیم و تربیت تے اعلیٰ اخلاقی قدراں دے حصول دی خواہش ای چھڈ دتی اے۔ ایس کتاب دے پہلے اٹھ صفحے ادھے ادھے پاٹے ہوئے نیں جدوں کہ باقی صفحے پورے نیں پر ڈھیر سارے خستہ ہو چکے نیں۔ چوہدری نواب الدین دیاں کتاباں دی سائجھی گل ایہہ وے جے اوہناں ہر تھان فضول تے بریاں رسماں نوں چھڈن دا آہر دتا اے۔ ایس کتاب وچ اک تھان اوہ اپنی قوم نوں کجھ نصیحاں انج کر دے نیں:

چھوڑ سجا کم فضول سارا دین آپنا ول دھیان کر لے
پڑھ علم تے سکھ لے ہنر کوئی سنگ ہورناں بھائیاں کے نال کر لے
منڈا لاڈلا بھیج سکول جلدی خرچ آپنو رزق تے مال کر لے
بھیڑا کم جیہڑا کر ترک سبھے پڑھ علم تے فرق روال کر لے (21)

ایس کتاب وچ شاعر نے گوجر قوم دے زوال دے کارن دے سے نیں تے قوم نوں غفلت دے

خواب وچوں جگان دا چارا کیتا اے۔

کپڑا نامہ

ایس کتاب دے صرف 5 صفحے ملے نیں اوہ وی مکمل نہیں۔ پتہ نہیں ایہدے کنے صفحے سن تے کتاب دی اصل شکل کیہ سی۔ مصنف دیاں ساریاں کتاباں کسے رجسٹر دی لکھی ہوئی جلد وچ اکٹھیاں سبتیاں ہوئیاں نیں پر ایس کتاب دے دکھ دکھ صفحے کھلری پُری حالت وچ ملے نیں البتہ ایہناں کاغذاں دی لکھائی، روشنائی اوہ ای اے جیہڑی باقی قلمی کتاباں وچ ورتی گئی اے۔ اپنی پیش کش تے کہانی دی رفتار دی بنیاد اُتے کہیا جاسکدا اے جے ایہہ کتاب جتی صفحیاں توں ودھ نہیں ہونی۔ ساریاں صفحیاں دا ڈوگھا مطالعہ، ترتیب تے کجھ تخیل توں کم لین توں بعد گل سمجھ آندی اے جے شاعر نے ایس کتاب وچ کپڑے دی اوہ کہانی بیان کیتی اے جیہڑا اوہ بی توں لے کے بیجے جان، کاشت ہون، پنجن، ٹیرن، دھاگہ بنن تے مڑ کپڑا بنن، رنگے جان، کٹے وڈے جان تے فیروسی نال ودھے جان توں بعد یار دے جتے اُتے سجن پھین تک بیت دی اے۔ جدوں کھڈی اُتے ہتھ نال کپڑا بٹیا جاندا اے، کپڑا گڈی توں لاہن توں بعد سختی نال دھوتا جاندا اے جہدے نال اوہ نرم تے ملائم ہو جاندا اے فیروسیوں رنگ چاڑھیا جاندا اے۔ اوس مقام اُتوں کجھ مصرعے پیش نیں:

مارو مار اُلا ر سٹاوے ظالم ترس نہ کھاوے
 کھڑا کنارے تختے اُپر زور تمام لگاوے
 اس ویلے دی درد مصیبت جان لبان پر آئی
 جیس تن لگے سوئی جانے دو جے خبر نہ کائی
 ایسی سختی دشمن اُپر نہ رب کدی لیاوے
 وڈ وڈ جان لبان تک ہووے ملک الموت نہ آوے (22)

ماتم نامہ پنجابی

ماتم نامہ پنجابی شاعر دی اک اجیہی کتاب اے جیہدے کل 6 صفحے مل سکے نیں جیہناں داسا سز 17X27/4 اے۔ ایس قلمی کتاب دے آخر اُتے 10 ماہ کنک 2000 کرمی لکھیا ہو یا اے جیہدے توں پتہ چلدا اے جے ایہہ کتاب اج توں چھتر سال پہلاں 1943ء وچ لکھی گئی سی۔ ایس کتاب وچ معاشرے دی اک فوج رسم ول اشارہ کہتا گیا اے۔ شاعر نے منع کہتا اے تے دسیا اے جے مرن والے دے مرن اُتے ماتم تے سیاپا کرنا غیر شرعی کم اے۔ ایہد اسلام نال کوئی تعلق نہیں۔ شاعر نے

اپنی ایس کتاب وچ زمانہ رشتیاں دا ناں لے لے کے دیا جے اوہ ماتم کج کج کردیاں نیں۔ شاعر نے ماتم دے طریقے دس توں بعد ایہدی ننڈیا کیتی اے تے نال ای دنیا دی بے ثباتی دا سبق وی دے دتا اے۔ ساری کتاب وچ بحر اک ای ورتی گئی اے۔ شاعر 'مذمت سیاہ' دے عنوان پٹھ لکھدے نیں:

رناں ساریاں بہہ رون، کئی اٹھ کے کھلون، بند کیتیاں نہ ہون، وڈا شور نی چھایا
رل چاچیاں بہی تائیاں، کئی سکلیاں پرانیاں، کجھ کواریاں وہانیاں، زور پٹنے تے پایا
غرض کردیاں نے وین، لال مکھڑے کرین، پٹن واریاں نہ دین، خوف رب دا بھلایا
وڈا کم ایہہ خراب، نہیں شرح دا حساب، نہیں مُردیاں نواب، کم کفر دا بنایا (23)

مرشد نامہ پنجابی

ایہہ کتاب 24 صفحیاں اُتے مشتمل اے جیہدے وچ اک جھوٹے پیر دا قصہ بیان کیتا گیا اے۔ ایہہ کتاب 1999 بکرمی وچ لکھی گئی یعنی 77 سال پہلاں 1942ء وچ۔ ایہدے وچ دسیا گیا اے جے اوہ کج پوٹھے دے ان پڑھ، جاہل تے سادہ مریداں نوں دھوکھے نال لٹ کے لے جاندا اے۔ ایس کتاب نوں وی دوسریاں کتاباں وانگ حمد، نعت تے منقبت توں شروع کیتا گیا اے۔ چوہدری صاحب دی شاعری دا مطالعہ دس دا اے جے اوہناں کول پنجابی شاعری دیاں تقریباً ساریاں خوبیاں موجود سن۔ مثنوی وچ تے اوہناں اُتے میاں محمد بخش² دا جھولا پیندا اے۔ اپنی ایس کتاب وچ اک تھاں اوہ پنڈ پوٹھے تے اوتھوں دیاں لوکاں دی کردار نگاری انج کردے نیں:

زمینداراں دی بستی ہے اوہ جاہل لوک تمامی
کوئی نہ جانے صفت ایمانوں عقل اونہاندی خامی
کجھ تیلی وسنیک اوہدے وچ عقلوں علموں خالی
اپہر بہت آسان گزارہ دولت دنیا والی
دوجی قوم کہہاراں والی پوٹھے اندر بھائی
قیمت گھڑا روپیہ بولن اتی مستی آئی
کدی نیاز یا صدقہ ہرگز نہ دیوں قربانی
جے ملوانا وعظ سناوے کڈہن گال زبانی (24)

قصہ بیماری طاعون یعنی پلگ

ایس کتاب وچ شاعر نے سیالکوٹ دے علاقے وچ آون والی اک وبا دا قصہ بیان کیتا اے تے دسیا اے جے کج ویکھدیاں ویکھدیاں گھراں دے گھر خالی ہو گئے۔ ایس کتاب وچ شاعر نے گل تے اک وبا یعنی طاعون دی کیتی اے پر انداز بڑا سوادلا اے۔ ایہدے وچ ہلکا ہلکا طغروی اے تے چوب دی۔ کتے کتے گھجبا ہاس رس وی نظر آندا اے۔ ایہدے آخری صفحے اُتے 35-01-14 تاریخ لکھی ہوئی اے پر نال عیسوی، ہجری یا بکرمی نہیں لکھیا ہو یا نالے ایہہ تاریخ پہلی لکھی ہوئی تاریخ کٹ کے لکھی گئی جہدے توں معاملہ ہور چوڑا ہو جاندا اے۔ (25)

ایس تاریخ نوں جے 35 ہی من لیا جائے تے فیر ایہہ عیسوی سن ہی بن دا یعنی ایہہ کتاب مرشد نامہ پنجابی توں ست سال پہلاں لکھی گئی۔ بہر حال ایس کتاب وچ بیماری طاعون یعنی پلگ دیاں تباہ کاریاں نوں بڑے ادبی ڈھنگ نال بیانیا گیا اے۔ اک تھاس شاعر نے مذہبی حوالے نال بیماری دی صورت وچ آون والے ایس عذاب دی وجہ دی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

بد عملی دا صدقہ بیشک فضل ہو یا سرکاروں
 ہوئی بلا آسمانوں نازل نمک حرامی پاروں
 دہریا نام طاعون بیماری قدرت دا اک پھوڑا
 پل وچہ جان شکنجہ دھر کے دہندی گھت وچھوڑا
 بغل تھلے یا پیٹھ رگاں دے جسوں ظاہر ہو یا
 پلوچہ صورت بدلی جاوے ہن مویا کہ مویا
 تاپ چڑھے تے پھوڑا نکلے بڑی علامت بھاری
 کھنکن تے منہ رستے ہوندا خون جگر دا جاری
 بعضیاں نوں وچہ ٹھنڈے جئے چھلی نکل آوے
 ویکھدیاں ای صورت بدلی جان ہوا ہو جاوے
 ہور کسے نوں وچ نلاں دے پھوڑا نکل آیا
 رو رو آکھے مشکل ہوئی ہن کیہ کراں خدایا (26)

مسئلہ بیعت رضوان

ایس کتاب دے صفحے 18 نیں تے ہر صفحے اُتے 22 سطران نیں۔ ایس کتاب دے آخر وچ وی 14/01/35 لکھیا ہویا اے جیہنوں عیسوی ای سمجھیا جاسکدا اے۔ ایس کتاب دا مڈھ وی حمد، نعت تے منقبت توں بنھیا گیا اے۔ ایس کتاب وچ شاعر نے اج دے پیراں دے بیعت کرن دے طریقے اُتے طنزیہ پیرائے وچ 63 شعر لکھے نیں تے فیر دسیا اے جے نبی کریم و حلیم حضرت محمد ﷺ کج بیعت کر دے سن۔ ایس کتاب وچ اج دے پیراں دے طریقے وی دسے گئے نیں تے اوہناں نوں کج دا ہونا چاہیدا اے ایہہ وی دس دے نال نال ایہناں طریقیاں دے گھاٹے وادھے وی دسے نیں۔ چوہدری نواب دین ہوراں نے بیعت کرن دا طریقہ انج دسیا اے:

یا پیغمبر پاس ٹساڈے جدوں زنانیاں آون
بیعت ہوون دی نیت کر کے تے ایمان لیاون
ایہہ شرطان اوہ منن جیکر اول شرک بھلاون
واحد رب پچھانن اکو غیر نہ دل وچہ لیاون
لاشریک پچھانن اکو کل مکا ندا سائیں
حاضر مولا باہجوں غیر پچھانن ناہیں
چھوڑن چوری ہور خیانت ہوون بند زناؤں
قتل نہ کرن اولاد اپنی نوں رکھن خوف خداؤں (27)

سی حرفی کندھی

ایس لکھت وچ کدھرے سن نہیں لکھیا ہویا۔ سی حرفی دی پنجابی روایت ایس وچ پوری شان شوکت نال نظر آندی اے۔ شاعر دی ایہہ سی حرفی ایس حوالے نال اچھی اہمیت رکھدی اے جے ایہدے وچ اوہناں اپنے علاقے دی گل کیتی اے تے اوہدے بارے ڈھیر ساریاں دساں پایاں نیں۔ شاعر نے اپنے علاقے دے موسم بارے انج چائن پایا اے:

ب: بول کے کھول ہن حال سارا کندھی ملک تحصیل اکھنور والا
چیتر نکلے چڑھے وسا کھ جدوں مچے بھانبڑہ دھپ تنور والا
پوے لمب تے کمب سریر جائے ہووے زلزلہ حشر دے صور والا
گئے سک تالاب نواب دینا آوے جدوں عذاب قصور والا (28)

وقایہ زمیندار یا ہدایہ کا شکر

شاعر دی ایہہ کتاب اک لمی نظم اُتے مشتمل اے جیہدے وچ ٹیپ دا بند ”مولا مشکل کرے آسان“ اے۔ ایس نظم دے 73 بندنیں۔ قلمی کتاب دے قلم نال بنے ہوئے سرورق دے سب توں اُتے فارسی دا ایہہ شعر لکھیا ہویا اے:

سر جاہلاں بر سردار بہہ

کہ جاہل بخواری گرفتار بہہ (29)

ایس کتاب وچ شاعر نے زمینداراں دی حالت دی اے۔ چوہدری صاحب لکھدے نیں جدوں میرے اُتے چوہدری دا راز کھلیا تے میں حیران رہ گیا۔ زمینداراں دے بال، ماں پیو نال ہتھ وٹان دے چکر وچ بھید بکریاں تے مال ڈنگر چارن لگ پیندے نیں۔ انج اوہ دین تے دنیا دوواں دی تعلیم توں محروم رہ جاندے نیں۔ جد کہ دو جے کاروباری تے محنت کش لوک اپنے بالاں نوں سکولے گھلدے نیں، پڑھاندے لکھاندے نیں تے نوکر کروالیندے نیں۔ اوہ حاکم بن جاندے نیں جد کہ چوہدریاں دی ان پڑھتا دی وجہ توں حالت وگڑ جاندی اے: اوہ لکھدے نیں:

باقی قوماں علم پڑھان عالم بن بن رتے پان

زمینداراں نوں پے دھمکان خون نچوڑ تمام لے جان

مولا مشکل کرے آسان (30)

بریاں رساں، قلمی

ایس کتاب دے تقریباً سارے دے ورقے پاٹے ہوئے تے بہتے بند زبانی سن کے لکھے گئے نیں۔ ایہدے وچ دو نظماں شامل نیں جیہناں دے ٹیپ دے بند ”دمدم رب دا شکر گزار“ تے ”رساں کولوں استغفار“ نیں۔ ایس لکھت وچ شاعر نے بریاں رساں دی گل کیتی اے تے دسیا اے جے مسلمان فضول تے بھیڑیاں رساں کولوں جان چھڈالین تے سارا کجھ ٹھیک ہو سکدا اے۔ کتاب وچوں دو بند پیش نیں:

پہلی رسم جے پتر جے لگے پین سیاپے لے

کیہڑا فیر پیو نوں تھے اچھل ٹردا پیاں بھار

رساں کولوں استغفار

ویٹرے بیٹھا آن مراسی لین ودھائی اللہ راسی
مشکل ہووے اج خلاصی بڑے جھیریاندی اے کار
رہاں کولوں استغفار (31)

چھپیاں کتاباں

چوہدری نواب الدین دیاں دو کتاباں چھپ وی چکیا نیں۔ جیہناں بارے پٹھاں جانکاری دتی جا رہی اے۔

خزینۃ الواعظین

خزینۃ الواعظین چوہدری نواب الدین ہوراں دی سب توں موٹی تے بھرویں کتاب اے جیہدا ذکر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں اپنی کتاب، پنجابی کتابیات جلد نمبر 1 وچ کیتا اے۔ (32) ایہدے 134 صفحے نیں تے سائز 20X28X8 انچ اے۔ سیالکوٹ دے فخر نامور مصور بشیر کنور مرحوم دے دس مطابق ایس کتاب دا کاغذ ہتھ دا بنیا ہویا سیالکوٹی اے تے پتھر والی لیتھو اتے پرنٹنگ ہوئی اے تے سیاہی روشن ورتی گئی اے۔ (33) ایہدے وچ صنف مثنوی ورتی گئی اے۔ ایس کتاب وچ غزل دے عنوان نال وی اک سرخی موجود اے۔ جیہدے شعر اردو وچ نیں۔

ایس کتاب دے پہلے 32 صفحے مکمل طور تے ضائع ہو چکے نیں جد کہ اگلے 18 صفحیاں نوں وی سیونک نے پڑھن دے قابل نہیں چھڈیا۔ کوشش پوری کیتی گئی اے جے کتاب دا ہور کوئی نسخہ ہتھ آ جائے پر باوجود پوری کوشش دے کامیابی نہ مل سکی۔

پہلیاں ساریاں کتاباں دے مڈھ وچ شاعر نے باقاعدہ حمد، نعت تے منقبت لکھی سی، اتھے وی انج ای ہویا ہووے گا۔ پر کچی گل دسنا مشکل اے۔ کتاب دے مزاج نوں سامنے رکھیا جاوے تے قیاس کیتا جاسکدا اے جے کتاب دے پہلے حصے وچ توحید دا ذکر کیتا گیا ہووے گا تے بعد وچ نماز دا کیوں جے صفحہ نمبر 33 توں 40 تک روزے دا بیان اے تے اگے زکوٰۃ دا۔ شاعر نے قرآنی معارف وی ورتے نیں تے حدیثاں دا حوالہ وی دتا اے۔ روزے دی فضیلت دس لئی شاعر نے دلیل تے سند توں کم لیا اے۔ پہلے اوہناں آیت ”واطیعوا اللہ و رسولہ و اللہ خبیر بما تعملون“ درج کیتی اے تے بعد وچ ایس آیت دا مفہوم شعراں وچ انج بیان کیتا اے:

تالعداری رب نبی ﷺ دی فرض قرآنوں ہوئی
 جو کچھ کرو معلوم خدا نون بھید دلاں دے سوئی
 روزہ فیر بھلایا کیونکر اللہ دا فرمایا
 کیڈ تاکید نبی ﷺ سرور دی وچہ حدیثاں آیا (34)

ایس کتاب وچ شاعر نے وکھ وکھ عنوان قائم کر کے، قرآن تے حدیث وچوں دلیلاں دے کے گل کیتی اے تے لوکاں نون سدھے رستے ول پرتن دا آکھیا اے۔ باب الباس، نماز، روزہ، زکوٰۃ، حج، قربانی، شرم و حیا، پردہ، تکبر دی مذمت، سود، رشوت، دروغ گوئی، غرور، بے عملی، توہم پرستی، حقوق والدین، حقوق اولاد تے حقہ وغیرہ نون عنوان بنا کے بڑے پر اثر طریقے نال گل بات دسی اے۔ پنجابی نظم وچ دسے گئے ایہہ مسئلے لوکاں نون اسلام دے حکماں دے مطابق زندگی گزارن دے قابل بناندے نیں۔

قیامت کشمیر

وادی کشمیر جنت نظیر پاکستان دی شہہ رگ اے جیہنوں انگریزاں تے ہندوواں دی ملی بھگت نال کشمیریاں دی مرضی دے خلاف بھارت دی جھولی وچ پادتا گیا۔ شاعر ایسے وادی دارین والا سی ایس لئی اوہنوں اپنی دھرتی نال قدرتی طور تے بڑا پیار سی۔ بھارت نے 1948ء وچ حملہ کر کے کشمیر اُتے قبضہ کر لیا تے مقامی مسلمان کشمیریاں دی نسل کشی دا سلسلہ شروع کر دتا۔ جنی دیر ممکن سی لوک مقابلہ تے برداشت کر دے رہے پر دشمن اوہناں دیاں سوچاں تے خیالاں توں وی بہتا ظالم تے سفاک سی۔ لوکاں نے جان تے عزت بچان لئی نقل مکانی شروع کر دتی۔ پر شوہدے دشمن نے ظلم تے ستم دے 1947ء والے ریکارڈ وی توڑ دتے۔ فوجی تے غیر فوجی ہندو غنڈیاں ہتھوں برپا ہون والی قیامت دا ذکر جدوں چوہدری نواب الدین ہوراں اپنی کتاب وچ کیتا تے اوہاناں ”قیامت کشمیر“ رکھیا۔ کشمیر جیہدیاں ساریاں مصیبتاں تے دکھاں دی وجہ اوہدا حسن تے خوبصورتی اے۔ ایہدیاں دشمن ایہدیاں سرسبز گھاٹیاں، پھلاں نال لدیاں ہویاں اتراٹیاں، ٹھنڈے تے مٹھے چشمے، پھل تے میوے نالے مردہ دلاں لئی اکسیر دا درجہ رکھن والے نظارے نیں۔

ایس کتاب وچ بھارتی فوجاں تے اوہناں دی آڑ وچ ظلم، ستم دا بازار گرم کرن والے ہندوواں ہتھوں 1948ء وچ آن والی تباہی تے بربادی نون موضوع بنایا گیا اے۔

کشمیر اُتے واپرن والی ایس قیامت دا ذکر کرن لئی شاعر نے 48 صفحیاں دی کتاب چھپوائی جیہدا کاغذ، سیاہی تے چھاپن دا ڈھنگ ”خزیمۃ الواعظین“ والا ای اے، ساڈے کول موجود کتاب دے پہلے 9 صفحے تے پچھلا لکھ پنا کتاب نالوں غائب نہیں جیہدی وجہ توں پرنٹ لائن دی کسے ہور تفصیل دی دس پانی ممکن نہیں۔ ایہہ کتاب ایک شعری تخلیق یا قصہ ای نہیں سگوں اک دستاویز اے۔ ایہدا تاریخی اعتبار ایس وجہ توں ہور ودھ جاندا اے جے ایہہ قیامت واپرن توں فوراً بعد لکھ دتی گئی سی۔ سلامتی کونسل نے 1949 وچ کشمیریاں نوں استصواب رائے دا حق دتا۔ ایس فیصلے توں پہلے ”قیامت کشمیر“ چھپ چکی سی۔ کیوں جے ایس کتاب دے آخری صفحے اُتے مسئلہ اقوام متحدہ وچ لے جان دا تے دسیا گیا اے پر سلامتی کونسل دیاں قرار داداں دا ذکر نہیں کیتا گیا۔ اُنچ چوہدری نواب الدین ہوراں استصواب رائے دے حوالے نال وی اک نظم لکھی سی جیہدے وچ کشمیریاں نوں ووٹ دا حق استعمال کرن دی تلقین کیتی گئی اے تے ووٹ پاکستان دے حق وچ پان دے فائدے دسے گئے نیں۔ اوہناں اقوام متحدہ دیاں قرار داداں دے مطابق پاکستان نوں ووٹ پان لئی کشمیریاں نوں شاعری راہیں تیار کیتا تے بھرویوں مہم چلائی۔ کتاب لکھن دے دور تے اوس ویلے دے کشمیری لیڈر سردار ابرہیم دیاں کوششاں دی اک جھلک دکھان لئی کچھ مصرعے پیش نیں:

انگلستان فرانس ولایت ترکستان پیاری
 ملک افریقہ ہور امریکہ بات سنائی ساری
 مسلمان حکومت والے جیہڑے ملک ستاراں
 سارے اپنے نال ملائے کر شیریں گفتاراں
 پاکستان حکومت دی ہن ہر اک نوں ہمدردی
 ہرگز رہیا خلاف نہ کوئی قدرت کاریگر دی
 انگلستان امریکہ بھاویں دوویں کرن چلاکی

پر ایہہ رحمت رب دی جانوں روس ہو یا اتفاقی (35)

کئی کتاباں وچ کشمیریاں تے پنجابیاں دے قتل عام دی گل کیتی گئی اے پر چوہدری صاحب دا انداز وکھرا اے۔ اک تے اوہ جدی پشتی کشمیری سن، دو جا بعد وچ وی اوہ کشمیر دے قریب ترین علاقے بجوات وچ رہ رہے سن ایس لئی مڈھ توں لے کے آخر تک حالات اوہناں دے سامنے سن۔ اوہناں اوہ

سارا کچھ اپنیاں اکھاں نال دیکھیا تے کنناں نال سنیا ہویا سی۔ ایس لئی اوہناں دا لکھیا قابل اعتبار تے شہادت دیاں اصولاں دے مطابق اے۔ ایس کتاب نوں کشمیریاں اُتے ہون والے ظلم ستم دے حوالے نال اک بنیادی حوالے دے طور اُتے پیش کیتا جاسکدا اے۔

چوہدری نواب الدین دسدے نیں جے راجے دے منصوبے دے مطابق کشمیریاں کولوں ہتھیار وی کھوہ لئے گئے سن۔ دو جے پاسے ہندوواں نوں مسلح کیتا گیا سی۔ ایس صورت حال نوں شاعر نے انج اُلکیا اے۔

مسلماناں دے کول نہ پسی کچھ سوٹے باجوں بھائی
مشکل ہے پھر بن ہتھیاروں کیونکر کرن لڑائی
ہندو پھڑ تلواراں آون تیر بندوق گہاڑی
مسلمان بچاری خلقت باجھ گناہوں ماری
لٹ لیا اسباب تمامی اگ مکان لگاؤن
ساڑ دتے برباد کرائے شرم شریر نہ کھاؤن
جس ہستی جاگھر دے اُتے حملہ کر کے پیندے
سردھڑ جدا کریندے جاؤن ہوش نہ آون دیندے (36)

ایس کتاب وچ شاعر نے کشمیری ہندوواں دے کشمیریاں اُتے ظلم، کشمیری مجاہداں دی مزاحمت تے عام کشمیریاں دی بھاجڑ، کشمیری تے پٹھان جتھیاں دی دلیری تے کشمیری مہاجراں دی عام حالت نوں بڑے مناسب ڈھنگ نال محفوظ کر کے اگلی نسل تک اپڑا دتا اے۔

چوہدری نواب الدین گجراک عظیم انسان سن جیناں اپنے آل دوالے نوں دیکھیا، سمجھیا تے اوتھے دیاں لوکاں دے مسئلیاں تے معاملیاں نوں بڑے علمی تے ادبی انداز وچ پیش کیتا۔ مذہبی حوالے نال دیکھیا جائے تے اوہناں درجناں بریاں رسماں، روایتاں تے حرکتاں نوں اسلامی تعلیمات دے چائن وچ ٹھیک کرن دا چارا کیتا۔ اپنے آل دوالے چائن ونڈ دا ایہہ دیوا 1953ء وچ بچھ گیا پر اوہدے اکھراں دا چائن رہندی دنیا تک ہنیرے دور کر دا رہوے گاتے اوہدے لئی صدقہ جاریہ بن کے موت توں بعد دی حیاتی لئی بھلیائی دا ضامن بن جائے گا۔ اوہناں نوں اپنے پنڈ بچھوال دے نال والے پنڈ ”جوگ“ دے قبرستان وچ دفن کیتا گیا۔ (37)

حوالے

- 1- نواب الدین، چوہدری، خزینة الواعظین، (سیالکوٹ: انڈر پریس، 1325ھ)، 133۔
- 2- انٹرویو، چوہدری محمد اشرف، پوتا، پنڈ بھجوال ڈاکخانہ دیاورہ بجوات، سیالکوٹ۔
- 3- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، (لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 2010ء)، 8۔
- 4- انٹرویو، چوہدری محمد اشرف، فضل احمد، محمد عارف، ڈیرہ چوہدری فضل احمد، صدر پورہ بجوات، سیالکوٹ۔
- 5- صابر آفاقی، گوجری زبان و ادب، (اسلام آباد: علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، 2004ء)، 321۔
- 6- نواب الدین، چوہدری، بیعتِ رضوان، قلمی نسخہ، فلیپ۔
- 7- نواب الدین، چوہدری، قصہ بیماری طاعون یعنی پلینگ، قلمی نسخہ، فلیپ۔
- 8- انٹرویو، چوہدری فضل احمد، بھتیجا، ڈیرہ فضل احمد، صدر پورہ بجوات، سیالکوٹ۔
- 9- نواب الدین، چوہدری، قیامت کشمیر، (ش ن، پ ن، س ن)، 15۔
- 10- نواب الدین، چوہدری، خزینة الواعظین، 132۔
- 11- ادبی، 132۔
- 12- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، 15۔
- 13- نواب الدین، چوہدری، وقایہ زمیندار یا ہدایہ کاشتکار، قلمی نسخہ، 4۔
- 14- نواب الدین، چوہدری، گوجر نامہ، قلمی نسخہ، 6۔
- 15- نواب الدین، چوہدری، خزینة الواعظین، 133۔
- 16- انٹرویو، چوہدری محمد اشرف، فضل احمد، محمد عارف، ڈیرہ چوہدری فضل احمد، صدر پورہ بجوات، سیالکوٹ۔
- 17- نواب الدین، چوہدری، بیعتِ رضوان، قلمی نسخہ، 12-18۔
- 18- نواب الدین، قیامت کشمیر، 10۔
- 19- نواب الدین، چوہدری، خزینة الواعظین، 132۔
- 20- محمد اسماعیل ذبح راجرووی، دیباچہ، گوجری کلام غلام یاسین غلام، (لاہور: گوجری ادبی بورڈ، 1994ء)، 10۔

- 21- نواب الدین، چوہدری، گو جر نامہ، قلمی، 14۔
- 22- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، 47-48۔
- 23- نواب الدین، چوہدری، ماتم نامہ، قلمی نسخہ، 6۔
- 24- نواب الدین، چوہدری، مرشد نامہ، قلمی نسخہ، 4۔
- 25- نواب الدین، چوہدری، قصہ بیماری طاعون یعنی پلیگ، قلمی نسخہ۔
- 26- اوہی، 3-4۔
- 27- نواب الدین، چوہدری، بیعتِ رضوان، 10۔
- 28- نواب الدین، چوہدری، سی حرفی کندھی، قلمی نسخہ، 1۔
- 29- نواب الدین، چوہدری، وقایہ زمیندار یا ہدایہ کاشتکار، قلمی نسخہ، 1۔
- 30- اوہی، 3۔
- 31- نواب الدین، چوہدری، بریاں رسماں، قلمی نسخہ، 4۔
- 32- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کتابیات جلد 1، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء)، 510۔
- 33- انٹرویو، بشیر کنور (خطاط تے مصور)، صدارتی تمغہ برائے حسن کارکردگی، سیالکوٹ۔
- 34- نواب الدین، چوہدری، خزینۃ الواعظین، 34۔
- 35- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، 305۔
- 36- نواب الدین، چوہدری، قیامت کشمیر، 11۔
- 37- اکبر علی غازی، چوہدری نواب الدین: شخصیت اور فن، 17۔

الماس طاہرہ

لیکچرار شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

شوکت علی قمر بطور نعت گو شاعر

(Shaukat Ali Qamar as a Poet of Na'ats)

Abstract:

Shaukat Ali Qamar was a well-known poet, short story writer, playwright and journalist. He was famous for his Punjabi poetry having unique style, diction and simplicity. He had specialty in Na'at writing; his Na'ats depict his deep love for the Holy Prophet Hazrat Muhammad (PBUH). He has three Na'at books at his credit namely "Rab Da Jani" and "Madiney De Nazarey" (booklets) while "Harf Namazan" is a full length book. He has special expertise in presenting delicate thoughts enveloped with deep insight and devotion. This article throws light on his mastery of Na'at writing and analyses his poetry in terms of presentation of pure inner feelings.

Keywords: Shaukat Ali Qamar, Na'at, Rab Da Jani, Madiney De Nazarey, Harf Namazan.

نعت عربی زبان دا اکھراے جیہدے معنی ”وصف“ تے صفت دے نیں۔ نعت توں مراد حضور ﷺ دی تعریف بیان کرنا ایں۔ نعت دا لفظ رسول ﷺ دی تعریف واسطے مخصوص ہو چکیا اے ایس پاروں نعت دا لفظ عربی، فارسی، اُردو، پنجابی تے ہور زباناں وچ ایسے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ (۱) شروع توں ای پنجابی شاعری دی ریت اے پئی ہر لکھاری لکھت دا ڈھ بنھن توں پہلاں حمد، نعت تے منقبت لکھ کے موضوع ول آندا اے۔ نعتیہ شعر لکھن دے کئی روپ سن، جیویں نورنامے، معراج نامے،

میلا دانامے، وفات نامے، ہجرت نامے، جوگی نامے، چرخے نامے، حلیہ شریف، معجزہ شریف وغیرہ۔ پنجابی زبان وچ نعت گوئی دا مڈھ قدیم دور توں ای بدھا دسدا اے جس دور وچ مسلماناں نے ایس زبان نوں اپنایا۔ اللہ تے اوہدے رسول ﷺ دی محبت دا اظہار وی ماں بولی وچ ای کیتا گیا اے۔ صوفی بزرگاں توں ایہہ ریت چلدی آرہی اے۔ بابا فرید توں بعد اراج دے دور تک پنجابی دا ہر شاعر حمد تے نعت لکھن نوں اپنے لئی نہ صرف اک اعزاز سمجھدا چلا آرہیا اے سگول ایہنوں اپنی نجات دا وسیلہ وی خیال کردا اے۔ پنجاب دے شعری ادب اتے جہات پائینے تے نعت دے عجیب دکش تے رنگارنگ پھل وکھالی دیندے نیں۔ جیہڑے ہر دور وچ ایمان والیاں دے ذہناں تے دلاں نوں تسکین وند دے رہے نیں۔

ویہویں صدی نے ادب دے میدان وچ فکر تے فن نال تبدیلی پیدا کیتی تے اج دی نعتیہ شاعری روایت توں ہٹ گئی۔ جیویں سراپا نگاری دی تھاں سیرت نگاری دارحجان پیر فضل گجراتی نے پایا تے بقول عارف عبدالستین نویاں راہواں دسن والے موڈھی حفیظ تائب نے ایس نوں ودھا کے نویاں جہتاں بخشیاں۔ شوکت علی قمر وی ایہناں شاعراں دی لڑی دے اک اگھڑویں شاعر نیں۔ شوکت علی قمر دیاں نعتاں وچ عشق دا ہر رنگ تے ہر خوشبو لہدی اے۔ جس پاروں اوہ لوکائی وچ مقبول ہوئے۔ ڈاکٹر شوکت علی قمر ہوراں دا جھکا نعت تے منقبت ول سی۔

ادبی اصطلاح وچ حمد اوہ نظم اے جہدے وچ رب دی ذات صفات تے اوہدی قدرت دا اعتراف کیتا جاوے۔ حمد دے نال جیہڑی ادبی صنف لازم تے ملزوم متھی جاندی اے اوہ نعت اے۔ جہدے وچ رسول ﷺ دے حضور اشعار پیش کیتے جاندے نیں۔ رسول ﷺ نال اپنی عقیدت دا اظہار کیتا جاند اے۔ نعت کہنا جنناں سوکھا سمجھیا جاند اے اوناں ای اوکھا فن اے۔ نعت بنیادی طور تے محبت تے عشق دے جذبے دی پیداوار اے۔ نعت عربی زبان دا لفظ اے ایس دے لغوی معنی تعریف بیان کرن دے نیں۔ صحابہؓ دے دور توں لے کے جتھے تیک صحابہ کرامؓ تے علمائے کرام نے حضور ﷺ دیاں نعتاں دی روایت نوں شروع کیتا اے اوہتھے ای اولیاء نے ایمان دی تکمیل تے عشق رسولؐ دے حصول لئی نعت نوں سب توں بہتر ذریعہ قرار دتا اے۔

اپنی شاعری دا مڈھ اوہناں لگی عمرے ای نعت توں بنھ دتا سی۔ اوہناں دا پہلا نعتیہ مجموعہ ”رب دا جانی“ 1969ء وچ چھپیا جہدے صرف 16 صفحے نیں۔ (2) 1970ء وچ اوہناں دا دو جا نعتیہ مجموعہ

”مدینے دے نظارے“ منظر عام تے آیا، ایہدے کل ستاراں (17) صفحے نیں۔ (3)

شوکت علی قمر ہوراں دیاں نعتاں وچ عشق دا ہر رنگ تے ہر خوشبو لھدی اے۔ اوہناں نے نعتاں دے نال مرثیہ نگاری وی کیتی۔ اک لحاظ نال مرثیہ گوئی وی حُب رسول دا دو جا رنگ تے ڈھنگ اے اوہ کیہڑا عاشق ہوئے گا جیہڑا آپ ﷺ نال محبت کردا ہو، تے آپ ﷺ دے خانوادے نال عقیدت تے چاہت نہ رکھے۔ مرثیہ لکھنا کوئی سوکھا کم نہیں، مرثیہ لکھن ویلے نبی کریم ﷺ دے خانوادے اتے ہون والے ظلم تے کرب نوں ڈب کے محسوس کیتا جاندا اے تے احساس دی تڑفاٹ اتے شاعر دے دل دیاں ٹیساں لفظاں دا روپ دھار لیندیاں نیں۔

اوہناں مرثیے وی کتابچے ”کربل دا قاری“ دی صورت وچ لکھے نیں۔ ایہہ کتاب 1970ء وچ چھپی۔ (4) اوہناں دی مکمل نعتیہ کتاب ”حرف نمازاں“ اے جیہڑی 1999ء وچ چھاپے چڑھی۔ ایہدے 166 صفحے نیں۔ ”حرف نمازاں“ وچ حمد، نعت، منقبت تے مرثیے شامل نیں۔ ایس کتاب لئی ڈاکٹر شوکت علی نوں مسعود کھدر پوش ایوارڈ نال وی نوازا گیا۔

شوکت علی قمر دی نعت ایس گلوں وی نویکلی اے کہ ایہہ تقریباً ہر صنف وچ لکھی گئی اے۔ غزل، آزاد نظم، بولیاں، ماہیے، ڈھولا، جگنی، دوہڑے، کافی، گیت، بارہ ماہ، ہانیکو، نورنامہ تے معراج نامہ سمیت سبھے صنفاں وچ اوہناں نعتاں لکھیاں نیں۔

ایس کتاب وچ ورتے گئے اکھر عام فہم، سوکھے تے دل اتے اثر کرن والے نیں جس پاروں ایہہ لوکائی وچ بہت مقبول ہوئی۔ احمد کمال نظامی لکھدے نیں:

”1999ء میں ان کی دوسری ادبی تخلیق ’حرف نمازاں‘ شائع ہوئی۔ یہ

ایک ادبی فن پارہ تھا اور شاہکار کی حیثیت اختیار کر گیا۔ اس میں حمد،

نعت، منقبت، سلام شامل تھے۔ اس شاہکار کو ملک کے تین معتبر

انعامات سے نوازا گیا۔ اس میں مسعود کھدر پوش ایوارڈ، فیصل آباد بورڈ

آف انٹرمیڈیٹ اینڈ سیکنڈری ایجوکیشن ایوارڈ اور مولوی عبداللطیف

عارف ادبی ایوارڈ شامل ہیں۔“ (5)

شوکت علی قمر نے پنجابی ادب دی ہر شعری صنف وچ طبع آزمائی کیتی۔ ایہہ صرف طبع آزمائی نہیں سی سگوں شاعر دی ادب اتے مضبوط گرفت دا مونہہ بولد ا ثبوت سی کہ اوہ ہر صنف دی ورتوں دے

جانوئیں۔ نہ صرف جانوسگوں نباض وی نیں جیہڑا اکھراں نال کھیڈ دا کھیڈ دا اوہناں نوں صفناں دا بانا پوا دیندا اے۔ نعتیہ نظماں وچ شوکت علی قمر نے نوں پرانے سارے شعری پیرائے ورتے نیں، کئی تکنیکی نظماں نیں، نوری غزلاں تے کافیاں نیں۔ صفناں نوں جیس فنکارانہ تے پتھے ڈھنگ نال شوکت علی قمر ہوراں بنا سنوار کے ڈاڈے ادب تے نیویاں ہو کے پیش کیتا اے اوہدی مثال نہیں لہدی۔ اوہناں نے ثابت کیتا اے کہ اوہ حرفاں نوں شعری روپ دین دا ڈھنگ وی جاندے نیں تے حضور ﷺ دے عشق دی بھاء لوکائی تیک اپڑان دا دل وی رکھدے نیں۔

ڈاکٹر شوکت علی قمر ہوراں دی مذہبی شاعری پڑھ کے اک سحر طاری ہو جاندا اے اک اجیہا سحر جیہڑا بندے دے روحانی جذبیاں نوں جاگرتی عطا کر کے نوری کرناں دی واشنا عطا کردا اے تے اوہدے اندر دے لطیف احساس نوں جگا کے رب دے نیڑے لے جاندا اے۔ روزنامہ 'The Nation' وچ 'حرف نمازاں' بارے انج دس پائی گئی اے:

"This collection of poems shows his unfathomable Ishq for the Holy Prophet (PBUH). It is an inward journey from the outer darkness." (6)

پنجابی نعت نے رواں صدی خاص طور تے پچھلے ادھ وچ بہت ترقی کیتی۔ پرانے لکھاریاں دے نال نال نوں لکھاریاں نے ایس موضوع دے بہت سارے امکان سامنے لیاندے نیں۔ نوں شاعراں دے نعت ول قدم ودھان نال ابلاغ دے قومی تے نجی ذریعاں نوں مان ملیا تے نعت گوئی دی رفتار تیز ہو گئی۔ فکر تے احساس دے توازن نال اج دی نعت اپے درجے دی شاعری دے مرتبے تیکر اپڑ چکی اے۔ ہن آزاد نظم، نثری نظم تے کئی ہور فنی تجربے وی نعت وچ شامل ہوئے نیں۔ نعت دی اگے ودھدی ایس روایت وچ شوکت علی قمر نے وی سلاہن جوگ حصہ پایا اے۔ اوہ حضور ﷺ دے اسم مبارک نوں دو جہاناں دا سراناواں متھدیاں لکھدے نیں:

”اوہدی سچی ذات توں واری لکھاں صفت ثناواں

جیہدا ﷺ سوہنا ناواں بنیا دو جگ دا سرناواں (7)

اوہناں دے نیڑے کائنات دی تخلیق دا سبب حضور ﷺ دی سچی ذات اے اوہ نعت نوں دل دا قرار تے سوچاں دا نکھار سمجھدے نیں۔ بے شک رب تعالیٰ دی وڈیائی تے حضور ﷺ دیاں صفتاں وچ ایہہ دنیا ئیماں لاندی وکھالی دیندی اے۔ ایس حیاتی دے لہندے چڑھدے جوار بھائیاں وچ خوشیاں

تے راتماں دا حصول آپ ﷺ دے آسرے بناؤ ممکن نہیں۔ پنجابی نعت نے اپنے اسلوب اپنی ہیئت تے اپنی مقبولیت پکھوں ڈھیر ترقی کیتی اے۔ نعت نوں نویاں زمیناں ملیاں میں تے امکاناں دے نوں آسمان وی۔ احمد کمال نظامی لکھدے میں:

”ڈاکٹر شوکت علی قمر نے ”حرف نمازاں“ میں عشق اور عقیدت کے ساتھ ساتھ فنی چستی اور ادبی رنگ تغزل کو بھی ہمراہ رکھا ہے انہوں نے شعور کی آنکھ بند نہیں کی انہیں سارے عالم میں ہر طرف حضور ﷺ نبی کریم کی رحمت ٹھٹھیں مارتی ہوئی نظر آتی ہے جس کا اظہار انہوں نے اپنے کلام میں جا بجا کیا ہے۔“ (8)

شوکت علی قمر بارگاہ رسالت مآب ﷺ وچ نظر کرم دی تمنا پیش کر دے میں۔ اوہناں اپنیاں نعتاں وچ ذاتی مسئلے گھٹ تے اجتماعی مسئلے حل کرن دی بوہتی آرزو کیتی اے۔ اوہناں نے موجودہ دور دے مسئلایاں دا تذکرہ عقیدت مندانہ ڈھنگ وچ کیتا تے اوہناں دا حل بارگاہ نبوی ﷺ وچ تلاش کیتا اے۔ لکھدے میں:

”چہریاں تے خول میں آقا ﷺ
نفرت والے بول میں آقا ﷺ
سانجھاں دا اک کال پیا اے
خالی سب کشکول میں آقا ﷺ (9)

شوکت علی قمر نے بڑے سوہنگ ڈھنگ نال حضور ﷺ اگے ترلا پایا گیا اے کہ اوہ اپنے پیار دی خیرات ونڈ کے حالات چنگے کر دیوں کیوں جے معاشرے وچ کھلریاں مکر تے فریب جیہیاں پیاریاں اوہناں ﷺ دی نظر کرم نال ای مک سکدیاں میں۔ ایہو ڈھنگ حفیظ تائب ہوراں وی اپنیاں آج دیاں اوکڑاں نوں بارگاہ رسالت ﷺ وچ پیش کر دیاں لکھدے میں:

”کملی والیا نظر کرم دی آج ہر نگھا بند

بے قدری دے پالیاں وچ ٹھرو ٹھرو پیا کردا“ (10)

معاشرتی پستہ حالی دا اوڈا کارن آج دے معاشرے دا سیرت نبی ﷺ نوں بھلا دینا اے۔ ڈاکٹر شوکت علی قمر حضور ﷺ دی سیرت نوں بندے دی معراج سمجھدے میں۔ اوہناں دے نیڑے اجو کے

ویلے دے سبھے دکھاں تے اوکڑاں دی وجہ آپ ﷺ دی سیرت نوں بھلانا اے۔ جدوں حیاتی دکھی ہووے تاں فی رب تے اوہدا پیارا رسول ﷺ ای چیتے آوندے نیں، آپ ﷺ دی سیرت تے کردار ای اوہ سرچشمہ اے جتھوں لوکاں دی دے روگاں نوں شفا لہج سکدی اے۔ ڈاکٹر ہوریں نظم ”ویلے دا سچ“ وچ آکھدے نیں:

”اوبدی ﷺ سیرت

بھل کے

دکھڑے جھلے آن“ (11)

ایہہ حتی گل اے کہ جدوں وی بندہ اسوہ حسنہ تے حیات طیبہ توں ہٹ جاندا اے، ذلت تے رسوائی اوہدا مقدر بن جاندی اے۔ نعتاں پڑھیاں جا پدا اے کہ شوکت ہوراں نوں ایس گل دا ڈونگھا احساس اے، اوہناں ایہدا اظہار وی بھرویں ڈھنگ نال کیتا اے۔ شوکت علی قمر نے لوک شاعری دیاں صنفاں بولیاں، ماہیے، جگنی، ڈھولا وغیرہ وچ وی سوہنیاں نعتاں کہیاں نیں سگوں اوہناں دے کئی مصرعے تاں لوک شاعری ورگی چاشنی تے دکشی وی رکھدے نیں:

”میںوں مل گیا پیار نبی دا میں ہور کجھ نہیں منگنا

میری واج عرش تے جاوے میں دھرتی تے نعت پڑھاں

سوہنا مٹھرا نام محمد ﷺ پل پل چند چمدی (12)

شوکت علی قمر ہوراں نے حرف نمازاں دے آخری حصے وچ منقبت وی پیش کیتی اے۔ منقبت صحابہ کرامؓ، خلفاء تے علماء دی شان وچ آکھی گئی نظم یا شعراں نوں آکھیا جاندا اے۔ شوکت علی قمر نے پنجابی ادب وچ منقبت دی روایت اگانہ ٹوری اے۔ احمد کمال لکھدے نیں:

”آخری حصے میں منقبت ہے اس میں حضرت بی بی آمنہ پاکؓ، حضرت

ابوبکر صدیقؓ، حضرت عمر فاروقؓ، حضرت عثمانؓ، حضرت علی المرتضیٰؓ،

حضرت حسان بن ثابتؓ، حضرت داتا گنج بخش یا غوث الاعظم میراں

جی کی شان میں منقبت بیان کی گئی ہے۔ سلام مرثیہ میں شہدائے کربلا

کی یاد میں 7 مرثیے لکھے گئے ہیں۔“ (13)

’حرف نمازاں‘ بارے حقیقتاً تب لکھدے نیں:

’منقبت دا باب حضرت بی بی آمنہؓ، حضرت حلیمہ سعدیہ تے ’چار یار نبی دے‘ توں چلدا اے تے شاعری دی مرتبہ شناسی دی خبر دیندا اے، ایہہ وکھری گل اے کہ شہیداں دے سردار حضرت امام حسینؓ دی عظیم قربانی قمر دے دل دماغ تے چھائی ہوئی اے تے اوہ آپ ﷺ دا ذکر کر تھکدا نہیں، انج منقبت دی روایت اگانہہ ودھدی نظر آوندی اے۔‘ (14)

شوکت ہوراں منقبت توں بعد مرثیے دا سہارا تا اے تے مرثیے تے قلم چک کے آقا ﷺ تے اوہناں دی اولاد نال وفاداری تے محبت دا بھرپور اظہار کیتا اے۔ مرثیہ عربی زبان دا لفظ اے جہدے معنی مرن والے دی تعریف بیان کرن دے نیں۔ ایہہ ظاہر اے کہ کسے دی موت تے دل دے جذبیاں نوں لفظاں راہیں الیکنا مرثیہ اے پر ایہدے لئی مذہبی رنگ نوں بہت اہمیت دتی جاندی اے۔ اصطلاح وچ مرثیہ اوس نظم نوں آکھدے نیں جہدے وچ شہدائے کربلا دیاں مصیبتاں تے شہادتیاں دا ذکر کیتا جاوے۔ لکھدے نیں:

۔ ”ابن علیٰ ہاں میں لقب اے شیر دا
حیدریؓ اے جوش میرا صفاں جاواں چیر دا
نبی ﷺ دا نواسا ہاں میں فاطمہؓ دالال میں
خیبر جس توڑیا سی اوہدا ہاں جلالؓ میں (15)

’حرف نمازاں‘ وچ اوہناں دے ست (7) مرثیے درج نیں جیہناں وچ حضرت امام حسینؓ نال محبت، عقیدت، چاہت، دیوانگی تے پیار جھلکارے ماردا دسدا اے۔ حضور ﷺ دی آل دے دکھ نوں اوہناں نے دل وچ محسوسیا اے۔ شوکت علی قمر دیاں نعتاں اپنے کھلا روں مضموناں تے نویکلے ڈھنگ پاروں خاصاں عامان وچ اکو جیہیاں مقبول نیں تے پنجابی نعت دی روایت وچ انملا وادھانیاں جاندیاں نیں۔ نبی ﷺ نال اوہناں دی محبت، عاجزی، انکساری تے چاہت اکھر اکھر توں ٹپکدی دسدی اے۔ حضور ﷺ دے روضے تے اپڑن دی سیک ہر مسلمان دے دل وچ موجود ہوندی اے۔ اوہ لکھدے نیں:

”میں محمد ﷺ اور محمد ﷺ ای کہاں ایہو میرا جی کردا
 اودے محمد ﷺ قدماں وچ مر جاں ایہو میرا جی کردا
 پیارے رسول ﷺ تیری دید ساڈا جج آ کے
 مکھڑا دکھاتے سہی دیکھاں رج رج کے
 ایس درتوں میں ہور کتھے جاں ایہو میرا جی کردا
 میں محمد ﷺ اور محمد ﷺ ای کہاں ایہو میرا جی کردا (16)

مکدی گل ایہہ وے پی ڈاکٹر شوکت علی قمر دیاں نعتاں موضوعاتی حوالے نال اپنے اندر ودھیرا
 کھلا رکھدیاں نیں۔ اوہناں نے حضور ﷺ پر نور دے ویلے نال رب سامنے اپنیاں پریشانیاں تے
 اوکڑاں رکھ دتیاں نیں۔ اوہ آپ ﷺ دے سامنے مسلم امت دی پست حالی نوں رکھدیاں دعائیہ انداز
 اپنا دے نیں جیہڑا اوہناں دیاں نعتاں توں صاف دکھالی دیندا اے پی اوہ اج دے مومن لئی فکر مند
 نیں۔ اوہناں دے نیڑے اجوکے ویلے دے سبھے دکھاں تے اوکڑاں دی وجہ آپ ﷺ دی سیرت نوں
 بھلانا اے۔ ایہہ دکھ آپ ﷺ دی سیرت اتے عمل کر کے ای ختم کیتے جاسکدے نیں کیوں جے
 آپ ﷺ دی سیرت ای بندے دی اصل معراج اے۔

حوالے

- 1- سید اختر جعفری، ڈاکٹر، پنجابی ادبی صنفاں، (لاہور: پبلشرز ایمپو ریم اُردو بازار، 2003ء)، 1۔
- 2- رؤف ظفر، ”انٹرویو شوکت علی قمر“، روزنامہ جنگ لاہور، 4 مارچ، 1999ء۔
- 3- احمد کمال نظامی، روزنامہ نوائے وقت لاہور، 29 جنوری، 2000ء۔
- 4- احمد کمال نظامی، روزنامہ نوائے وقت لاہور، 1 اپریل، 2001ء۔
- 5- اوہی۔
- 6- رفیق احمد ڈوگر، دی نیشن لاہور، 23 ستمبر، 2001ء۔
- 7- شوکت علی قمر، ڈاکٹر، حرف نمازاں، (لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت اینڈ کلچر،

- 1999ء، 35۔
- 8- احمد کمال نظامی، روزنامہ نوائے وقت لاہور، 29 جنوری، 2000ء۔
- 9- حرف نمازاں، 64۔
- 10- عصمت اللہ زاہد، ادب سمندر، (لاہور: اے ون پبلشرز، 2003ء)، 332۔
- 11- حرف نمازاں، 48۔
- 12- اوہی، 69۔
- 13- احمد کمال نظامی، روزنامہ نوائے وقت لاہور، 29 جنوری، 2000ء۔
- 14- حرف نمازاں، 16۔
- 15- اوہی، 138۔
- 16- اوہی، 102۔

ڈاکٹر ثوبیہ اسلم
اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی
گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، فیصل آباد

حافظ محمد حمید اختر دے حضرت سلطان باہو دی شان وچ لکھے گئے باراں ماہ

**('Baran Maah' in the Praise of Hazrat Sultan Bahu (RA)
written by Hafiz Muhammad Hameed Akhtar)**

Abstract:

'Baran Maah' (Punjabi) literally means twelve months. It is a poetical form evolved around the twelve months of a year. In Punjabi, many poetical folk forms are related to the unit of time which are later adopted for creative poetry. 'Baran Maah' is one of these forms. A number of Punjabi classical poets contributed such type of poetry. Hafiz Hameed Akhtar was also one of them. He wrote 'Baran Maah' in the praise of Hazrat Sultan Bahu, the classical Punjabi poet and one of the prominent saints of the Qadri lineage. These 'Baran Maah' has been critically analysed in this article highlighting their literary and thematic value.

Keywords: 'Baran Maah', Hazrat Sultan Bahu, Hafiz Muhammad Hameed Akhtar, Punjabi Poetry, Sufism.

پنجاب دی مٹی ہمیشہ توں ای مردم خیز رہی اے۔ خاص طور تے وسطی پنجاب دے علاقے سیالکوٹ، گھوڑیالہ، کیلیانوالہ، لگھڑ، کوٹ وارث، عادل گڑھ، جنڈیالہ ڈھاب والا، گجرات، وزیر آباد تے گوجرانوالہ دے نواحی علاقیاں دے وچ پنجابی تے فارسی زبان و ادب دے بے پناہ خزانے موجود

نیں۔ پچھلے سو سالہ دور وچ فارسی تے پنجابی وچ ایہناں علاقیاں دے لوکاں تے بہت گھٹ کم ہو یا اے تے اج سانوں ایس کم نوں کھوجن دی ضرورت اے۔ گزرے سو سالہ دور وچ اکثر عالم تے پڑھے لکھے لوک کتابت، طبابت، امامت تے خطابت وچ طاق ہوندے سن تے بعض دفعہ ایہہ ساریاں خوبیاں اکو بندے وچ موجود ہوندیاں سن اُتوں سونے تے سہاگہ جے اوہ پنجابی زبان دے چنگے قادر الکلام شاعر وی ہوں۔ ایہناں وچوں اک ناں لگکھڑ دے حافظ محمد حمید اختر ہوراں دا اے جیہناں سلطان العارفین حضرت سلطان باہودی شان وچ باراں ماہ لکھے۔ حافظ حمید اختر دا روحانی تعلق حضرت سلطان باہو نال پچھلیاں چار پیڑھیاں توں اے۔ آپ 1936ء وچ لگکھڑ دے نواحی علاقے فتح گڑھ وچ پیدا ہوئے تے مسجد پیر عبداللہ شاہ غازی جی ٹی روڈ لگکھڑ دے خطیب رہے۔ اوہناں دے تصنیف کیئے باراں ماہ توں اوہناں دے ادبی ذوق، فنی محاسن، شعری معیار تے روانی دا پتہ چلدا اے۔ حضرت سلطان باہودی تعلیمات نوں سامنے رکھدیاں ہو یاں اسیں اوہناں دیاں لکھتاں دا مطالعہ کر رہے آں۔ اتھے سانوں باراں ماہ دی ریت روایت بارے وی کجھ علم ہونا چاہیدا اے۔

پنجاب وچ باراں ماہ دی شعری ریت اک ہزار ورھے پرانی اے تے سارا قدیم ادب میسر نہ ہوون پاروں ایہہ کہنا مشکل اے کہ کس موقعے تے یا کدوں ”کھٹ رٹو ورن“ نے باراں ماہ دا روپ دھاریا۔ ایس سلسلے وچ پیارا سنگھ پدم آکھدے نیں:

”ایہہ تاں ٹھیک اے کہ جتھے شاعر پہلے چھ رُتاں دے آسرے دو دو مہینیاں دے چتر اکٹھے قلمبند کر دے جان دے سن او تھے رُتاں دی تھاں مہینیاں نے لئی تے انج باراں ماہ دی ریت پئے گئی۔ اک گل واضح اے کہ لوک ادب وچ ”کھٹ رٹو ورن“ ہے نہیں، باراں ماہ ملدے ہن۔ اصل وچ رُت گیان و دووان لوکاں تک محدود رہیا اے تے عام لوکی رُتاں دے حساب کتاب وچ گھٹ پیندے سن۔“ (1)

رُتاں دا آون جاون بندے دے احساساں نوں متاثر کردا اے تے باراں ماہ پنجابی شعری صفاں وچوں اجیہی نویکلی صنف اے جیہڑی ہڈ بیتی یا جگ بیتی نوں رُتاں نال جوڑ کے اُلکی جاندی اے۔ باراں ماہ دا لفظی مطلب تے باراں مہینے ہے یعنی اک سال دیاں باراں ونڈاں۔ ادب وچ ایس توں مراد اوہ شاعری لتی جاندی اے جیہڑی ایہناں باراں مہینیاں دے حساب نال لکھی جاوے۔ (2)

بھائی کا ہن سنگھ نا بھانے دی باراں ماہ دے ایہو معنی لکھے نیں:

”باراں مہینیاں وچ ہون والا یعنی جس وچ باراں مہینیاں دا ورن

ہوے۔“ (3)

غلام یعقوب انور لکھدے نیں:

”اجیہی نظم جیہدے وچ باراں مہینیاں نوں پت رکھ کے شعر کہے

جان۔“ (4)

ہن تیکر جیہناں شاعراں نے باراں ماہ لکھے اوہناں وچ بابا گورو نانک، گورو ارجن، بلھے شاہ، شاہ مراد، گورداس سنگھ، برخوردار، کيسوگنی، محمد عظیم، فرذقیہ، موسیٰ مسکین، امر داس، کیسر سنگھ، پیر سنگھ، غلام حسین، فضل شاہ، رحیم یار، شاہ ہدایت، مولوی عبدالستار، مولوی غلام رسول عالیپوری، مولے شاہ، میراں شاہ، کریم بخش، محمد بوٹا، عبدالرحمان، ملکھی رام، اقبال محمد، مولا بخش کشتہ تے امرتا پریم شامل نیں۔ ایہناں دے موضوع عشقیہ، پند و نصائح، واقعاتی تے پھنکل رہے اتے سب توں ودھیری گنتی عشقیہ باراں ماہ دی ہے جیہڑی اصلی باراں ماہ کہلاون دی حقدار ہے۔ (5) اجکل رفاقت حسین ممتاز، محمد امین حزیں تے محمد نواز امین نے معیاری باراں ماہ تخلیق کیہے نیں۔

پنجاب وچ پنجابی ادب، فارسی ادب دا پسار ایناں اے کہ ایہنوں لہنا یاں کھوجنا خود اک مشکل کوشش اے۔ سائون اج وی اجیہی پنجابی تے فارسی کلام دے نمونے میسر آ جاندے نیں جیہناں توں اندازہ ہوندا اے کہ اتھے کس معیار دا ادب تخلیق ہو رہیا سی۔ پورے پنجاب وچ حضرت سلطان باہو دے مریداں دا سلسلہ پھیلیا ہویا اے جتھے اپنے پیر دستگیر دی مدحت تے محبت وچ کئی مریداں نے باراں ماہ لکھے۔ ایہناں وچ لکھڑ دے حافظ محمد حمید اختر، حافظ محمد عبدالرشید قادری، میاں کرم دین، میاں غلام مرشد، نور حسن شاہ، سید محمد شاہ، محمد امیر سلطان، محمد حبیب سلطان، سلطان محمد عبدالحمید ہوراں نے حضرت سلطان باہو دی شان وچ باراں ماہ تصنیف کیہے جیہڑے راقم الحروف کول مطبوعہ شکل وچ محفوظ نیں۔ (6) ایہناں وچوں اسیں حافظ محمد حمید اختر دے لکھے باراں ماہ دا جائزہ حضرت سلطان باہو دی تعلیمات تے تصنیفات دی روشنی وچ لوواں گے۔

ادب نوں سمجھن لئی عام طور تے دو طریقے ورتے جاندے نیں، موضوع یا ہیبت تے بہتر دا ویروا۔ پرانیاں ویلیاں وچ موضوع نوں بوہتی اہمیت دتی جاندی سی۔ موضوع دی چون نوں بنیادی گل

سمجھیا جاندا سی۔ ہیبت یاں بئتر دا کم ایہہ جانیا جاندا سی جو اوہ موضوع نوں کامیابی نال پیش کرے۔ بئتر موضوع دے تابع سمجھی جاندی سی۔ ویلے دے نال نال ایہہ سوچ بدل گئی تے بئتر دی اہمیت ول پارکھاں تے نظریہ سازاں دا دھیان ودھ گیا۔ ہن موضوع نوں ای بئتر دا اک حصہ سمجھیا جاندا اے تے لکھن والے دا کم بئتر بناؤنا اے۔ (7) بئتر دی ترکیب تے ترتیب ای لکھن والے دا اصل فن اے جیہدے تے ایہہ باراں ماہ پورے اُتر دے نیں۔ موسیٰ لحاظ نال سانوں ایہناں رُتاں بارے کئی اکھاں وی ملدے نیں۔ (8) تے باراں ماہ وچھوڑے دے حوالے نال موسیٰ رُتاں دے وچ شاعر دے دل دی کیفیت واضح کردے نیں۔ تھلے دتے گئے بند وچ حافظ محمد حمید اختر اپنے مرشد دے پیراں دی خاک دا سرمہ اپنیاں اکھاں وچ پاندے نیں تے اوہناں اُتے زندگی دی حقیقت کھل جاندی اے تے اوہ حضرت سلطان باہو دے فیض پاروں قرب الہی پالیندے نیں جتھے متقی لوک عرصے دیاں ریاضتاں بعد اپڑدے نیں تے باہو مرشد اک پل وچ اپنے مرید نوں اپڑا دیندا اے تے شاعر کہندا اے کہ میں ہر دم، ہر آن اپنے مرشد دی ایہوشان بیان کردا رہواں: (9)

چیتر

چیتر چمُ صدق تھیں تیری خاک بے اکھیں لاواں ہو
ظاہر باطن نظریں آوے راز حقانی پاواں ہو
نہیں امید جتھوں تک اوتھے پل وچہ اپڑ جاواں ہو
ملے حمید اجازت جھب دے گیت ایہو نت گاواں ہو

ہن اُتے دتے گئے بند نوں اسیں حضرت سلطان العارفين دی تصنیف ”ممک الفقر کلاں“ دے حوالے نال ویکھدے آں۔ آپ فرماندے نیں کہ فقیر عارف اوہ ہے جیہڑا عالم ظاہر تے عالم باطن دی ہووے کیوں جے دوویں علوم سالک دے بال و پر نیں۔ جس کسے نوں ایہہ دوویں علم حاصل نہیں تے معرفت مولا وچ کس راہ توں عارف باللہ ہو جائے نت فرماندے نیں کہ علماء رات دن مطالعہ علم دی تکرار وچ رُجھے رہندے نیں تے فقیر اللہ دے حضور قرب وچ محور ہندے نیں۔ (10)

وساکھ

وچہ وساکھ وچھوڑا میتھوں جریا ناہیں جاندا ہو
منگے وصل حقیقی ہر دم ہجروں دل گھبراندا ہو

رکھ امید کرم دی طالب روندا تے کرلانا ہو
جرے حمید ہزاراں دُکھڑے صبروں وقت لنگھاندا ہو

اک پنجابی اکھان موجب وسا کھ کشٹ دا مہینہ اے۔ محنت، صبر تے فیروصال دا مہینہ اے۔ وسا کھ
دے ایس بند وچ حافظ محمد حمید اختر لکھدے نیں کہ وسا کھ دے مہینے وچ میرے کولوں وچھوڑا بردشت نہیں
ہونداتے میں ہر دم وصل دا طالب آں۔ اگے طالب نوں وصل دی امید رکھ کے روون تے کرلاون تے زور
دِتا اے۔ وصل دی امید وچ جیہڑے کشٹ، دُکھ، اوکڑاں ایس رستے وچ آؤن، اوہناں نوں ہمت تے
حوصلے نال جردا جا۔ تے وصل دا طالب صدق دل نال رہ۔ جیویں آپ فرماندے نیں کہ جان لو کہ مقام
آواز جیہڑا سر وچ اک استخوان اے، جیہڑا عرش تے تحت اثری توں وی ودھیک کھلا اے۔ جیہدے وچ
ارواح قبض ہوندے نیں تے اوہ مرشد جیہڑا طالب نوں ایس ارواح دے ملک وچ اڑا دیندا اے، لائق
ارشاد اے۔ اوہدا طالب موت توں آزاد اے بھاویں اوہ لوکائی دی نظر وچ مروی جاوے۔ (11)

جیٹھ

جیٹھ جمال کمال تیرے دیاں منگاں سدا دعائیں ہو
نام خدا حل کر ہن مقصد خالی نہ پرتائیں ہو
فیض تے فضل تیرا ہے جاری لہندے چڑھدے تائیں ہو
قداں وچہ حمید ترے ڈگ رو رو مارے آہیں ہو

ایہہ گل تاں حقی اے کہ حضرت سلطان العارفين ذات ربانی وچ گھبے ہوئے سن تے اوہناں دے
سارے افکار دا سرچشمہ عشق و عرفان سی۔ عشق ذات الہی وچ آپ ہمیش ابتلا، سوز و گداز، درد دیوانگی دا
احساس رکھدے سن۔ شاعری وچ وجودی تے شہودی فلسفے دی تاثیر دے نال نال عشق، سرمستی، درد، ہجر دی
واردات دے حامل نیں۔ ایس بند وچ حمید اختر اپنے پیر دی مدحت وچ لکھدے نیں کہ تیرے حسن و جمال
تے کمال دیاں میں سدا ای دعائیں منگنا آں۔ خدارا مینوں خالی نہ پرتائیں۔ میرے مقصد وچ مینوں
کامیاب کریں تے تیرا فیض تے فضل دنیا وچ جاری رہوے تے حمید تیرے پیریں پیا کرلاؤندا اے۔ (12)

ہاڑ

ہاڑ مہینے ہاڑے گھتاں طعنے دیندیاں سیاں ہو
جوتل ماراں نظر اجاڑاں لہہ لہہ ہو تھک پیاں ہو

ڈاروں بے پر اوگن ہاری میں اگلی رہیاں ہو
 ڈگن آن حمید ترے در لکھاں میرے جیہاں ہو
 حضرت سلطان العارفين نے فقیر دے تن مرتبے بیان فرمائے نیں۔ ایہہ طبع اللہ، فنا فی اللہ
 تے طبع الرسول، تے تيجا مرتبہ اولی الامرفنا فی الشیخ اے۔ (13) ایہہ بند فنا فی الشیخ بارے اے۔ ایس
 بند وچ حمید اختر لکھدے نیں کہ ہاڑ دے مہینے وچ مینوں روندے گراؤندے نوں آسے پاسے دے
 لوک طعنے دیندے نیں تے میری نظر جتھوں تاکیں جاندی اے میں ہر پاسے خدائی دے خدا نوں لھنا
 واں تے میں دنیا تے سکھیاں سہلیاں توں دور رہ کے خدا نوں لھن دا چارہ کیتا اے، ہن میرے وچ
 ہو سکت نہیں، میں ہو ر لوکاؤں وانگ تیرے در تے آڈگا واں تے مینوں ایہہ پوری امید اے کہ توں ای
 مینوں میرے رب نال ملا دیوں گا۔

ساون

ساون سار لوں اج تک میں تیری رہی کہاندی ہو
 گولی ہو کے تیری بحر گناہ وچہ رپڑدی جاندی ہو
 ٹھاٹھ گناہ سمندر مینوں دیکے پئی دکھاندی ہو
 غرق حمید کریندی اج نوں پر تیتھوں شرماندی ہو
 حضرت سلطان العارفين نے معرفت دی راہ لئی مرشد کامل دی رہنمائی نوں لازمی قرار دتا۔
 آپ فرماندے نیں کہ طالب نوں وی طالب اللہ بن کے سامنے آنا چاہیدا اے۔ ایہہ نہ ہووے کہ اوہ
 دنیا دا طالب یا عقبی لئی ریاضت مزدوری کرن والا طالب ہووے۔ پس فرمایا:

در طالبی و مرشدی عظیم سر اسرار بجز طالب مولی اولیاء اللہ اولی را (14)

ایس بند وچ حمید اختر کہندے نیں کہ ساون دے مہینے وچ میری خبر لینا۔ میں تیری غلام
 ہوواں تے گناہواں دے سمندر وچ غرق رہواں۔ میرے گناہواں دیاں ٹھلاں مینوں ڈرانداں پٹیاں
 نیں جیہڑیاں مینوں اک پل وچ غرق کر سکدیاں نیں پر تیری نسبت نے اج تیکر مینوں غرق ہون توں
 بچا کے رکھیا اے۔ (15)

بھادوں

بھادوں بھار سرے تے بھارا منزل دور دوراڈی ہو
 اک اگلی جان نمائی یا اک آس تساڈی ہو

ہجر تیرے جے انجے ای کیتی بدن میرے دی واہڈی ہو
 چاون قدم حمید نہ ویسی تیری فرقت ڈاہڈی ہو
 طالب تے مرشد دے تعلق وچ پروردگار نے اسرار رکھیا اے جیہڑا اک عظیم راز اے کیوں جے
 مرشد معرفت الہی تے انبیاء و اولیاء اللہ دے فقر دا نتیجہ اے تے ایہہ نعمت اللہ دی بخشش کسے سفلی نالائق
 طالب دنیا نوں عطا نہیں ہو سکدی۔ مرشد اوہ اے جیہڑا طالب اللہ نوں شریعت، طریقت، حقیقت،
 معرفت دے سارے مراتب تیکر اپڑا دیوے نہیں تے اوہ ناقص اے، اوہدے کولوں پاسے ای رہنا چنگا
 اے۔ سلطان العارفين 'عین الفقہ' وچ فرماندے نیں:

دستِ چہار مرشد..... بطلال و دغا باز است (16)

یعنی اگر مرشد کامل نہ ہووے تے طالب نوں چاہیدا اے کہ اوہ چار مرشداں دا ہتھ پھڑ لوے۔
 مرشد شریعت، مرشد طریقت، مرشد حقیقت، مرشد معرفت۔ (17) ایس بند وچ حمید اختر ہو ریں بھادوں
 دے حوالے نال اپنے مرشد دی آس تے اوہدے فراق وچ وصال دے طالب نیں۔

اسوں

اسوں آس تیری پھڑ رہبر قدم ابے سی چایا ہو
 وھکیا تیر ہجر دا سینے نظر نہ ہرگز آیا ہو
 ناں اوہ قدم رہیا نہ منزل بھیت اسماں نہ پایا ہو
 ملے حمید نہ چوہیں طبقیں کتھے سخی لوکایا ہو

حضرت سلطان العارفين اہل سنت و جماعت سن۔ تصوف وچ قادریہ سلسلہ رکھدے سن۔ فقہ وچ
 امام اعظم دے پیرو تے حیات النبی تے یقین کامل رکھدے سن۔ کتاب عین الفقہ وچ فرماندے نیں:

در طریقتہ زاہدی قادری..... فنا فی اللہ بقا باللہ (18)

طریقہ قادریہ وچ اے کہ طالب زہد و ریاضت وچ سخت مشقت کردا اے۔ باراں ورھے یا
 تریہہ ورھے مگروں حضرت پیر دنگیر دے حضور بازیاب ہوندا اے جیہڑے اوہنوں ہتھوں ہتھی
 حضور ﷺ دی بارگاہ وچ پیش کر دیندے نیں۔ ایس بند وچ حمید اختر کہندے نیں کہ میں ایسے ای
 آس وچ راہ سلوک تے قدم چکیا ای سی کہ میری تیرے نالوں دوری ہو گئی۔ نہ مینوں پتہ چلیا کہ میرا اوہ
 قدم کتھے اے تے نہ کوئی مینوں منزل دا پتہ۔ میں تے چوداں طبقات دے وچ اوہ لہجہ رہیا ساں جیہڑا

تیری بکل وچ سی۔ (19)

کتیں

کتیں کار کریمیت دی تیری خاص نشانی ہو
 کرم کرن والا وچہ ولیاں نہیں کوئی تیرا ثانی ہو
 لاعلاج مریض دلاں دے کرناں ایں قطب ربانی ہو
 کچھ پرواہ نہ رہ حمید جے نظر پوے سلطانی ہو

حضرت سلطان العارفین نے اپنیاں لکھتیاں وچ دنیا تے دنیا دار دی مذمت فرمائی اے۔
 آپ دی نظر وچ دنیا اوہ اے جیہڑی حق تعالیٰ توں بندے نوں غافل کردی اے۔ عین الفقر وچ
 فرماندے میں:

دنیا چہست و چرا گویند..... از سلک قاضیان ایستادہ شوم (20)

دنیا کیہ اے تے کیہنوں دنیا کہندے نیں۔ دنیا اوہ اے جیہڑی بندے نوں خدا کولوں دور کر
 دیوے تے مرشد کامل دا ایہہ کم اے کہ اوہ طالب دا ہتھ پھڑکے اوہنوں طالب المولیٰ کر دیوے۔ ایس
 بند وچ حمید اختر مرشد نوں کہندے نیں کہ تیری شفقت دی کریمی تیری خاص نشانی اے تے محبت تے
 کرم کرن والیاں ولیاں وچ تیری مثال کدھرے وی نہیں جیہناں دے دل دنیا دی طلب نال بھرے
 نیں توں اوہناں نوں وی قطب ربانی کر دتا اے۔ اگر ایہو نظر کرم دی حمید اُتے وی پے جاوے تے
 اوہنوں فیر کائی شے دی پرواہ نہیں۔ (21)

مگھر

مگھر مار فراق ترے دی ہر دم رہندی تازی ہو
 سر دھڑ دتیاں وی نہیں لگدی اس عشقے دی بازی ہو
 عشق حکومت کھلم کھلی نہ مفتی نہ قاضی ہو
 سٹ حمید دتا سر قدمیں کدے تے ہو میں راضی ہو

راہ عشق وچ ہجرتے درد دی لذت تے محبوب حقیقی دی بے نیازی دا بیان وی اے۔ یعنی ایس
 راہ وچ سراسر درد تے انتظار دیاں صعوبتاں دا ذکر اے۔ ایس بند وچ حمید اختر لکھدے نیں کہ تیری
 جدائی دی یاد ہمیشہ میرے نال رہندی اے۔ میں اپنا سر دے کے وی تیرے نال عشق دا دعوے دار

نہیں ہو سکدا۔ عشق دنیاوی گلاں، مفتی تے قاضی نوں نہیں ویکھدا۔ اوہ منصور دی راہ اپنا ندا اے تے اپنا سر تیرے قدماں تے رکھ دتا اے کدے تے توں میرے نال راضی ہوویں گا۔ ایس بند وچ مرشد دے نال یا طالب توں طالب المولیٰ دے مرتبے تیکر جاوَن دی شدید خواہش موجود اے۔ (22)

پوہ

پوہ پیاری نظر جے پاویں خالی کدے نہ جاندى ہو
وگدے وگدے دریا ٹھہرن بندیاوَن چھڑاندی ہو
نظروں دور بیماریاں ہوون سولی کنوں لہاندی ہو
مٹی ول حمید جے ویکھیں بندی سونا چاندی ہو

حضرت سلطان العارفين فرماندے نیں کہ آدمی دے وجود وچ چند باطنی جسم ہوندے نیں تے ہر باطنی جسم دا وکھرا ناں ہوندا اے۔ خود آدمی دا جسم اوہناں باطنی جسمناں اُتے اک طلسم اے تے جسم دے ایس طلسم نوں کوئی صاحب طلسم ای اسم دی حکمت نال کھولدا اے۔ ایہدے نال باطنی نعمت دولت حاصل کردا اے۔ ایہہ اجسام جسم حیوانی، جسم نفسانی، جسم قلب جاودانی، جسم روحانی، جسم دیدار خوانی اکھواندے نیں۔ ایہناں جسمناں وچ ہر جسم اپنے اعمال دا ناظم اے تے جزاء سزا دا مستحق اے۔ (23)

انسان وچ اک نوری جسم وی اے جیویں پستے وچ مغز ہووے۔ سلوک دے اعمال پاروں باطنی جسم نوں زندہ کیتا جاندا اے۔ جدوں باطنی جسم زندہ ہوندا اے تے طالب المولیٰ دے مرتبے نوں اپڑ کے بندہ مٹی ول نظر کرے تے اوہ سونا ہو جاندى اے۔ ایس بند وچ حمید اختر کہندے نیں جے توں نظر بھر کے میرے ول ویکھیں تے میرا کم بن جاندا اے۔ وگدے دریا کھلو جاندا اے تے نیچے قیدی چھٹ جاندا اے۔ ساریاں بیماریاں دور ہو جاندىاں نیں تے سولی تے چڑھیا بندہ بچ جاندا اے۔ جے مٹی ول ویکھیں تے ایہہ سونا چاندی بن جاندى اے۔

مانگھ

مانگھ محل ترے تھیں جاوَن ہو بھر پور تمامی ہو
مقصد پاوَن مُرُ مُرُ آوَن دیندے رہن سلامی ہو
ڈُگن آن تیرے در عربی عجبی رومی شامی ہو
اُچیاں بختاں والے تیری کرن حمید غلامی ہو

حضرت باہو اپنے افکار تے تعلیمات وچ جس بے وقعت شے نوں اپنے عارفانہ فلسفہ دے لحاظ نال عظیم طاقت قرار دیندے نیں اوہ ”وہم“ اے۔ آپ فرماندے نیں جدوں وہم پختہ تر ہو جاندا اے تے فیراوہ ”سلطان الوہم“ دا درجہ پالیندا اے جیہدے نال عظیم قوت بلکہ لطیف تے پراسرار قوت پیدا ہو جاندی اے تے ایسے قوت واہمہ نال فقیر کامل جس شکل و صورت وچ چاہے اپنے آپ نوں ڈھال سکدا اے تے اوہ نوری قوت نال جتھے چاہوے اپڑ جاندا اے۔ (24) ایس بند وچ حمید اختر لکھدے نیں تیرے آستانے توں سارے رج کے جاندے نیں تے مقصد پاوون مگروں فیروی آکے سلام کردے رہندے نیں جیہناں وچ پوری دنیا دے عربی، عجمی، رومی، شامی سارے شامل نیں جیہدے ہر دم تیرے غلام نیں۔ (25)

پھلکن

پھلکن پھاتھا وچہ عذاباں روح مسکین نماںاں ہو
 جتول جاوے دکھے کھاوے ملے نہ مول ٹکانا ہو
 روندنا رہ حمید فراتوں عاجز درد رنجاناں ہو
 وقت نزع دے حضرت باہو کلمہ آن پڑھانا ہو

حضرت سلطان العارفین فرماندے نیں فقر دا وجود پرنور اے جد کہ عام لوکائی دا وجود اربع عناصر دے نال ای ظاہر رہندا اے جیویں فقیر جدوں چاہوے پئی اگ ہو جاوے تے اوہ سراسر اگ بن جاندا اے تے اگ اگ دے نال رل جاندی اے۔ فقیر جدوں چاہوے پانی ہو جاوے تے اوہ سارا وجود پانی ہو جاندا اے تے پانی پانی نال رل جاندا اے، فقیر جدوں چاہوے مٹی ہو جاوے تے اوہ سراسر مٹی ہو جاندا اے۔ مٹی، مٹی نال رل جاندی اے۔ (26) حمید اختر ایس بند وچ بیان کردے نیں کہ میں نماںاں عذاباں دے وچ پھسیا ہویا آں۔ جتھے جاندا آں دکھے کھاندا آں تے مینوں کدھرے وی سکون نہیں آوندا تے ہر ویلے میں تیری یاد وچ رنجیدہ رہندا آں پر مینوں ایہہ یقین اے کہ جدوں میرے وصال دا وقت آوندا اے تے تہاں ای مٹی ہو کے مینوں کلمہ آن پڑھانا اے۔ (27)

اُتے دتے گئے باراں ماہ دا ویروا حضرت سلطان باہو دے افکار دی روشنی وچ پیش کیتا گیا اے تے شاعر حافظ محمد حمید اختر دی شاعری حضرت سلطان باہو دی شان وچ لکھے گئے باراں ماہ توں

نثر کے ساڈے سامنے آؤندی اے۔ حافظ حمید اختر تے ایہناں دے آباواجداد کئی پیڑھیاں توں حضرت سلطان العارفين دے مریداں وچ شمار ہوندے نیں۔

حوالے

- 1- پیارا سنگھ پدم، باران ماہ، سانجھ و چار، (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء)، 225۔
- 2- عاصمہ قادری، ڈاکٹر، پنجابی کلاسیکی شاعری دا صنف و پروا، (لاہور: کلیہ علوم شرقیہ جامعہ پنجاب، 2011ء)، 107۔
- 3- بھائی کاہن سنگھ نابھا، مہان کوش، (دی: نیشنل بک شاپ، 1996ء)، 855۔
- 4- غلام یعقوب انور، بول تے تول، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1988ء)، 13۔
- 5- پیارا سنگھ پدم، باران ماہ، سانجھ و چار، 229۔
- 6- ایہہ باران ماہ مطبوعہ شکل وچ راقم کول موجود نیں۔
- 7- عاصمہ قادری، ڈاکٹر، پنجابی کلاسیکی شاعری دا صنف و پروا، 21۔
- 8- سیف الرحمن ڈار، ڈاکٹر، رکھ تان ہرے بھرے، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1985ء)، 199۔
- 9- محمد حمید اختر، حافظ، باران ماہ در شانِ حضرت سلطان باہو، (گوجرانوالہ: دفتر سلطان العارفين گکھڑ)، 2۔
- 10- سلطان باہو، اسرار قادری (قلمی)، (مملوکہ ٹیپہ پیراں، 1370ھ)، 21۔
- 11- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، باہو نامہ، (لاہور: الفیصل پبلشرز، اسلام آباد: لوک ورثہ، 2007ء)، 116۔
- 12- محمد حمید اختر، حافظ، باران ماہ در شانِ حضرت سلطان باہو، 2۔
- 13- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، باہو نامہ، 106۔
- 14- ادبی، 185۔
- 15- محمد حمید اختر، حافظ، باران ماہ در شانِ حضرت سلطان باہو، 2۔
- 16- سلطان باہو، عین الفقر (قلمی)، 1209ھ، ش 23/4 ب، مملوکہ سید سلطان شاہ۔

- 17- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، باہو نامہ، 185۔
- 18- حضرت سلطان باہو، تیغ برہنہ (قلمی)، 1306ھ، 1:7، مملوکہ سلطان دستگیر۔
- 19- محمد حمید اختر، حافظ، باران ماہ در شانِ حضرت سلطان باہو، 3۔
- 20- سلطان باہو، عین الفقر (قلمی)، 92/3، مملوکہ سید سلطان شاہ۔
- 21- محمد حمید اختر، حافظ، باران ماہ در شانِ حضرت سلطان باہو، 3۔
- 22- محمد حمید اختر، حافظ، باران ماہ در شانِ حضرت سلطان باہو، 4۔
- 23- سلطان الطاف علی، ڈاکٹر، باہو نامہ، 116۔
- 24- سلطان باہو، سلطان الوہم (قلمی)، 1209ھ، 38-ب، مملوکہ سید سلطان شاہ۔
- 25- محمد حمید اختر، حافظ، باران ماہ در شانِ حضرت سلطان باہو، 4۔
- 26- سلطان باہو، عین الفقر (قلمی)، 1209ھ، 24-ب، مملوکہ سید سلطان شاہ۔
- 27- محمد حمید اختر، حافظ، باران ماہ در شانِ حضرت سلطان باہو، 4۔

زیب النساء

لیکچرر پنجابی، شعبہ پاکستانی زبانیں

علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد

پنجابی غزل وچ جدید حیاتی دامہاندرا علامتاں راہیں: تحقیقی جائزہ

(Symbolic Representation of Modern Life in Punjabi Ghazal: A Research Analysis)

Abstract:

Punjabi poetry is replete with symbols since Baba Farid but under the influence of literary movement that originated with a group of French poets, these symbols have undergone a change. Treatment of symbols in new terms can also be related with Industrialization which was not only a revolution in human life but also in literature. New symbols were introduced in Punjabi poetry to portray many facets and concepts of mechanical life. These symbols are presenting the harsh realities of modern time, e.g. miseries, sufferings and worries of man which are bitter fruit of Industrialization. Man is alone in the vast universe in spite of billions of souls; this is the tragedy of modern man hence he is facing selfishness, senselessness, hypocrisy and several other calamities. All these troubles of modern man are being realized by Punjabi poets of 'ghazal' and they are presenting their age through various symbols derived from nature and other sources. Through this research, an attempt has been made to explain the treatment of symbols in Punjabi 'ghazal'.

Keywords: Punjabi Ghazal, Symbolism, Modernization, Industrialization, Nature.

پنجابی ادب وچ علامت نگاری مڈھ توں ای کسے نہ کسے صورت وچ موجود اے۔ ایہہ روایت ٹردی ٹردی آج دی غزل تیکر اپڑی اے پر جدید پنجابی غزل وچ علامت نگاری دا جائزہ لین توں پہلاں علامت دا ویرو کرنے آں۔ علامت لئی انگریزی وچ 'Symbol' دا لفظ ورتیا جاندا اے جیہڑا دو یونانی اکھراں 'Sym' مطلب 'نال' تے 'Ballein' مطلب 'جوڑنا یا سٹنا' نال مل کے بنیا اے۔ ایس طرح ایہہ مطلب ہو یا دو شیواں نوں نالو نال سٹنا یا جوڑنا۔ (۱)

عموماً روایتی علامتاں ادب وچ ورتیاں جاندیاں نیں پر کدی کوئی شاعر یا ادیب مستقل علامتاں نوں نویں معنی دیندا اے یا فیبر بالکل نویاں علامتاں وی گھڑ لیندا اے۔ جیویں اک ویلے منیر نیازی دیاں علامتاں نیو بلیکیاں سن پر ہن اوہ ہولی ہولی روایت دا حصہ بندیاں جا رہیاں نیں۔ کئی نقاد استعارہ نوں ای علامت دی مڈھلی شکل قرار دیندے نیں۔

کوئی حقیقت یا سچائی علامت راہیں بتدریج یا ایک دم وی آشکار کیتی جاسکدی اے۔ علامت واسطے ورتے جان والے اکھر دو معنی رکھدے نیں۔ ایک لفظی تے لغوی جد کہ دو جے حقیقی۔ مثلاً پکھے شاہ پیکے تے سوہرے راہیں ایہہ عارضی دنیا تے ابدی دنیا مراد لیندے نیں۔ جد کہ پیکے تے سوہرے لفظی تے لغوی معنی وی رکھدے نیں۔ کچھ علامتاں شاعر یا ادیب بے ساختہ ورت جاندے نیں تے کئی چراں بعد اوہناں دے معنی آشکار ہوندے نیں پر نویں غزل دے حوالے نال ایہہ گل نکھر دی اے کہ علامت بڑے غیر محسوس طریقے نال غزلاں وچ ورتی گئی اے پر کئی تھاواں تے غزل گو شاعراں نے شعوری طور تے علامت دی ورتوں کیتی اے کیوں جے نویں غزل جدید حسیت دی آئینہ دار اے۔ ویہویں صدی وچ دو عالمی جنگاں دے نتیجے وچ ہون والی تباہی نے قدراں توں ایمان چک لیا۔ ڈرتے خوف دی فضا وچ بندے نے ہتھیاراں اگے اپنے آپ نوں بے بس محسوس کیتا۔ فیبر برصغیر دی ونڈ نے ایس خطے وچ بربریت دی اوہ تاریخ رقم کیتی کہ پتھر دل دی ڈھاہاں مار کے روندے رہے۔ ایس توں اڈرتی پسند تحریک تے وجودیت نے اردو شاعری دی طرح پنجابی شاعری نوں وی متاثر کیتا جیہدے پاروں نویاں علامتاں پنجابی غزل دا حصہ بن گئیاں۔

نویں غزل وچ ورتیاں جان والیاں کچھ علامتاں جنگل، رُکھ، پتھر، شہر، ہنیرا، چانن، ماں، رات تے شام وغیرہ نیں۔ ایس توں اڈ ڈر، خوف، تے سہم ظاہر کرن واسطے شاعراں نے اپنے مزاج تے اسلوب دے مطابق مختلف علامتاں دی ورتوں کیتی اے۔

رُکھ دی جڑت ساڈے وسیب نال ڈاڈھی گوڑھی اے، رُکھ ساڈی اجوکی غزل وچ پناہ دی علامت دے طور تے ورتیا گیا اے۔ رُکھ لوکائی نوں پناہ دیندا اے، اپنی چھاں وٹڈا اے، شریف کجباہی ہوراں دی نظم ”میں ون دا سنگھنا بونا“ وچ قربانی دی علامت دے طور تے وی ورتیا گیا اے۔ کیوں جے ون دا بوٹا آپو دھپ وچ سڑدا اے تے دو جیاں لئی چھاں دیندا اے۔ ایہدے نال رلدے ملدے معنیاں وچ پنجابی غزل وچ رُکھ دی ورتوں لہدی اے۔ رُکھ نوں کٹنا قدراں دے زوال دی علامت وی اے۔

رُکھاں نے چھانواں دی تھاں تے دُھپ دے لبو وٹڈے نیس، رُت کہندی اے
فجراں دے چانن نال سانویں رات ہنیری تلنی اے رب خیر کرے (2)
استھے رُکھ زوال دیاں قدراں دی علامت اے تے شاعر آون والی رت کولوں پُر امید نہیں کہ
آون والا ویلا تلخیاں دا اک جہان اپنے اندر لکوائے اے۔

بُٹا وڈا ہو کے خورے وٹڈے یاں نہ وٹڈے چھاں
ویہڑے دیوچ لگیا ہوا بڈھا رُکھ اکھیڑاں کیوں (3)
قدراں دی ٹٹھج دی علامت بوٹے تے رُکھ دے تضاد دی ورتوں کر کے ظاہر کیتی گئی اے۔
بوٹا نویاں قدریاں دی علامت اے تے رُکھ پرانیاں سنہریاں قدراں دی علامت اے۔
رُکھ دی علامت منظور وزیر آبادی کول بوہتی اُگھڑویں ہو کے سامنے آؤندی اے۔ اوہناں
دے مجموعے ”توں وی چن اچھال کوئی“ وچ جیہڑے دکھاں تے درداں دا اظہار کیتا گیا اے اوہناں دا
تعلق نویاں رسماں، ریتاں تے قدراں نال نظر آؤندا اے۔ ایہناں قدراں نوں رُکھ دی علامت راہیں
بیان کیتا گیا اے۔

کوئی نہیں رُکھ سلامت مٹی اڈے پئی
ایہ تے اوہدے آون دا منظر لگدا اے (4)
استھے صاف جا پدا اے کہ رُکھ پرانیاں قدراں دے مٹن دی علامت اے تے نویں دور دے
نویں تقاضے پرانے دور دیاں قدراں نوں جڑوں پٹ سٹن گے۔

نویاں قدراں بظاہر بڑیاں پُر فریب لگدیاں نیں پر جدوں اوہناں دا سہارا لے کے بندہ اگے
ودھنا چاہندا اے فیراوہ ساتھ چھڈ دیندیاں نیں۔ اجو کے سسے دیاں ایہہ اوہ مصنوعی تے کھوکھلیاں

قدراں نہیں جہاں اُپر بندہ سچیاں تے مستقل قدراں قربان کردا اے پر منزل فیروی اوہدا مقدر نہیں بن دی۔

سانوں وکھ کے اپنے ہون توں مکر گیا

کنا مان سی سانوں رُکھ دیاں چھاواں تے (5)

پر انیاں قدراں نوں چھڈ کے نویاں قدراں اپنان والیاں دا ایہہ المیہ اے کہ اپنیاں غرضیاں پاروں مصلحت کولوں کم لین دا خمیازہ اوہناں نوں بے سستی دی صورت وچ بھگتنا پیندا اے۔

پنڈ تے شہر دی علامت رُو ف شیخ ہوراں دی غزل وچ ٹھکویں اے۔ اوہناں پنڈاں نوں قدراں دا امین تے خلوص، وفا تے محبت دا مرکز دکھایا اے جد کہ شہراں نوں اوہناں قدراں دی ٹٹ بھج دی علامت دے طور تے ورتیا اے تے ایہدے نال نال جدید دور دیاں سوغاتاں مثلاً خود غرضی، بے حسی، افراتفری تے مادہ پرستی نوں مصنوعی حیاتی دی علامت قرار دتا اے۔ پنڈاں ولوں شہر ہجرت کرن دا رجحان روز بروز ودھ رہیا اے۔ اجو کے سسے جدید گلوبل ویلج بن گئی اے، دنیا توں ویلج مکدے جا رہے نیں تے ایہناں دے کمن نال روایتاں دی پاسداری وی مکدی جا رہی اے۔ جدید غزل وچ وی شہری تے دیہاتی حیاتی دا منظر نامہ پیش کیتا جاندا اے جیویں کہ:

پنڈاں دی سادی جہی رہتل نال قیامت ورتی

شہراں دیوچ سادھاں درگے چولے پالیے چوراں (6)

رُو ف شیخ ہوراں دے ایس شعر وچ جدید حیاتی دا پورا منظر اکھاں سامنے آن کھلونا اے۔ انج گدا جیویں شاعر اک ایہو جہی تھان تے آن ججیا اے جتھے ہر پاسے دھوکہ دہی، منافقت تے جھوٹ دا دور دورہ اے۔ شاعر محسوس کردے نیں کہ پیار، محبت، سکھ، سانجھ تے بھائی چارہ پنڈاں دے واسیاں دیاں قدراں سن تے شہر دے لوکاں دیاں قدراں دوہرے معیار، جھوٹھ منافقت تے دھوکہ دہی اے۔

شہر دیاں سڑکاں نے ساڈے پیار دے روپ نوں کھوہ کھریا

میرے سرتوں پگڑی لہہ گئی، لونگ گواچا تیرے نک دا (7)

دو جے شاعران دے مقابلے وچ اکرام مجید ہوریں شہراں نال ہمدردی کردے نیں۔ اوہ آکھدے نے کہ صنعتی تے میکاکی دور نے شہراں دے حسن تے سپین نوں گرہن لا دتا اے۔

رہن ادا سے کھ شہراں دے
 سے ودھائے دکھ شہراں دے
 ساوی رت نوں پئے اڈیکین
 چروں پترے رُکھ شہراں دے
 ایسے ودھدی بھیر ٹنگے
 اوڑک سبھے سکھ شہراں دے (8)

مادہ پرستی دے پاروں مقابلے دی دوڑ وچ اک دو بے توں اگانہہ نکلن دی خاطر بندے ہر
 حربہ آزماندے پئے نیں تے اکرام جمید ہوراں شہراں توں اڈ پنڈاں نوں وی بے حسی تے نفسانفی دامرکز
 بن دی پیش گوئی کیتی اے:

بے کر ایہو حال رہیا تے لگدا چھیتی فیر

پنڈاں شہراں چوں مک جانی ریت وفاواں دی (9)

چانن، ہنیرا تے کالج دیاں علامتاں وی ساڈے غزل گوشاعراں کول کھلریاں ہوئیاں نیں۔
 ہنیرا علامت اے جہالت دی ظلم و ستم دی، استحصال دی تے راہواں بھلن دی، جد کہ چانن خوشحالی،
 امن و سکون تے نویاں خوشیاں دی نوید دیندا اے پر ”چانن“ دی علامت جدید پنجابی غزل وچ منافقت
 تے من دے کھوٹ نوں وی ظاہر کردی اے تے ایہدے نال نال کئی تھاواں تے جدید علماں نوں
 ”چانن“ دا استعارہ آکھ کے جدید عہد دے نوے وی الیکے گئے نیں۔ اتھے شاعر اپنے اندر دی ہواڑ
 طنزیہ انداز اختیار کر کے کڈھ دے نیں۔ کئی تھاواں تے ’چانن‘ نوں سرمایا داراں تے رہبریاں دی
 علامت بنا کے پیش کیتا اے۔ جیویں کہ منظور وزیر آبادی آکھدے نیں کہ:

بن جاندی اے کالج قسمت..... اوتھوں دی

جتھے چانن وچ وی ہنیرے..... پل دے رہن (10)

تاں ہی منظور وزیر آبادی ورگے حساس شاعر نے آکھیا اے کہ ہر پاسے ہنیرا اے تے لوکاں نوں
 کجھ بھائی نہیں دیندا۔ عدم تحفظ تے تشکیک دا احساس اوہناں نوں اپنے آپ کولوں وی ڈرا دیندا اے۔
 ہنیرے دی ردیف نال منظور وزیر آبادی ہوراں ذاتی دکھ نوں اجتماعیت ول موڑیا اے، بندے دی ذات
 وسیب توں دکھ نہیں ہوسکدی تے فردمل کے ہی سماج دی تشکیل کردے نیں۔ منظور وزیر آبادی نے ایس

غزل وچ سماج دے مکروہ چہرے نوں پوری حقیقت پسندی نال عیاں کیتا اے کہ استحصالی طبقے، حکمران طبقے توں لے کے عام انسان دیاں کیاں، کوتاہیاں نوں وی ہنیرے دی علامت راہیں بیان کیتا اے:

اوہناں نوں وی رب کرے تے کھان ہنیرے
تھاں تھاں اتے جھیڑے دیوے پان ہنیرے
خورے تیرے ہتھ آجاو..... اک دو جگنو
سوچ دی چھانی دے وچ پاکے..... چھان ہنیرے (11)

مشینی تے صنعتی دور دے آغاز وچ لوکاؤں دا خیال سی کہ ایہناں دے کارن غربت دا خاتمہ ہوئے گا، خوشحالی مقدر بنے گی پر ایہہ سفا سچا ثابت نہیں ہو یا سگوں ایہدی تعبیر الٹ نکلی، معاشی خوشحالی دی تھاں استحصالی دا مڈھ بجھا، فیر معاشی زوال سامنے آیا، امیر امیر تر تے غریب غریب تر ہو گیا، معاشی زوال نے معاشرتی بحران نوں جمیا، اخلاقی قدراں مٹن لکیاں تے ایہناں نے سیاسی افراتفری نوں جنم دتا تے حکمراناں دے خلوص تے وی سوالیہ نشان لگیا تے ایسے شاعر دے دلوں ہوک نکلدی اے کہ ہنیریاں دے ذمہ دار اللہ کرے آپ ایہناں دا شکار ہوں۔ سلیم کاشرہوراں مشینی دور نوں روشنی آکھیا پر قدراں دی گمشدگی نوں سونے دی تھ آکھ کے ہنیرے دی علامت ایکی اے:

وچ ہنیریاں لہدی فیرہن کر کر لے ہتھ

روشنیاں وچ آپ گنوائی تو سونے دی تھ (12)

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ کئی وار اک ہی علامت وچوں کئی مفہوم نکلدے نیں۔ ایہدی اک مثال رؤف شیخ ہوراں دی غزل وچوں دیکھو جتھے اوہناں رکھ تے چانن دی علامت دی ورتوں نوں لکے انداز نال کیتی اے:

رکھاں نے چھاناں دی تھاں تے دھپ دے لبو وٹڈے نیں رت کہندی اے

فجراں دے چانن نال سانویں رات ہنیری تلنی اے رب خیر کرے (13)

ایہہ حقیقت اے کہ استحصالی طبقہ دو جیاں دے حق تے ڈاکا ماردا اے تے ڈاکا مارن والا ہمیشہ خوفزدہ رہندا اے۔ اوہناں دے ایسے ڈرتے تراہ نوں رؤف شیخ ہوراں ہنیرے تے سورج دے لشکارے راہیں ایس طرح بیان کیتا اے:

اوہناں نوں ہوندا اے بوہتا خوف ہمیریاں راتاں دا
 جہاں دی جھولی وچ سورج دے لشکارے ہوندے نیں (14)
 اکرام مجید ہوریاں ہمیرے نوں ناامیدی تے یاسیت جدوں کہ دیوے نوں امید تے رجائیت
 دی علامت بنا کے پیش کیتا اے:

کدھرے ہار ہووے ظالم ہمیرے دی
 کدھرے تے اک دیوا بلدا ویکھاں میں (15)

اج دے غزل گو شاعراں گل و بلبل تے حسن و عشق دے قصے بیان کرن دی بجائے زمینی
 حقائق بیان کیتے نیں تے جدید عہد وچ ابھرن والے مسائل اوہناں دامن پسند موضوع نیں۔ ایس
 عہد جدید دے بحران نوں ایکن لئی اوہناں نویاں علامتاں وی گھڑ لئیاں۔ ایہناں نویاں علامتاں چوں
 اک علامت پتھر دی وی اے جو کدی بے حسی دی علامت بن کے سامنے آؤندی اے تے کدی تلخ
 حقیقتاں نوں بیان کرن دی سزا دی صورت وچ ملدی اے۔ سوچاں دے سُن ہوون دی علامت
 دے طور تے وی ایس علامت نوں ورتیا گیا اے کہ ایس دور نے بندے دے حواس مفلوج کر دتے
 نیں۔ پتھر دی علامت دی ورتوں کچھ شعراں وچ ملاحظہ کرو:

پتھراں وچ دل دا شیشہ رہ گیا
 دشمنان وچ کوئی اپنا رہ گیا (16)
 شہر دا کوئی تے وسنیک کرے توڑ اوہدا
 جنھے ہر شکل مرے شہر دی پتھر کیتی (17)
 میں سوچ کے حیراں آں بیتے گی اوہدے نال کہیہ
 پتھر دلاں دے شہر جو معصوم چہرا ویکھیا (18)

پتھر بے حسی دی علامت دے طور تے منظور وزیر آبادی ہوریاں دی شاعری وچ کئی تھاواں
 تے ورتیا گیا اے۔ رؤف شیخ ہوریاں وی اپنیاں غزلاں وچ پتھرنوں بے حسی دی علامت دے طور
 تے ورتیا اے:

پتھر چہرہ، لوبھی اکھیاں، اوہڑ رُکھا لہجہ
 غرضان دی نگری وچ بندہ رکتاں بدل گیا اے (19)

جدید دور دی بے حسی نوں پتھر دا استعارہ بنا کے پیش کردیاں روف شیخ ہوراں آکھیا اے:

سنگت دے ہیرے دی بھال بچ ریت نوں چھیاں پائیاں میں

پتھراں دے وچ اپنی صورت وکھ کے پر گھبرایا واں (20)

نویں زمانے نے بے حسی توں وکھ منافقت تے دوغلا پن وی بخشیا اے۔ بظاہر ہمدرد نظر آون والے من دے کھوٹے نیں۔ روف شیخ ہوراں پتھراں دی علامت راہیں اوہناں لوکاں دی اصلیت انج ظاہر کیتی اے:

پتھراں دیوچ رہ کے نت میں ساہواں دا سنھ لہیا

پرت کے لہدا پھرناں وکھ کے سنگ دے چالے (21)

ڈاکٹر رشید انور ہوراں وی پتھر دی علامت نوں بے حسی دی علامت دے طور تے ورتیا اے۔ اوہناں دی اک غزل دی ردیف ہی پتھر اے جہدے وچ اوہ ایس علامت نوں وکھو وکھ جہتاں نال پیش کردے نیں:

سدھراں دے سر جیو رکھاں آس اڈیک دے پتھر

پتھر اکھیاں کیہری جاون روندے چیک دے پتھر

سامریاں دے شہر دے اندر سب گجھ پتھر ہويا

پتھراں اُتے ہن خبرے کیہہ بیٹھے لیک دے پتھر

جئیاں اندر بھاجڑ پے گئی روح رفتاراں بھٹی

بجھ جانڈے لوکی جا پن پیر دھریک دے پتھر (22)

نویں حیاتی دے دان کیتے ہوئے عذاباں نوں غزل داروپ دے کے پتھر دی علامت راہیں اجاگر کرن والے ڈاکٹر رشید انور ہوراں کئی ہور غزلاں وچ وی ایس علامت نوں ورت کے اپنا مدعا بیان کیتا اے۔ جیویں کہ:

جئے موم تے وچ دل پتھر، روپ وٹائے یاراں

پیار دیاں کرناں نوں کھاہدا، لوبھ دیاں دیواراں (23)

ایس دور وچ جھوٹھ، منافقت تے عیاری دا چلن عام اے۔ اتھے سچ بولن والے دی کوئی قدر نہیں سگوں الٹا اوس بندے نوں کدی لفظاں دے پتھر تے کدے مشکلاں دے پتھر مار کے لہو لہان کیتا

جاندا اے۔ ڈاکٹر صاحب ایس حقیقت ول ایس طرح اشارہ کیتا اے:

میں اوہنوں وچ سُفنے ڈٹھا کیہ دساں اوہ منظر کیہ سی

میںوں پتھر مارن آگئی اک اوڈلی، ڈھانی لوکو (24)

ایس طرح دے خیال دا اظہار اکرام مجید ہوراں وی کیتا اے تے عجیب اتفاق اے کہ اوہناں

دی وی اک غزل دی ردیف پتھر اے۔ اس غزل دے شعر ویکھو:

گھر دے متھے اُتے لوکی انج سجاون پتھر

دیکھن والیاں اکھاں نوں بس نظریں آون پتھر

سڑکاں دا رنگ ہولی ہولی رتا ہندا جاوے

کھلن والی ہر باری دے وچوں آون پتھر (25)

منظور وزیر آبادی ہوراں وی کدھرے کدھرے پتھر دی علامت ورتی اے۔ اوہناں وی پتھر

نوں بے حسی دی علامت بنایا اے۔ آہندے نیں:

کچھ محسوس نہیں ہوندا میںوں تیر وی بھانویں ون چنے

انج لگدا جیوں اج کل میری پتھراں دے نال یاری اے

ایس نگری دے سبھے واسی خورے پتھر ہو گئے نیں

میںوں کسے جواب نہیں دیتا واج تے سبھ نوں ماری اے (26)

جنگل دی علامت وی پنجابی غزل وچ ٹھکویں اے، جنگل کلاسیکی شاعری وچ ذات دے عرفان

دی تلاش دی علامت سی یا فیر دنیا تیاگ کے جنگل وچ چلے جانا وی صوفیاء دا اک عام شیوہ رہیا اے۔

پر جدید شاعری وچ ایس علامت نوں نویں معنی دان کیتے گئے نیں۔

جدید غزل وچ جنگل نوں لاقانونیت دی علامت بنا کے پیش کیتا گیا اے۔ اجو کے بحران دے

دور وچ ہر شے اپنے مفہوم و معنی تے قدر و قیمت گوا چکی اے تے لاقانونیت دا دور دورہ اے۔

لاقانونیت تے ڈر خوف دی ایس علامت نوں رؤف شیخ ہوراں انج ورتیا اے:

جنگل دا قانون بنے گا ایسراں قسمت شہراں دی

چھوہیاں دی چھاں پٹھاں علم کتاباں تھلیاں رہن گیاں (27)

کئی وار رؤف شیخ دنیا وچ پائی جان والی برائی تے روگ بارے جنگل دی علامت نوں نوبلکے

معنی وچ وردے نیں کہ جنگل دیاں مخلوقاں شہرول رخ کر لیا اے۔ یعنی طنز کیتی اے کہ اج لوکا کئی چوں انسانیت مک چکی اے:

شہراں ول منہ کر لتے نیں ڈنگ لکا کے سپاں نے
 جنگلاں دے ول بیٹا لے کے جدوں سپیرے نکلے نیں (28)
 رؤف شیخ ہوراں جنگل نوں پناہ دی علامت وی دان کیتی اے کہ شہراں دی بے حسی توں نُس
 کے بندہ جنگلاں وچ جانا چاہندا اے:

رؤف کتے جنگل وچ دھپ نال رشتہ گنڈھ لواں گا
 بے حسی دیاں برفاں وچ نہیں میٹھوں ٹھریا جاندا (29)
 منظور وزیر آبادی ہوراں جنگل دی علامت نوں لالچ، حرص تے عدم تحفظ دی علامت بنا کے
 پیش کیتا اے، اوہ لکھدے نیں کہ:

جنگل دے وسنیک بدل کے آگئے بھیس انساناں دے
 اج توں بوہے بند ای رکھنا شہر دے سبھ مکاناں دے (30)
 عدم تحفظ توں اڈ منظور وزیر آبادی ہوراں جنگل دی علامت نوں مایوسی دے طور پر تے وی ورتیا اے:

ہنیرے دے جنگلاں وچ گواچے گی زندگی
 منظور جے توں پیار دا دیوا نہ بالیا (31)
 محبتاں ونڈنا منظور وزیر آبادی ہوراں دی سرشت وچ شامل اے۔ اوہ رجائیت پسند نہیں تے
 آون والے ویلے توں مایوس نہیں تاں ای اوہ جنگل نوں مایوسی دی علامت بنا کے پیار دا دیوا بالدے
 نیں کہ حیاتی وچ امن و آشتی رہوے۔ اکرام مجید ہوراں جنگل دی علامت نوں سدھے رستے توں ہٹن
 دی معنویت بخشی اے اوہ آکھدے نیں کہ:

دور	ڈراڈے	جاواں	میں
پکھن	نویاں	تھاناں	میں
جنگل،	رات،	بلاواں	میں
بھل	گیا	راہواں	میں (32)

دکھ سکھ ویلے اولاد دے سر تے ٹھنڈی چھاں بنن والی ایس ہستی ماں اے جیہدے نال زندگی

دے ہر موڑتے دکھ سکھ سانجھے کیتے جانے نہیں۔ گل کلاسیکی شاعری دے ہووے یا جدید شاعری دی ماں دی عظمت توں دکھ اوہدے نال اپنے دکھ، درداں دے اظہار دی ریت عام اے۔ کلاسیکی شاعری وچ شاہ حسین تھان تھان تے ماں نوں پکار دے میں کہ:

مائے نی میں کہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
دھواں دکھے میرے مرشد والا جان پھولاں تاں لال
دکھاں دی روٹی، سولاں دا سالن، آپیں دا بالن بال
جنگل نیلے پھراں ڈھوڈیبری اجے نہ پایو لال (33)

کئی تھانواں تے غزل گو شاعراں ماں اگے فریاد کیتی اے تے کئی تھانواں تے دل دا حال سنایا اے تے کئی وار ماں دی عظمت نوں سلام پیش کیتا اے۔ ایہناں علامتاں توں اڈدھرتی نوں ماں یا فیر ماں نوں دھرتی دی علامت دے طور تے وی پیش کیتا اے۔ افضل احسن رندھاوا ہوراں دھرتی تے ماں نوں اکوتھاں اکٹھے کردیاں اپنے شعری مجموعے ”مٹی دی مہک“ دا انتساب دھرتی تے ماں دے ناں کیتا اے۔ (34) اکرام مجید ہوراں دیاں کئی غزلاں وچ دھرتی تے ماں اک مک ہوندی دسدی اے:

ماں دا کیتا دئے

کیہو ماں دا لال (35)

نکی بحر دے ایس شعر نوں دو معنیوں وچ پرکھیا جاسکدا اے۔ اک تے حقیقی ماں دی عظمت تے دوجی دھرتی ماں دی عظمت۔

اکرام مجید ہوراں انگ ساک نوں اپنیاں غزلاں وچ نمایاں طور تے ورتیا اے ایہناں وچ سب توں بوہتا ماں دا ذکر نمایاں اے۔ اوہ آکھدے نیں:

آپے سڑجان بھانویں دکھ والی اک وچ

پڑراں نوں سیک لگن دین نہ مانواں کدے (36)

ارج دے بحران دے عہد وچ ماں ورگی ہستی وی ایس سسے دی چال دا شکار ہوگئی اے تے کئی وار رُوف شیخ ہوراں ماں نوں قدراں دی ٹٹ بھج دی معنویت دان کیتی اے:

اوہناں دے لئی دھرتی اتے کوڑے سارے رشتے

جنہاں نوں سینے نہیں لایا رُوف اوہناں دیاں مانواں (37)

پراہمہ اٹل حقیقت اے کہ بحران تے زوال، دکھ تے درد دے سے بندہ ماں نوں لاشعوری طور تے پکاردا اے، ماں نال اپنے دکھ وی سانجھے کر دا اے تے دعا دا طلب گار وی ہوندا اے۔ جیویں کہ اکرم شیخ ہوراں دی غزل اے:

کالے بدل سرتے گجن
 پیراں پیٹھ بھجال نی مائے
 ایس ویہن وگے نیں دریا
 بنے جنوب شمال نی مائے
 لوڑاں تھوڑاں پیریں لگیاں
 ہو یا سفر محال نی مائے (38)

دھرتی دے سوجھواں دھرتی دا مان ودھاندے نیں تے انج ہی پتر مانواں دی آن، بان تے شان وچ وادھا کر دے نیں پر زمانے تے بے حسی دی ایہو جی ہنیری چلی اے کہ رشتیاں دا احترام مک گیا اے۔ اخلاقیات دا جنازہ کڈھ دتا گیا اے تے ماں تے دھرتی ورگے انتہائی قابل احترام رشتے وی ایہدے توں محفوظ نہیں رہ سکے۔ ماں تے دھرتی نوں سلیم کاشر ہوراں وی اک مک کیتا اے:

دھرتی دے لئی آفت بن گئے ایہدی ککھ دی جائے
 غیرت مند کدے نہیں کھوہندے ماں دے سر دی لوئی (39)

اجوکے عہد وچ سائنس تے ٹیکنالوجی دے نال مالامال مکاں نے پسماندہ تے غیر ترقی یافتہ قوماں نوں محکوم بنا لیا اے۔ غریب مکاں نوں امداد دے ناں تے بھاری شرح سود تے قرضے فراہم کر کے اوہناں نوں مزید غریب کر دتا گیا اے۔ تہی دنیا دے ایہہ غریب ملک اپنے جائز حق توں وی محروم کردتے گئے نیں۔ اوہناں دی کتے وی شنوائی نہیں ہوندی۔ ساڈے غزل گو شعراں غریب مکاں نوں چڑیاں دی علامت دان کر کے ایہناں دی بھیڑی حالت بیان کیتی اے، ڈاکٹر یونس احقر ہوراں دی غزل وچ ایہد اورتارا دیکھو:

نہ کھ چڑیاں دا کم آیا نہ کرلانا کانواں دا

چٹے دن وچ ڈنگ گیا سانوں سپ کلراٹھیاں تھانواں دا (40)

اک ازلی سچائی، اک حقیقت کہ مہارت تے کمزور نوں طاقتور نشانہ بنا لیندے نیں پر جے دونوں

دھڑاں طاقت دے توازن وچ برابر ہوں تے فیر کوئی شکار دے ہتھ نہیں آؤندا۔ طاقتور ملک ہمیشہ کمزور
قوماں اتے قبضہ کر دے نیں۔ جد کہ طاقتور اک دو بے تے قابض نہیں ہوندے۔ اکرام مجید ہوراں
چڑیاں دی علامت کولوں بھرواں کم لیا اے۔ اوہناں دی ایک غزل ویکھو جیہدی ردیف ای چڑیاں اے:

کسے کوٹھے نہ ویٹھے لہن چڑیاں
پرے شہراں توں جا کے رہن چڑیاں
جہاں رکھاں دے سینے صاف ہوں
انہاں رکھاں دے اتے بہن چڑیاں
حیاتی ناں سفر وچ رہن دا اے
گھراں دے واسیاں نوں کہن چڑیاں
کدی شوکر ہواواں دی ڈار ولے
کدی دکھ بارشاں دے سہن چڑیاں (41)

ایس غزل وچ چڑیاں دا لفظ ضعیف، کمزور تے ناتواں واسطے ورتیا گیا اے۔ ایس نوں ایس
انفرادی تے سماجی سطح تے مہاتر لوکائی دی علامت وی آکھ سکے آں تے بے وسیع تر معنیاں وچ ویکھیا
جاوے تبجی دنیا دے ترقی پذیر ماکاں دی علامت وی آکھیا جاسکدا اے۔ اوہ چا تر ملک جو اپنے شکار
نوں گھیرن واسطے ہر ویلے اکھاں کھلیاں رکھ دے نیں:

خورے گھیر شکاریاں چڑیاں کتھے تاڑیاں
کس پنجرے وچ تڑفن رات دن جاناں ماڑیاں (42)

چڑیاں توں دکھ ترقی پسند رجحانات دے زیر اثر دھپ تے چھاں دی علامت وی غزل وچ
چوکھی ورتی گئی اے۔ دھپ نوں اوکھے ویلے تے اوکڑاں بھریاں راہواں دی علامت بنایا گیا اے تے
چھاں نوں امن، سکون تے اطمینان دی علامت بنا کے پیش کیا کیتا اے:

ہور کجھ دیر دھپ سراں تے زنی
ہیں بدل بڑے اچیرے حالے (43)

ڈاکٹر یونس احقر ہوراں عمل، ہمت تے جدوجہد دا درس وی دھپ تے چھاں دی علامت

راہیں دتا اے:

دھپاں تے چھانواں دی اوہنوں کجھ پرواہ نہیں ہوندی
 جس دا مقصد ہووے احقر منزل دے ول جانا (44)
 رؤف شیخ ہوراں دے اک مجموعے دا ناں ہی 'شکر دوپہر' اے جو اجوکے دور وچ بھٹن والی
 مادیت پرستی، بے حسی تے خود غرضی دی علامت اے جینے حیاتی دا پندھ اوکھا کردتا اے:
 دریا دا چھاں والا کنڈھا وکھ کے بیٹھ گیاں
 دھپاں دی بلدی واچھڑ دا پھنڈیا ہویا میں (45)
 ہر شخص پناہ دی تلاش وچ اے، اک ایہو جئے سانبان دی تلاش وچ جو اوس نوں زمانے دی
 بے رحم دھپ توں بچا کے چھاں دیوے تے جے کوئی سانبان میسر نہ آیا تے فیر کڑیاں دوپہراں ہی
 مقدر بن گیاں:

سورج اگے جتاں چر نہیں آؤنا کوئی پرچھانواں
 دھرتی دے جئے تے دھپاں پاؤندیاں رہنا نہیں چھالے (46)
 رؤف شیخ ہوراں کول اک ہور تھاں دھپ دی علامت دی ورتوں ملاحظہ کرو:
 سڑدیاں بلدیاں دھپاں دے وچ پل پل گن گن کھدے رہے
 اودوں ساڈی قسمت سوں گئی جدوں ہواواں چلیاں نیں (47)
 سورج کدی روشنی، علم تے بصیرت دی علامت سی، پر اج ایس علامت دا مفہوم بدل کے
 اوکڑاں تے مصیبتاں دی علامت بن گیا اے۔ ڈاکٹر یونس احقر ہوراں جدید تے قدیم مفہوم اک ای
 شعر وچ بیان کردتا اے:

جیہڑے سورج دی لو سانوں کڈھیا باہر ہنیرے توں
 اوہدی گرمی پاروں ساڈے جئے سڑدے جا رہے نیں (48)
 سائنسی علماں دی روشنی بندے نوں سکون دین توں قاصر اے۔ سگوں ایہدے الٹ اوہدیاں
 اوکڑاں تے تکلیفاں ودھ گئیاں نیں۔ ایس گل نوں ڈاکٹر یونس احقر سورج دی لو تے گرمی راہیں بیان
 کیتا اے۔ اکرام مجید ہوراں کول وی دھپ تے چھاں دی علامت ملدی اے۔ وگئی ویکھو:
 دھپاں دا سب قہر تے نازل ہویا راہیاں اپر
 شہر دے لوکاں سحر دوپہراں چھتاں پٹھ لنگھائیاں (49)

سڑک دی علامت نوں مسلسل سفر دی علامت سمجھیا جاندا اے پر جدید عہد وچ سڑک نال کئی مفہوم جڑے ہوئے نہیں جیہناں وچ انسان دا اپنیاں قدراں نوں چھڈ کے، اپنی اصلیت نوں بھل کے راہواں دی دھوڑ وچ گواچ جانا اہم اے۔ سڑک جو راہیاں نوں منزل تیکر اپڑاندی اے تے راہ دیاں اوکڑاں نوں آسانیاں وچ بدل دیدی اے ارج اوہ بے نام منزلاں دی علامت بن گئی اے۔ یا فیر ایہہ سڑک اوہناں شہراں ول لے جاندی اے جتھے حیاتی ڈھیر اوکھی اے، جتھے لوکاں دی داہڑ وگدا اے پر اکلاپا روجاں وچ سما چکیا اے۔ ڈاکٹر اسلم رانا سڑک دی علامت بارے لکھدے نیں کہ:

”تارکول دی پکی سڑک شہری تہذیب نوں ظاہر کر دی اے جتھے نہ قدماں دے نشان نیں تے نہ ای منزلاں دے تعین تے تقین دی کوئی علامت، گھم گھما کے بندہ فیر او تھے آجاندا اے، جتھوں چلیا سی، ایہدے اتے نقش او لے انج مٹدے جاندے نیں جیویں ریت اتے اک نلے جیہے بال نال سمجھ مٹ جاندا اے۔“ (50)

اجو کے عہد وچ بے یقینی تے بے اعتباری دی دھند وچ انسان گواچ چکے نیں۔ بندیاں دی شناخت گواچ چکی اے تے منزلاں وی۔ بندے اندروں ریت دی کندھ بن چکے نیں یا فیر پکی سڑک دی مانند سخت، پتھر دل تے بے رحم جیہڑے صحیح رستہ دسن دی تھاں بھول بھلیاں وچ پادیندے نیں:

دن نال ایڈی سانجھ ایہناں دی، راہ لنگھن نوں لبھدا نہیں

رات نوں میریاں سدھراں واگلوں سڑکاں کلم کلیاں نیں (51)

نویں زمانے وچ آپا دھاپی تے نفسا نفسی دا دور دورہ اے تے ایہناں وچ گواچ کے بندے نے اپنے لئی اکلاپے دا سامان تیار کر لیا اے تے بھیڑاں وچ بندہ کلم کلا رہ گیا اے تے اپنے اصل نوں بھل کے رونقاں وچ وی بندے کلا رہ گئے نیں۔ ایس گل نوں روؤف شیخ ہوراں انج بیان کیتا اے:

شہر دیاں اوہناں سڑکاں دی رونق کدی وی گھٹنی نہیں

جہاں اتے روز مسافر بھلی پیندے رہنے نیں (52)

مشینی دور نے مادیت پرستی نوں ودھا دتا اے جیہدے پاروں بندہ خود غرض ہو گیا اے۔ خود غرضی نے اکلاپے نوں جمیا، بندے ایک دو جے کولوں دور ہونڈے چلے گئے تے مادیت پرستی

وجودیت دے روپ وچ ڈھل گئی۔ بندے دا تشخص گواچ گیا، قدراں دی پچھان مک گئی۔ ایس نوں وی سڑک دی علامت راہیں دسیا گیا اے:

شہر دیاں سڑکاں نے ساڈے پیار دے روپ نوں کھوہ کھڑیا

میرے سرتوں پگڑی لہہ گئی لونگ گواچا تیرے تک دا (53)

ایس طرح کجھ نویاں علامتاں ورتیاں گئیاں نیں تے کئی وار پرانیاں علامتاں نوں نوں مفہوم بخش دتے گئے نیں۔ جیویں روایتی کرداراں نوں وی غزل گو شعراں اپنا مدعا بیان کرن لئی ورتیا اے۔ اجو کے شعراں بندے دے من دے کرب تے کشمکش توں لے کے ماحول تے سماج وچ پائے جاوے والے کرب، تضاد تے پریشانیاں نوں بیان واسطے ایہناں علامتاں کولوں لوبھ چکيا اے۔ مکدی گل ایہہ کہ جدید پنجابی غزل وچ عصری شعور انفرادی تے اجتماعی مسئلے، سیاسی تے سماجی صورت حال عدم تحفظ دے احساس تے نفسیاتی مسئلے علامتاں راہیں پورے تخلیقی رچاؤ نال موجود نیں۔

حوالے

- 1- ناہید شاہد، ڈاکٹر، پنجابی ادب وچ علامت نگاری، مقالہ برائے پی ایچ ڈی (لاہور: مملو کہ پنجاب یونیورسٹی)، 20۔
- 2- رؤف شیخ، شکر دوپہر، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1992ء)، 103۔
- 3- اوہی، 100۔
- 4- منظور وزیر آبادی، توں وی جن اچھال کوئی، (لاہور: پنجابی ادبی سانجھ، 1975ء)، 71۔
- 5- اوہی، 15۔
- 6- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 61۔
- 7- رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، (لاہور: آفتاب پبلی کیشنز، 1974ء)، 30۔
- 8- اکرام مجید، نویاں زمیناں، (فیصل آباد: مسلم پنجابی مجلس، 1990ء)، 152۔
- 9- اوہی، 118۔
- 10- منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1978ء)، 89۔

- 11- اوہی، 23-
- 12- سلیم کاشر، غزل تے پنجابی غزل از عبدالحمید سرشار، (لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2000ء)، 229-
- 13- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 103-
- 14- اوہی، 106-
- 15- اکرام مجید، تنے دا روگ، (فیصل آباد: الرقیق افضالی پرنٹنگ پریس، 1974ء)، 52-
- 16- منظور وزیر آبادی، دکھ دا صدقہ جاری، (لاہور: فضل الحق پرنٹرز، 1992ء)، 17-
- 17- اوہی، 81-
- 18- اوہی، 127-
- 19- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 95-
- 20- رؤف شیخ، بلدا شہر، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1971ء)، 103-
- 21- اوہی، 49-
- 22- رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، 54-
- 23- اوہی، 103-
- 24- اوہی، 125-
- 25- اکرام مجید، تنے دا روگ، 83-
- 26- منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، 105-
- 27- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 44-
- 28- اوہی، 132-
- 29- اوہی، 112-
- 30- منظور وزیر آبادی، ویلے ہتھ نیاں، 31-
- 31- منظور وزیر آبادی، توں وی جن اچھال کوئی، 54-
- 32- اکرام مجید، تنے دا روگ، 138-
- 33- شاہ حسین، کافیاں شاہ حسین، مرتب محمد آصف خاں، (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء)، 109-

- 34- افضل احسن رندھاوا، مٹی دی مہک، (فیصل آباد: پنجابی لکھاری جھوک، 1983ء)، 3-
- 35- اکرام مجید، تنے دا روگ، 104-
- 36- اوہی، 108-
- 37- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 58-
- 38- اکرم شیخ، پتھراں وچ اکھ، (لاہور: بھلیکھا پبلشرز، 2005ء)، 143-
- 39- سلیم کاشر، سرگی دا تارا، (لاہور: آئینہ ادب، 1978ء)، 126-
- 40- یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، (لاہور: اقدس پبلی کیشنز، 1979ء)، 21-
- 41- اکرام مجید، نویاں زمیناں، 128-
- 42- اوہی، 83-
- 43- اوہی، 196-
- 44- یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، 80-
- 45- رؤف شیخ، شکر دوپہر، 114-
- 46- اوہی، 78-
- 47- رؤف شیخ، چپ دا زھر، (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1983ء)، 28-
- 48- یونس احقر، ڈاکٹر، سوچ دا سفر، 101-
- 49- اکرام مجید، تنے دا روگ، 63-
- 50- اسلم رانا، ڈاکٹر، پتھر نگر دا شاعر..... رؤف شیخ مضمون مشمولہ، پنجابی غزل دے نورتن، مرتب پروفیسر محمد امین طارق، (لاہور: ادارہ پنجابی زبان، ادب تے ثقافت، 1989ء)، 38-
- 51- رؤف شیخ، چپ دا زھر، 27-
- 52- اوہی، 112-
- 53- رشید انور، ڈاکٹر، یاداں، 30-

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

اسٹنٹ پروفیسر پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

سحرش افتخار

پی ایچ ڈی پنجابی ریسرچ سکالر

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

”پرکھ پڑچول“ از عارف عبدالمتین: تحقیقی، تنقیدی مطالعہ

(The Book "Parkh Parchol" by Arif Abdul Mateen: A Critical Review)

Abstract:

Research and criticism are part and parcel of any literature. There is a dearth of practical criticism in Punjabi language. Arif Abdul Mateen is not only a seasoned critic but also a poet par excellence. His book "Parkh Parchol" contains 34 literary essays which lay down the foundations of literary criticism in Punjabi language. The book highlights important aspects of classical and modern poetry. The critic presents his critical analysis in a quite comprehensible manner. The language and style of the book substantiate the command and observation of the writer. The use of Arabic, Urdu, Persian, English, Hindi and Punjabi words is very impressive while presenting critical ideas. The book can be considered the first milestone in Punjabi literary criticism. This article presents critical analysis of the subject book.

Keywords: Arif Abul Mateen, Parkh Parchol, Literary Criticism, Punjabi Poetry, Classical Poetry, Modern Poetry.

مجموعی معلومات نوں اکٹھیاں کرن دا ناں علم اے جیہڑا اپنی وسعت پاروں مختلف کھیتراں تے مضموناں وچ وڈیا اے۔ کسے وی شعبے تے موضوع توں متعلق وکھو وکھو طریقیاں تے اصولاں راہیں حاصل ہون والے علم نال ذہن وچ موجود پرتاں نوں کھولن دا آہر کیتا جاندا اے / علم تے معلومات حاصل کرن دا اک ذریعہ تنقید وی اے۔ تنقید توں مراد، جانچنا، پرکھنا، تبصرہ کرنا، کھرے کھوٹے وچ فرق کرنا تے عیب جوئی وغیرہ کرن دے نیں۔

پنجابی زبان تے ادب وچ پرکھ تے کھوج دے حوالے نال اینا کم نہیں ہويا کہ جنا دو جیاں زباناں دے ادب وچ ہويا پر تھوڑا ہون والا کم وی معیاری تے سلاہن جوگ اے۔ پنجابی وچ تنقیدی ادب رچاون والے اک نقاد عارف عبدالمتمین وی نیں / اوہ اجو کے دور دے سچے شاعر، پارکھ تے پڑچولی نیں۔ عارف ہوریں 1923ء نوں کڑھ جیمیل سنگھ کوچہ وکیلاں امرتسر وچ جے۔ عبدالغفور قریشی اپنی کتاب پنجابی ادب دی کہانی وچ لکھیا اے کہ:

”عارف عبدالمتمین ایہو ادبی ناں اے تے ایہو اصلی۔ والد صاحب کوچہ وکیلاں کڑھ جیمیل سنگھ امرتسر دے خواجہ عبدالحمید تارنخ پیدائش کیم مارچ 1923ء تعلیم ایم اے کئی سال توں ایم اے او کالج لاہور وچ پڑھن پڑھان دا دھندہ کر رہے نیں۔“ (1)

عارف عبدالمتمین پاکستان بنن توں بعد لاہور آ گئے تے انجمن ترقی پسند تحریک مصنفین دی نیہہ رکھ دتی ایسے زمانے وچ اوہناں ”ادب لطیف“ (رسالہ) کڈھیا تے ”رسالہ سویر“ دے ایڈیٹوری رہے ایس توں اڈ پاکستان رائٹر گلڈ دے بنیادی رکن وی رہے۔ عارف عبدالمتمین پہلاں اردو وچ لکھدے سن۔ اوہناں اردو نظم تے نثر دونہواں صنفیاں وچ لکھیا پاکستان بنن مگروں اوہناں اردو دے نال نال پنجابی وچ وی لکھنا شروع کردتا۔ پنجابی وچ اوہناں دیاں ایہہ چار کتاباں چھاپے چڑھیاں:

1- اکلاپے دا مسافر (1972ء) (نظماں تے کجھ غزلاں)

2- خوشبو دا سفر (1989ء) (غزلاں دا پراگا)

3- امبر تیری چھاں (1992ء) (نعتاں دی چون)

4- پرکھ پڑچول (1979ء) (پنجابی تنقیدی کتاب)

عارف ہوریں چنگی نظم لکھن دے فن توں چنگی طرح جانوسن۔ اوہناں دی زبان بڑی سادہ تے

معیاری اے تے شاعری وچ اکلاپے دا احساس وی اگھڑواں اے۔ آپ 31 جنوری 2001ء نوں امریکہ وچ فوت ہوئے۔

عارف عبدالتین اک اُچے شاعر ہون دے نال نال مٹھے تے نگھے نقاد وی نیں۔ اوہناں دی تنقید وچ کڑواہٹ گھٹ تے مٹھاس حدوں ودوہ اے کیوں جے اوہ اک حساس طبیعت دے مالک ہون پاروں نفرتاں توں کئی کوہ پراں رہندے سن۔ عارف عبدالتین ہوراں دی لکھت ”پرکھ پڑچول“ تنقیدی مجموعیاں تے مضموناں دے حوالے نال بڑی اُچی لکھت اے۔ ایہدے وچ اوہناں ڈوہنگے وچاراں دے نال نال اصولاں دے ہر پہلو تے کچھ نوں سامنے رکھ کے تنقید کیتی پر اوہناں دا مٹھا سبھا ایس لکھت راہیں تنقیدی گھٹ تے تشریحی زیادہ اکھواندا اے۔ انعام الحق جاوید اپنی کتاب ”پنجابی ادب دا ارتقاء“ وچ پرکھ پڑچول بارے دسدے نیں:

”ایہہ اپنی نوعیت دی پہلی کتاب اے جیہدے وچ نویں تے پرانی شاعری بارے نہ صرف اک وڈا ذخیرہ موجود اے بلکہ جیہنوں پڑھدیاں ہوئیاں پنجابی شاعری دیاں بہت ساریاں ریتاں تے روایتاں نکھر کے سامنے آجاندیاں نیں۔ تصوف تے کلاسیکی شاعری توں اڈ ایہدے وچ نویں لکھن والیاں بارے وی وکھو وکھ مضمون پیش کیتے گئے نیں۔“ (2)

عارف عبدالتین ہوراں دا رویہ کیوں جے ہمیش مشفقانہ تے سمجھاون والا رہیا ایس پاروں اوہ ایہناں تنقیدی مضموناں وچ وڈے استاد وانگوں سمجھاون لگ جاندے نیں۔ پرکھ پڑچول 411 صفیاں اتے کھلری لکھت اے جیہڑی جدید ناشرین اردو بازار لاہور ولوں 1979ء وچ چھپی۔ ایہدے وچ 34 پتیاں نیں جنہاں وچ 31 شاعراں تے اوہناں دے کلام تے تنقید کیتی گئی اے۔ اک مضمون ”پنجابی صوفیانہ شاعری، پس منظر پیش منظر“ اے جد کہ ہاشم شاہ تے سلیم کاشتر بارے دو مضمون شامل کیتے گئے نیں۔ مجموعی طور تے ایس کتاب نوں چار حصیاں وچ ونڈیا گیا اے:

پہلا حصہ: پنجابی صوفیانہ شاعری، پس منظر پیش منظر

دو جا حصہ: ایہدے وچ بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، بابا بلھے شاہ، علی حیدر،

ہاشم شاہ، خواجہ غلام فرید ورگے 7 کلاسیکی شاعراں بارے 8 مضموناں

نوں شامل کیتا گیا اے۔ ہاشم شاہ بارے دو مضمون لکھے گئے نیں۔

تیجا حصہ : ایس وچ اُستاد کرم، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، حکیم ناصر یعنی شیخ شاعران دا تنقیدی ویروا کیتا گیا اے۔

چوتھا حصہ : کتاب دے ایس حصے وچ شریف کنجاہی، قیوم، نظر، احمد راہی، باقی صدیقی، ڈاکٹر رشید انور، سلیم کاشر، رؤف شیخ، منیر نیازی، نجم حسین سید، بشیر منذر، اقبال صلاح الدین، حفیظ تائب، اکبر کاظمی، منظور وزیر آبادی، اعزاز احمد آذر، راشد حسن رانا یونس احقر، اجمل وجیہہ، شاپین نازی یعنی 19 شاعران بارے 20 مضمون لکھے گئے نیں۔ سلیم کاشر بارے دو مضمون لکھے گئے نیں۔ ایس کتاب دا دینا چہ نازش کاشمیری (1970ء) ”پنجابی تنقید دا پہلا سنگ میل“ دے سرناویں پٹھ لکھیا اے۔ عارف عبدالمتین ہوراں دی لکھت ”پرکھ پڑچول“ دے چاراں حصیاں نوں اک اک کر کے تنقیدی تے تحقیقی حوالے نال پرکھنا ات ضروری اے۔

پرکھ پڑچول دا پہلا حصہ:

ایس کتاب دا پہلا حصہ ”پنجابی صوفیانہ شاعری“ پس منظر تے پیش منظر“ اے ایہہ مضمون ”پرکھ پڑچول“ دا طویل ترین مضمون اے۔ ایہدے وچ عارف عبدالمتین ہوراں تصوف دے پس منظر تے پیش منظر بارے بھرویں بحث کیتی اے۔ تصوف دی حقیقت تے روایت نوں کھلے ڈھلے طریقے نال انسانی تناظر وچ دیکھن دا جتن کیتا اے۔ اوہناں ”صوفی ازم“ دی گل کرن توں پہلاں ہندوازم تے یونانی فلسفہ احدیت بارے دسیا اے فیر مسلمان صوفیاں دے تصور تے وچاراں نال وحدت الوجود نوں مختلف ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ عارف عبدالمتین تصوف بارے تاریخی ویروا پیش کر کے اوہناں سارے من گھڑت نظریات توں اپنا پلہ بچاؤن وچ پوری طرح کامیاب رہے جہاں دے تحت اسلامی تصوف نوں بھگتی، ویدائیت، عیسائی یاں یہودی تصوف دے سومیاں وچوں پھٹن والی اک کرن آکھیا جاندا سی۔ عارف ہوراں ایہدے لئی کئی مغربی مفکراں دے حوالے وی دتے نیں۔

عارف ہوراں ایس مضمون وچ ایہہ دسن دی وی کوشش کیتی کہ سرانیت تے تصوف دو وکھو وکھ نظریے نیں۔ سرانیت دا مطلب اے ذات واحد نال براہ راست تعلق قائم کر لینا۔ ایہدے مقابلے وچ

اسلامی تصوف کتاب تے سنت نال رابطہ نہایت ضروری قرار دیندا اے فیرای رب تعالیٰ دے نال تعلق قائم کیتا جاسکدا اے۔ عارف ہوراں ایس مضمون وچ دوجی گل جیہڑی ثابت کیتی اوہ ایہہ اے پئی پنجابی دے صوفی شاعراں دا تصوف صرف نظریاتی تصوف نہیں سگوں عملی تصوف سی۔ اوہناں انسانیت تے مذہب دے ہمہ گیر اصولاں وچوں جو کجھ اخذ کیتا اوہنوں اپنی حیاتی دا مکمل تے گوڑھا حصہ بنا کے پیش کر دتا، ایہہ اصول کیوں جے ہمہ گیر نہیں ایس لئی سارے صوفی شاعراں دے کلام وچ یکسانیت موجود اے جیہنے مکمل طور تے اپنا تاثر قائم رکھیا ہو یا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک نے ایس مضمون بارے اپنے وچارانج دے نیں کہ:

”ایس حصے دے ات شروع وچ تصوف، اسلامی تصوف، غیر اسلامی تصوف، مقامی تصوف، تے مجموعی طور تے پنجابی تصوف دا ویرا پایا گیا اے جدوں کے دوجے حصے وچ ایس تصوف دے حوالے نال ساڈے نمائندہ صوفی شاعراں نوں اوہناں دے کلام راہیں پیش کر کے عملی تنقید دا حق ادا کر دیاں اپنے ایس تھیسس نوں ثابت کیتا اے۔“ (3)

ایس مضمون دا اک کچھ ایہہ وی اے کہ تصوف جیہڑا صوفی شاعراں نے اپنایا اوہ صرف اوہناں تیکر ای محدود نہیں سگوں اودھی روح عالمگیر تے ہمہ گیر ہوں پاروں ایہدا سفر ہر دور وچ ہر صوفی دے کلام اتے پیا تے آج دے دور دے نویں شاعر دی پرانے دور دے صوفی شاعراں توں ودھیر حد تک متاثر نظر آوندے نیں۔ عارف ہوریں اپنے ایس مضمون وچ ایہہ دسنا چاہندے نیں کہ آج دی پنجابی شاعری وی پرانے صوفی شاعر دی ریت تے سبھا دی پیروکار دسدی اے۔ ایہہ مضمون پنجابی تنقید وچ یقیناً اپنے انداز دا پہلا مضمون اے جہدے وچ تصوف دے مختلف پکھاں تے پرتاں نوں علمی ادبی تحریکاں وچ رلیا ملیا ثابت کیتا گیا اے۔ ایس چان وچ قاری اپنے ہمعصر شاعراں دے کلام دیاں کئی نفسیاتی تے فلسفیانہ الجھناں دا ویرا آسانی نال کر سکدا اے۔ ایس مضمون نوں پرکھ پڑچول دا دیباچہ وی آکھیا جاسکدا اے جیہدے مطالعہ نال اگلے مضموناں نوں سمجھن وچ آسانی ہو جاندی اے۔

”پرکھ پڑچول“ دا دوجا حصہ:

کتاب دے دوجے حصے وچ عارف عبدالمبین ہوراں سمیت پنجابی صوفی شاعراں بارے اٹھ مضمون شامل کیتے نیں۔ ایہناں شاعراں وچ بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، بلھے شاہ، علی حیدر، سید

ہاشم شاہ تے خواجہ غلام فرید شامل نیں۔ ایہدے وچ ہاشم شاہ ہوراں بارے دو مضمون شامل نیں۔ اک اوہناں دے قصہ سہتی دے حوالے نال تے دو جاہجرتے وچھوڑے دے راگ الاین والے شاعر دے حوالے نال لکھیا گیا۔ عارف ہوراں پرکھ پڑچول دے ایس حصے وچ پنجابی دے صوفی تے کلاسیکل شاعراں بارے تنقیدی مضمون نہیں لکھے سگوں اوہناں دا تعارف پیش کیتا اے۔ اوہناں ہر مضمون وچ شاعر دے حالات تاریخی حوالیاں نال پیش کیتے نیں تے تصوف دیاں اصطلاحواں دے نال نال محرک تحریکاں دا کھوج وی لایا اے جیہڑیاں صوفی شاعراں دے دور تے کلام نال تعلق رکھدیاں نیں۔ عارف عبدالمتین ہوراں کتاب دے ایس حصے وچ بابا فرید نوں شریعت پسند صوفی آکھدیاں دیاں اے کہ اوہناں ریاضت تے مجاہدے دیاں جیہڑیاں منزلاں طے کیتیاں اوہناں نوں شریعت تے طریقے دے حوالے نال بابا جی دے تصوف دی بنیاد قرار دتا جاسکدا اے۔ عارف ہوراں بابا فرید توں بعد شاہ حسین ہوراں نوں عوامی شاعر آکھیا اے تے اوہناں دی شاعری دے عوامی رنگ، عوامی علامتاں، عوامی زبان تے بیان دا اظہار کھل کے پیش کیتا اے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری اپنی کتاب ”نویں زاویے“ وچ عارف عبدالمتین دے شاہ حسین بارے وچاراں دی تشریح اچ کیتی اے:

”عارف عبدالمتین ہوراں شاہ حسین دی صوفیانہ شاعری وچوں عوامی رنگ لہھیا اے جیہڑا اچ توڑیں ساڈیاں نظراں توں اوہلے سی کیوں جے ایسے جان دے ساں پئی شاہ حسین دی شاعری وچ علامتاں، تصوف دے مضمون، نیک عملاں دی تلقین، عاجزی، حیاتی دا عارضی تے فانی ہون تے ہور دکھ درد موجود نیں پر عارف ہوراں شاہ حسین دی شاعری دے ڈونگے مطالعے تے گوہ کرن مگروں ایہہ نکتہ کڈھیا اے پئی اوہناں دی شاعری وچ اوہناں دے اپنے دور دا لوک و سبیا، عوام دے جذبے، سدھراں، فکر تے احساس، عوام دی زبان تے عوام دے دماغاں وچ تہذیبی نکھار پیدا کرن دا جتن موجود اے ایس پاروں اوہناں نوں عامی شاعر آکھنا غلط نہیں۔“ (4)

عارف ہوراں اچ ای ایس مضمون وچ سلطان باہو، بلھے شاہ، علی حیدر ملتان، ہاشم شاہ دی سسی تے اوہناں دے کلام دا تنقیدی تجزیہ کیتا اے جد کہ خواجہ غلام فرید نوں ابن العربی دے فلسفے وحدت

الوجود از بردست مبلغ قرار دتا اے، اپنی ایس گل نوں ثابت کرن لئی اوہناں خواجہ غلام فرید دے کلام وچوں ودھیر حوالے وی دتے نیں۔ اوہناں بلھے شاہ نوں انسانی روح دی پکار دسیا اے، اوہناں دا پیغام توحید دا پیغام اے تے شاعری ساڈے دماغ دی تھاں دل نوں ہتھ پاندی اے۔

انج ای علی حیدر ملتانی دی شاعری بارے لکھیا اے کہ اوہ اسلامی تبلیغ دی مقصدیت نوں ابھاردی تے انسان دے وچاراں دی نشوونما وی کردی اے۔ اوہناں ایس توں اڈ ہاشم شاہ دی لکھت ”سسی پنوں“ بارے ایہہ کھوج کیتی کہ ایہہ مجازی نہیں سگوں عشق حقیقی دی کہانی اے تے اوہناں سسی دی فارم نوں دوہڑا آکھیا اے، ہاشم شاہ ہوراں نوں اگلے مضمون وچ بھرتے وچھوڑے دے راگ الاپن والا آکھ کے ایہہ تجزیہ کیتا کہ ہاشم شاہ دے دوہڑیاں وچ عشق دے نال نال بھرتے فراق دا درد وی ودھیر ملدا اے۔ عارف عبدالمتمین ہوراں ایہناں سارے کلاسیکی صوفی شاعراں دے کلام وچوں اوہناں دی شاعری دیاں نویاں جہتاں، حقیقتاں نوں لہھیا تے پنجابی دے ہر صوفی شاعر دا وکھراویہ اک علامت دسیا۔

”پرکھ پڑچول“ دا تیجا حصہ:

پرکھ پڑچول دے تیجے حصے وچ عارف ہوراں پنجابی ادب دے عبوری دور دے اوہناں پنج سرکڈھویں شاعراں دے فن تے فکر دا بھرداں تجزیہ پیش کیتا جیہڑے پنجابی دی کلاسیکی شاعری دے تے اجوکے دور دے نویں شاعراں دے وچکار پل دی حیثیت رکھدے نیں۔ کیوں جے اوہناں شاعراں دی شاعری دا اک پہلے کلاسیکی شاعری نال تے دو جا پہلے نویں شاعراں نال جڑیا ہويا اے۔ اوہناں پنج شاعراں وچ اُستاد کرم، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر تے حکیم ناصر شامل نیں۔ عصمت اللہ زاہد کلاسیکی شاعراں بارے عارف دے وچاراں نوں انج دسیا اے:

”کلاسیکی تے جدید دور دے وچکار لے سمے دے شاعراں دے کلام

نووں پرکھدیاں ہويا ایہناں نوں سنگم دے شاعر آکھیا گیا اے کیوں جے

ایہناں شاعراں دا تعلق اک پاسے تے پنجابی ادب دی کلاسیکی روایت

نال اے تے دو جا تعلق جدید دور دے آغاز نال اے، ایہناں شاعراں

نے پرانے رنگ نوں وی قائم رکھیا تے جدت نوں وی اپناون دی

کوشش کیتی۔“ (5)

ایس مضمون وچ عارف ہوراں استاد کرم امرتسری نوں بزرگ ترین شاعر دا لقب دتا اے۔ ایسے طرح فقیر محمد فقیر ہوراں نوں حرکت تے عمل دا شاعر قرار دتا اے۔ عارف ہوراں پیر فضل نوں عاشقانہ لہجے دا نوبیکا شاعر آکھن ویلے اوہناں دی غزل دے اوس کچھ تے نظر رکھی جیہڑا حافظ شیرازی دے فکری کچھ نال سانجھ رکھدا اے۔ حکیم ناصر دی شاعری بارے دسیا کہ اوہناں دیاں غزلاں وچ دریا ورگی روانی تے سہ دیاں قدراں دے حوالے ودھیر موجود نہیں۔ ایس مضمون دے ایس حصے وچ شامل کیتے گئے شاعر نہ صرف اپنے اپنے رنگ وچ منفرد استاد نہیں سگوں اپنے اپنے میدان دے کامیاب شہسوار وی نہیں۔ عارف ہوراں ایہناں عبوری دور دے شاعراں دی امتیازی صفت دے حوالے نال سارے کلام دا تنقیدی ویروا پیش کرن دے نال نال اوہناں دے کلام دیاں ہور وصفات تے خوبیاں نوں وی اجاگر کرن دا سربندھ کیتا اے۔ عارف ہوراں شاعراں دی زمانی ترتیب دا خاص خیال رکھیا اے۔ اوہناں دے تنقیدی ویروے نال پنجابی ادب دے ایس عبوری دور دی تاریخ وی اپنے سارے حالات تے واقعات دے تناظر وچ ساڈے سامنے نتر جان دی اے۔ ایس دور وچ تخلیقی سطح تے ہون والیاں تبدیلیاں بارے وی آگاہی مل جان دی اے۔ اسلم رانا لعلوں دی پنڈ وچ موجود اپنے مضمون ”پرکھ پڑچول اتے اک جھات“ وچ دسیا اے کہ:

”عارف عبدالمتین ہوراں عبوری دور دے پنجابی شاعراں نوں منتخب کر کے اوہناں دے فن تے فکر دا جائزہ لیا اے تے ایہناں پنجابی شاعراں دے ناں اتفاقی طور تے سامنے نہیں آ جان دے، انج لگدا اے کہ عارف ہوراں ایہناں نوں ایس لئی چنیا اے کہ اوہ ایہناں تحریکاں دے علمبردار نہیں جیہڑیاں نویں شاعری تے پرانی شاعری دے وچکارلی کڑی دا درجہ رکھدیاں نہیں۔“ (6)

”پرکھ پڑچول“ دا چوتھا حصہ:

پرکھ پڑچول دا چوتھا حصہ اجو کے دور دے شاعراں اتے مشتمل اے۔ ایہدے وچ شریف کنجاہی ہوراں توں لے کے شاہین نازلی تیکر 19 شاعر شامل نہیں۔ جیہناں وچ شریف کنجاہی، قیوم نظر، احمد راہی، باقی صدیقی، ڈاکٹر رشید انور، سلیم کاشر (دو مضمون) رؤف شیخ، منیر نیازی، نجم حسین سید، بشیر مندر، اقبال صلاح الدین، حفیظ تائب، اکبر کاظمی، منظور وزیر آبادی، اعزاز احمد آزر، راشد حسن رانا،

پونس احقر، اجمل وجیہہ تے شاہین نازی شامل نیں۔ عارف عبدالمتمین ہوراں اجوکے سسے دے شاعران اتے ودھیر توجہ دتی اے۔ ایہناں سارے شاعران دا تنقیدی تجزیہ تے جائزہ نویکے ڈھنگ نال پیش کیتا پر مضمون دے ایس حصے دا ویروا کرن توں پہلاں ایہہ گل گوہ گوچری اے کہ ایہہ سارے شاعر عارف ہوراں دے ہم عصر وی نیں تے کجھ اوہناں توں نکلے (جونیر) وی نیں۔ ہم عصران بارے لکھنا تے اپنی رائے دا اظہار کرنا ڈاڈھا اوکھا کم اے۔ ہم عصران بارے لکھنا اک پاسے صرف اوہناں بارے شخصی معلومات اکٹھیاں کرن تے مواد حاصل کرن تیکر سوکھا کم اے پر اصل وچ نقادوی اک گوشت پوست دا انسان اے، اوہ دوجے لکھاریاں وانگوں جذبات تے احساسات دی دولت نال مالا مال اے ایس لئی ہم عصر فنکاراں بارے اوبدی ذاتی پسند ناپسند، لکھاری نال اوبدے تعلقات، دوستی، دشمنی دی تھاں اوس نوں غیر جانبدارانہ رویہ اختیار کرنا پیندا اے۔ ایجیے حالات وچ ہم عصران بارے تنقیص یا محض تنقید کرنا ای دی دل گردے دا کم اے پر عارف عبدالمتمین ہوراں دا تنقیدی خاصہ اے کہ اوہناں نے ایہناں سمکالی شاعران نوں معروضی مطالعے دا موضوع بنا دتا، اوہناں اتھے وی ہر شعر وچ اوبدی بنیادی فنی خصوصیت، جذباتی رویے، تے ماحول توں متعلق اوبدے ردعمل نوں سامنے رکھدیاں اوبدی انفرادیت دا اک نقش ابھارن دی کامیاب کوشش کیتی اے۔ اوہناں واضح تے مکمل پرکھ کر کے سارے شاعران نوں اک خاص لقب نال نوازا اے۔ ایہہ لقب گویا اوبدے فن شخصیت تے حیاتی دا اعلامیہ بن گیا اے۔

نویں شاعری دے جائزے وچ عارف ہوراں جیہڑی نویکلی سوچ دا ادھا کیتا اوہنے لکھاریاں دے فن نوں بیان کردیاں اوبدی شخصیت دے سارے پکھاں نوں اک نکھار عطا کر دتی اے۔ اوہناں شریف کچا ہی نوں نرول تے صحت مند نظریات دی فنی تصویراں الیکن والا شاعر قرار دتا اے۔ انج ای ترجمین (احمد راہی) نوں عورت دی مظلومات دا شعری پراگہ آکھ کے اوہناں دے درداں تے مظلومیت دا نمائندہ شاعر آکھیا اے، باقی صدیقی نوں عارف ہوراں پینڈو راج تے پیار دا شاعر آکھیا۔ انج ڈاکٹر رشید انور دی کتاب ”یاداں“ بارے گل کردیاں اوہنوں انسان دے طبقاتی شعور دا عارف آکھیا اے۔ تے دسیا پئی رشید ہوراں دنیا دی اوچائی نیویائی دا ویروا بھرواں کیتا اے۔ انج سلیم کاشر بارے دو مضمون لکھے نیں جیہناں وچ اوہناں نوں نویں شاعری دا سب توں اچا نمائندہ تے صحت مند سوچاں دا حامل وی قرار دتا اے۔ جد کہ رؤف شیخ ہوراں نوں اجوکے انسانی تے معاشرتی شعور دی ترجمانی کرن والا دسیا اے۔ منیر نیازی ہوراں نوں عارف نے پنجابی شاعری وچ ڈر، خوف تے

زرگسیت دا شاعر مٹھیا اے۔ نجم حسین سید دے مجموعہ کلام ”رت دے کم“ دا ویروا کر کے دسیا پئی اوہناں نویں پرانی نسل دے مسائل نوں نکھیریا اے۔ بشیر مندر بارے تبصرہ کردے لکھیا اے کہ اوہ بصیرت تے بصارت دے امتزاج نال شاعری کرن والا شاعر اے ایس واسطے اوہدی شاعری انسان دوست شاعری اے۔ عارف ”باردی سار“ دے حوالے نال اقبال صلاح الدین نوں چارہ ساز تے نمگسار مٹھیا اے۔ انج ای حفیظ تائب ہوراں دیاں غزلاں نوں پرکھ کے اوہناں نوں نویاں نویاں راہواں دا پاندھی دسیا اے کہ اوہ بڑی ہمت تے حوصلے نال آگے ودھ رہیا اے۔ ناسازگار حالات دے باوجود ماپوسی دے نیڑے نہیں آؤن دیندا۔ اکبر کاظمی نوں ویلے دی مصوری کرن والا، منظور وزیر آبادی نوں پنجابی دا آدرش پرست شاعر، اعزاز احمد آزر نوں سچائی دے مختلف روئیاں دا نمائندہ تے راشد حسن رانا نوں فطرت نوں پسند کر کے اوہدی ترجمانی کرن والا شاعر آکھیا اے۔ یونس احقر نوں قدراں تے بحراں دا نمائندہ جد کے اجمل وجیہہ نوں اوہدی کتاب ”چادر زخماں دے“ دے حوالے نال بھولپنے سیانف تے شوگ دا شاعر دسیا اے۔ انج ای اخیر تے شاہین نازلی دی شاعری نوں نرم تے ہولا بلکھا آکھ کے اپنے نویکلے تنقیدی انداز نوں سامہنے لیاندا اے۔

عارف عبدالمتمین ہوراں دسیا اے کہ شاعر بھانویں اجو کے سہ والے ہون یاں پرانے اوہناں صوفیانہ روایت دا پلہ نہیں چھڈیا تے صوفیانہ شاعری دی ایہہ شناخت صدیاں توں ٹردی چلی آ رہی اے۔ سید اختر جعفری اپنی لکھت ”نویں زاویے“ وچ اپنے وچار دسدے نیں کہ:

”عارف عبدالمتمین نے اجو کے دور دے ایہناں شاعراں دے کلام وچ پنجابی صوفیانہ شاعری دی ریت دے اوہ رشتے لہن دی کوشش کیتی اے جیہڑی صدیاں توں ساڈی شاعری دا انملا سرمایہ لگے آ رہے نیں، عارف ہوراں دا خیال اے پئی پنجابی صوفیانہ شاعری دی ایہہ ریت حالے توڑی ختم نہیں ہوئی سگوں کسے نہ کسے روپ وچ اوہ انج وی ساڈی پنجابی نظم وچ موجود اے۔“ (7)

ویکھیا جاوے تے عارف ہوراں دے ایس مضمون وچ اوہناں دے تاریخی شعور دا وی انج پتہ لگدا اے کہ اوہناں شاعراں نوں روایتی تنقیدی انداز نال پرکھن دی تھاں شعوری انداز نال پرکھیا۔ عارف ہوراں شاعراں دی شخصیت تے اوہناں دے اکھراں وچ لکے اوس انداز نوں الکیا جس توں

عام قاری ناواقف سن۔ عارف ہوراں جہاں اصولاں تے قاعدیاں تے اجوکے شاعراں نوں پرکھیا اوہ اصول وی اوہناں دی شاعری وچوں ای لہجہ کے اپنی تنقید نوں جامع، مدلل تے مضبوط بنا دتا۔ ڈاکٹر محمد اسلم رانا ”لعللاں دی پنڈ“ وچ شامل اپنے مضمون وچ دسیا اے کہ:

”ایہناں نویاں شاعراں دے مطالعے وچ عارف عبدالمتمین ہوراں نے اپنی نویکلی سوچ دا بھرواں اظہار کیتا اے تے کسے شاعر نوں روایتی تنقید دے حوالے نال نہیں پرکھیا اوہناں ہر شاعر نوں ایس طرح پرکھیا اے کہ اوہدے فن وچ اوہدے شعور دے اوس شررونوں دکھریاں کرن دی کوشش کیتی اے جیہدے پر توں وچ اوہدی شخصیت تے فن ادب وچ اپنے مقام نوں متعین کر دے نیں۔“ (8)

عارف عبدالمتمین اک ٹھنڈے تے مٹھے سبھا دے مالک سن اوہناں دے قلم دا ایہہ کمال اے پئی اوہناں عاجزی تے انکساری دا ثبوت دیندیاں ہر نکلے شاعر نوں وی ایس انداز نال پرکھیا پئی اوس دے کلام وچوں نویاں خوبیاں تے جہتاں نظریں پئیاں۔ ایہہ عارف ہوراں دی اخلاقیانہ برتری دا وی ثبوت اے کہ اپنے توں بعد آون والے شاعران دی وی حوصلہ افزائی کر گئے نیں۔ عصمت اللہ زاہد اپنی کتاب ”ادب سمندر“ وچ دسدے نیں کہ:

”اوہناں دی تنقید دی اک ایہہ خوبی وی اے کہ اوہ چھوٹے توں چھوٹے شاعر دے کلام وچوں اجیہیاں خوبیاں تے حسن تلاش کر لیندے نیں تے فیروہناں نوں ایس طریقے نال متعارف کرواندے نیں کہ اوہ شاعر ویکھدیاں ویکھدیاں چنگا بھلا قد کاٹھ والا بن جاندا اے۔“ (9)

کتاب دے ایس حصے دا ویروا کر کے اسیں آکھ سکے آں کہ عارف عبدالمتمین ہوراں سارے اجوکے شاعران نوں اپنی نویں تے نویکلی تنقید دی اکھ نال پرکھ کے اوہناں نوں اک اچا مقام دیون دا سر بندھ کیتا تے پڑھن والیاں دے نال نال شاعران واسطے وی نویاں راہواں دی نیہہ رکھ دتی اے۔

”پرکھ پڑچول“ دی زبان تے اسلوب:

عارف عبدالمتمین ہوراں دا ایہہ پراگہ اوہناں دے ڈوہنگے تنقیدی شعور دا منہ بولدا ثبوت اے جیہوں پڑھن توں بعد کسے قسم دی نفسیاتی الجھن، اختلاف رائے یا جھول دکھالی نہیں دیندا پئی پڑھن والا

اکتا جاوے یا بے زاری دا اظہار کرے۔ سگوں ایس کتاب دے ہر پنے تے اک نویں دریافت، پڑھن والے دی دلچسپی نوں تجسس تے لطف وچ جکڑے رکھدی اے۔ جے ایس کتاب دے کھلار نوں دیکھیے تاں پنجابی ادب وچ کوئی ہور تنقیدی کتاب ایہدا مقابلہ کردی نہیں دسدی۔ عارف عبدالمتمین ہوراں دا اسلوب انفرادی تے وکھرا اے اوہ کسے وی فن پارے اتے تنقید کرن توں پہلاں معروضی تمہید بندھدے نہیں اوہناں معروضیاں دے چائن وچ عارف ہوراں نے اپنے تنقیدی عمل نوں اگے ودھایا۔ عارف عبدالمتمین ہوراں دی ایہہ لکھت پڑھ کے اک گل جیہڑی بے حد متاثر کردی اے اوہ اوہناں دی منصوبہ بندی اے، اوہناں 31 شاعراں تے 33 مضموناں دا صرف تنقیدی ویروا نہیں دتا سگوں اوہناں باقاعدہ منصوبہ بندی دے نال پنجابی دے کلاسیکی، نیم کلاسیکی تے جدید شاعراں نوں ساہمنے لیاندا تاں جے طالب علماں، دانشوراں نوں شاعراں دے نال اوہناں دی تاریخی تے زمانی ترتیب بارے وی آگاہی ہو سکے۔ اسلم رانا ”حرف حقیقت“ وچ دسیا اے کہ:

”عارف عبدالمتمین ہوراں دا نثری اسلوب نہ صرف Readable اے

سگوں تنقید دا ایہہ اسلوب بہت حد تک تخلیقی نثر دا اروپ دھار لیندا اے

ایہدے نال ای عارف ہوراں دے تنقیدی شعور دی پختگی، گہرائی تے

اوہناں دی سوچ دے نویں نویں انداز پرکھ پڑچول نوں پنجابی دے

تنقیدی روپ وچ اک بڑا اچا مقام بخشن دے ضامن نیں۔“ (10)

پرکھ پڑچول دی جتھوں تیک زبان تے بیان دا تعلق اے عارف ہوراں سدھی سادی تے مٹھی

زبان ورتی اے۔ ایہدے نال ای اوہناں عربی، فارسی، اردو، ہندی تے انگریزی لفظاں دا وی ورتاوا

پتچاں تے موقع محل موجب کہتا اے۔ دو جیاں زباناں دے لفظاں دا ورتاوا اوہناں نے رعب جھاڑن

تے علمی قابلیت دے ثبوت واسطے نہیں کہتا سگوں عارف ہوراں دی زبان وچ ایہہ لفظ لاشعوری تے

اوہناں دے ڈونگھے ادبی مطالعے پاروں شامل نیں۔ سید اختر جعفری پرکھ پڑچول دی زبان بارے انج

لکھیا اے کہ:

عارف عبدالمتمین ہوراں اپنے تنقیدی مضموناں وچ سادہ، آسان تے

عام فہم زبان ورتدے نیں اوہناں دی زبان وچ نرمی، لہجے دی مٹھاس

تے خلوص مکمل حد تک موجود ہوندا اے اوہناں دے جملے نکلے نکلے

کٹیلے تے سجیلے ہوندے نیں جیہڑے لفظاں دی بندش دے نال نال
 زبان دا بھرواں تاثر قائم کردے نیں۔ اردو، فارسی تے انگریزی دے
 لفظ مناسب تھاں ایس طرحاں استعمال کردے نیں جیویں مندری وچ
 تھیوا جڑیا ہوندا اے۔“ (11)

عارف عبدالمتمین ہوراں دا لہجہ کئی تھاواں تے استادانہ دسدا اے جدوں اوہ تاریخ دا مڈھ
 بچھدے نیں تے انج لگدا اے کہ طالب علماں نوں سمجھا رہے ہوں۔ عارف ہوراں زبان دے نال
 نال جملے وی سادہ تے نکلے نکلے ورتے تے اجیہا منطقی انداز ورتیا پی انج چایدا اے جیویں اسیں اوہناں
 دے نال براہ راست مخاطب آں۔ کیوں جے اوہ اک اُچ پدھر دے شاعر وی نیں ایس پاروں اوہناں
 کدھرے تخلیقی نثر دا روپ وٹا کے اپنے ادبی ذوق دی تسکین دا سر بندھ کیتا اے۔ عارف ہوراں ایس
 کتاب نوں لکھدیاں تشریحی، تاثراتی تنقید دے اسلوب نوں ورتیا اے۔ پرکھ سوچھواناں موجب پرکھ
 پڑچول دی تنقید ہمدردانہ تے نرم تنقید اے۔ ایہدی وجہ عارف ہوراں دا شخصی پہلو، مثبت انداز تے
 ہمدردانہ سبھا وی ہو سکدا اے جس پاروں اوہناں نے سمکالی تنقید دا سہارا لیا، پر نقاداں دا خیال اے کہ
 سمکالی تنقید اک غیر معیاری تنقید اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ”پنجابی ادب دا ارتقاء“ وچ دسیا اے کہ:

”پرکھ پڑچول وچ ہمدردانہ تنقید دے بڑے سوہنے تے چتھے نمونے
 پائے جاندے نیں انج تے ایہدیاں کئی وجہاں ہو سکدیاں نیں پر
 اصل وچ اوہناں دی اوہ رجائیت پسندی اے جیہڑی ہر شے دے مثبت
 پہلو اتے اکھ رکھدی اے تے اوہناں نوں ہر شے دا اکو یعنی روشن رخ
 ای دکھاندی اے ایہو وجہ اے کہ اوہ ہر ادیب تے شاعر نوں ایسے
 سلوک دا مستحق سمجھدے نیں۔“ (12)

پروفیسر امجد علی شاکر ہوراں پرکھ پڑچول نوں مکمل تنقیدی پراگہ منن دی تھاں تذکرے تے تنقید
 دی وچکار لی لکھت متھیا اے کہ ایہہ لکھت تنقیدی گھٹ شاعراں دا احوال بہتا لگدی اے، اوہ لکھدے
 نیں کہ:

”پرکھ پڑچول تنقید دی کتاب وی اے یاں نہیں ایہہ کلاسیکی تے بزرگ
 شاعراں دے حال احوال نوں سمیٹ کے پیش کردی اے ایہہ گل تاں

ایس نوں تذکرہ بنا دیندی اے کتے کتے تنقیدی آراء ایس نوں تنقید دا رنگ تے روپ دے دیندیاں نیں۔۔۔ ایس لئی ایہہ کتاب تذکرہ تے تنقید دی درمیانی کڑی کہی جاسکدی اے۔“ (13)

عارف عبدالمتین ہوراں دی لکھت ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود اک اُچی تے سچی لکھت اے۔ عارف ہوراں دے تنقیدی شعور دی پختگی، ڈوہنگیائی، وڈیائی تے اوہناں دے سوچن دا نواں انداز پرائیاں سوچاں نوں مٹا کے نویاں سوچاں دی عکاسی کردا اے تے قاری ایہہ سوچن تے مجبور ہو جاندا اے کہ ایہناں سارے شاعراں وچ موجود خوبیاں توں اوہ پہلے کیوں جانو نہیں ہويا۔ عارف عبدالمتین دے ایسے انداز تے اسلوب پاروں ایہہ کتاب پنجابی تنقید دا اک من موہنا تے قیمتی سرمایہ اے۔ ایہہ تنقیدی لکھت آون والے شاعراں تے نقاداں واسطے چانن تے رہنمائی داکم کر رہی اے۔ عصمت اللہ زاہد کتاب ”ادب سمندر“ وچ پرکھ پڑچول بارے دسیا اے کہ:

”عارف عبدالمتین ہوراں دی ایہہ کتاب پنجابی دے تنقیدی ادب وچ اک اجیہا بھرواں تے مان یوگ اضافہ اے کہ جیہدے توں آون والے نقاداں کھ نہیں چراسکن گے بلکہ ایہدے کولوں تنقید دیاں نویاں جیتاں بارے رہنمائی حاصل کرن دے نال نال عارف عبدالمتین ہوراں دی سوجھ سیانف نوں سلامی دیندے رہن گے۔“ (14)

ایسے پاروں ایس کتاب نوں واضح طور تے شہباز ملک ہوراں وی پنجابی تنقید دا پہلا میل پتھر قرار دے دتا۔ (15) عارف عبدالمتین ہوراں دے تنقیدی انداز تے شعور نوں ویکھدیاں سوجھواناں اوہناں نوں پنجابی تنقید دا ٹی ایس ایلٹی وی آکھیا اے۔ (16)

حوالے

- 1- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء)، 525۔
- 2- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات، 1990ء)، 303۔
- 3- شہباز ملک، ڈاکٹر، گوینڈ، (لاہور: تاج بک ڈپو، 1985ء)، 329۔

- 4- اختر جعفری، سید، ڈاکٹر، نویں زاویے، (لاہور: ایپوریم پبلشرز، 1987ء)، 426۔
- 5- عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر، ادب سمندر، (لاہور: اے ون پبلشرز، 1985ء)، 476۔
- 6- اقبال صلاح الدین، لعلان دی پنڈ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1984ء)، 580۔
- 7- نویں زاویے، 429۔
- 8- لعلان دی پنڈ، 583۔
- 9- ادب سمندر، 478۔
- 10- اسلم رانا، ڈاکٹر، حرف حقیقت، (لاہور: عظیم اکیڈمی)، 123۔
- 11- نویں زاویے، 430۔
- 12- پنجابی ادب دا ارتقاء، 303۔
- 13- سعید بھٹا (مرتبہ) سانجھ سُرَت، (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء)، 355۔
- 14- ادب سمندر، 479۔
- 15- گوئیٹ، 336۔
- 16- نویں زاویے، 439۔

ڈاکٹر صائمہ ہتول

ڈاکٹر مریم سرفراز

اسٹنٹ پروفیسرز شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

بابا گورو نانک دے توحیدی تے سماج سدھار وچار

(Baba Guru Nanak's Monotheistic and Social Reforming Concepts)

Abstract:

Baba Guru Nanak was a true saint and social reformer who preached monotheism and denounced the caste system. He had special sympathy for the deprived classes. He learnt about other religions and wanted to establish a society based on equality. He was the upholder of spiritual and moral values and his vision was the manifestation of compact human life. Baba Guru Nanak travelled far and wide teaching people the message of one God who dwells in his creations and constitutes the eternal truth. He wished to create a social system free from selfishness and cruelty. His teachings advocate the sanctity and social welfare of human beings irrespective of race, caste, gender or religion. In this article, Baba Guru Nanak's monotheistic and social reforming concepts have been analysed.

Keywords: Baba Guru Nanak, 'Tauheed' (Oneness of Allah), Monotheism, Social Reforms, Social System.

انسانیت دی تاریخ وچوں سبھ توں نویکلا تے ودھیا حصہ اوہ ای ہوند اے جیہڑا اوہناں لوکاں دی حیاتی تے چانن پاوندا ہووے جہناں عالم گیر صداقتاں تے امن پیار دی پریرنا کیتی ہووے۔ تاریخ دے ایہہ درتے ایس کارن وی اچیرا مقام رکھدے نیں کہ ایہناں وچ نیکی، حق، سچ، محبت تے امن دا

درس لکھد اے۔ پندرھویں صدی دی ہندوستانی تاریخ تے جیکر جھات پائی جاوے تاں اوس ویلے اتھے دو وڈیاں مذہبی طاقتاں موجود سن ہندو تے مسلمان جیہڑے نہ صرف مذہبی حوالے نال اک دوہے توں فرق و سیتی سن سگوں سوچ، اعتقاد تے تہذیب و ثقافت وچ وی اک دوہے توں وکھرے تے متضاد سن۔ مسلماناں دا مذہبی عقیدہ وکھری نوعیت دا ہوون وچوں ہندو برادری دے وچاراں توں چوکھا دکھ سی۔ ہندو پتیاں نوں پوچدے، مورتیاں نوں اپنا خدا من دے تے اوہناں دے عالم ترک دنیا تے جوگ اختیار کرن نوں چنگا سمجھدے سن۔ دوہے پاسے مسلماناں دا مذہب اسلام رب دی وحدانیت، بت شکنی تے سماجی حیاتی لئی آواز چکن والا دین سی تے ایس گل تے زور دیندا سی کہ حیاتی دے معاملے چنگی طرح نبھانا ای انسانیت اے نہ کہ دنیا دیاں ذمہ داریاں توں پچھا چھڈا کے جنگلاں وچ وسیرا کرنا۔ ہندوستان دا خطہ ”پنجاب“ جیہڑوں دانشوراں مفکراں تے اہل علم ہتیاں مذہباں تے نظریاں دی دھرتی آکھیا اے کیوں جے ایس سر زمین تے لگ بھگ ہر مذہب دا مڈھ بجھا۔ پنجاب وچ ای کٹاس دے مندر نیں، ناتھ جوگیاں تے تانترک فلسفے دے کئی منن والیاں دا ٹھکانہ وی ایہہ خطہ ای رہیا اے۔ ہندوواں دی مذہبی کتاب رگ وید وی ایس دھرتی تے ای رچی گئی تے بدھ مت والیاں لئی وی ایہہ خطہ مذہبی حوالے نال مقدس اے۔ تصوف دا مڈھ وی ایس علاقے وچ ای بجھا تے صوفیاں سنتاں دا ٹھکانہ وی ایہہ ای سر زمین اے۔ ایہدے نال نال سکھ مت دے پہلے گورو بابا نانک دیو جی 1469ء نوں تلونڈی وچ جے ایس حوالے نال ڈاکٹر سید اختر جعفری لکھدے نیں:

”گورونانک دیو جی کا جنم تلونڈی رائے بھوئے میں 15 اپریل 1469ء

میں ہوا آج کل اس قصبہ کا نام ننکانہ صاحب مشہور ہے جو ضلع شیخوپورہ

کی ایک تحصیل ہے۔“ (۱)

ہر دور وچ لوکاں دی بھلائی تے رہنمائی لئی کوئی نہ کوئی ہستی ضرور پیدا ہو جاندی اے۔ بابا نانک دی اجیہی اک ہستی دا ناں اے جہاں اوس ویلے دے ہندو معاشرے وچ رب دی وحدت، سچائی، امن تے انسان دوستی دا فلسفہ پیش کیتا۔ بابا نانک دی درویشی، فقر تے صوفیانہ روش بارے جانکاری دیندیاں ڈاکٹر حمید اللہ شاہ ہوریں لکھدے نیں:

”آپ اک چنگے بزرگ سن۔ جہاں نے درویشی دا چولا پافقیری اختیار

کیتی۔ لوکاں نوں ہدایت تے نیکی دیاں گلاں دسدے رہے۔ ہندو مسلم

تے تیرتھ آستانہ تے درگاہاں اُتے جا کے صوفیاں سادھواں نوں ملے
تے ایتھوں حق دارا لھھیا۔“ (2)

15 اپریل 1469ء نوں دنیا تے آون والے کلیان چند دے کنبے دے ایس سپوت اگے جا کے
انسانیت دیاں اُچیریاں ہستیاں وچ اپنا ناں گنویا، اوہناں دا دور کوئی ڈھیر پرانا نہیں، اوہناں دی حیاتی
تے تعلیمات دونوں تاریخ دے پٹیاں تے موجود نیں، اوہناں بارے اپنے تحقیقی وچاراں دی گنڈھ
کھولدیاں ساڑھ متاز لکھدیاں نیں:

”سکھ مت کے بانی گورونانک کی مذہبی شاعری خدا کے تصور اور انسان
کے فرائض کے بارے میں ہے۔ خود ان کی اپنی شخصیت کے بارے
میں نہیں ہے۔ اس میں معاصرانہ واقعات یا ذاتی زندگی کے بارے ان
کے تجربات کے حوالے تلاش کرنا بے کار ہے۔ وہ ایسے گورو ہیں جو
سچائی کی روشنی پھیلاتے ہیں اور انہوں نے اس کے ذریعے حق کی تبلیغ
اپنے ماننے والوں تک پہنچائی۔ وہ اکال پرکھ (واحد ذات، حق تعالیٰ)
کے بھگت ہیں۔“ (3)

بابا نانک ہوراں عبادت فی الذات تے فی الصفات وچ شرک توں روکیا، اوہناں دا اکوای ہوکا
سی کہ رب اک اے تے رب دے نیڑے ہوون لئی رب دے تخلیق کیتے بندیاں نال نیکی لوڑی دی
اے۔ گورونانک ہوراں نہ صرف رب دی یکتائی تے نیکی دا درس دتا سگوں مذہبی حوالے نال اوہناں
دے وچار بڑے نویکلے منصفانہ تے واضح سن۔ اوہ مذہبی فرقہ واریت دے خلاف سن اوہناں اتفاق،
بھائی چارے، مساوات تے برابری دا درس نالے وڈتے وکرتے توں بچن دی تلقین کیتی۔ ایس حوالے
نال آدم بٹ بابا نانک بارے لکھدے نیں:

”اُنہوں نے لوگوں سے کہا خدائے واحد کی پرستش کریں جو سب کا
خالق ہے اور جس کی نظر میں سب برابر ہیں اس طرح اُنہوں نے
تفرقات کو ختم کرنے اور تمام انسانوں کو پیار کے رشتے میں منسلک
کرنے کی کوشش کی۔“ (4)

رب سچے نے بندے نوں بھوئیں تے اپنا خلیفہ بنا کے گھلیا اے تے قرآن پاک وچ اللہ پاک

مڑ انسان نوں سوچن گوڑن تے کھوج پرکھ کرن ول پریردا اے تاں بے اوہ ایس دھرتی نوں چوکھا نکھارے سنوارے۔ پراہہ ذمہ داری ہر بندہ پوری نہیں کردا جیہدی وجہ توں دنیا وچ دگاڑ تے خرابیاں وی جنم لیندیاں نیں جیہناں دے سدھار لئی رب دے کجھ خاص بندے انسانیت نال پیار پریت تے امن دا درس دیندے نیں، بابا نانک دا شمار وی ایجیے اللہ دے بندیاں وچ ہوندا اے۔ گورونانک ہوراں ساری حیاتی صبر کرن، جرن، نفرت وکھرے تے تعصب نوں مکاون، آپس وچ پیار محبت نال رہن، انسانی برابری مساوات تے بھائی چارے دا درس دتا۔ رسالہ ناگ منی وچ بابا نانک دے وچاراں تے انج چانن پایا گیا اے:

”گورونانک جی مہاراج جیہناں نے اک پاسے تاں تھاوڑں تھائیں جا کے کھلے رب دا ہوکا دتا تے دو بے پاسے انسان نوں، ذات پات، اونچ نیچ توں ہٹ کے ہر انسان نوں بناں مذہب بناں رنگ نسل اک دو بے نال پیار تے محبت نال رہن دا درس دتا۔ تاں بے رب دی بنائی ہوئی ایہہ دنیا امن، آتشی، رواداری تے برداشت دا اک ایسا باغ بنے جیہدے وچ ہر طرح دے پھل اپنے اپنے رنگ تے خوشبو نال ایہدے سپہن وچ وادھا کردے نیں۔“ (5)

کوئی وی صوفی کسے خاص علاقے، طبقے، مذہب تے لوکاں دا آگونیہ ہوندا سگوں اوہ ساری انسانی برادری لئی سانجھا ہوندا اے تے اوہدا بوبا ہر انسان لئی کھلا رہندا اے بھادیں اوہ جیس وی مذہب نال تعلق رکھدا ہووے، بابا نانک وی ایجیے ای اک درویش دا ناں اے۔ احمد سلیم اپنے وچاراں نوں سانجھا کردیاں لکھدے نیں:

”جب گورونانک کے کل کلام پڑھنے کا موقع ملا تو محسوس ہوا کہ ان کی درویشی اور ان کا انقلاب دراصل ایک ہی حقیقت کے دو پہلو ہیں اور وہ حقیقت انسان کی حقیقت تھی۔ انسانی وحدت کو ہی الہی وحدت کے ذریعے دیکھ اور دکھا کر بابا جی نے دراصل انسان کی مدح کی تھی انسانی فکر کے تنوع کو اشیاء کے تنوع میں دیکھا تھا۔ ربی حقیقت ہی انسانی حقیقت تھی۔“ (6)

بابا نانک دے وچاراں تے بابا فرید دی سوچ دا ڈوگھا اثر اے، ایہو وجہ اے کہ سکھاں دی مقدس کتاب گرنٹھ صاحب وچ بابا فرید دے لگ بھگ 114 اشلوک شامل نیں۔ بابا نانک دے توحیدی فکر تے چانن پاؤندیاں عباد اللہ گیانی لکھدے نیں:

”آپ ایک بت پرست اور مشرک قوم میں پیدا ہونے کے باوجود توحید کے پرستار تھے۔“ (7)

بابا نانک شروع توں ای وکھرے تے نویکلے خیالاں دے مالک سن تے جیویں ای وڈے ہوئے تاں اوہناں وکھو وکھ مذہباں دے بزرگاں وچ اٹھنا بیٹھنا شروع کردتا۔ اوہناں دے ہندو اُستاد دا ناں گوپال داس سی تے مسلمان اُستاد مولوی قطب الدین سن۔ بابا نانک ہمیش انسان دوستی، مساوات، انصاف تے برابری دے پرچارک رہے تے اپنے ہر عمل راہیں ایس گل دا ثبوت دتا ایس حوالے نال ترلوچن سنگھ لکھدے نیں:

”سبھ وچ پیار دھرم تے سچ دا اپدیش دتا۔ کوجھے تے انوکھے رواج ہٹاکے لوکاں دے جیون وچ پھلنتا لیاندی۔ سبھ دھرماں دے گن اکٹھے کر کے نویاں لیہاں تے لوکاں نوں چلاون دی کوشش کیتی۔ ایہناں سنت سدھا لوکاں دے آگوسن گورونانک دیوجی۔“ (8)

بابا نانک دی آمد توں پہلاں ہندوستان وچ مسلمان تے ہندو دو وکھو وکھ قوماں اٹھویں صدی توں اکٹھیاں وس رہیاں سن جیہناں وچ باہمی اکٹھ دی صورتحال مول ممکن نہیں سی، مسلمان خدا دی یکتائی، بت شکنی تے مساوات دے دعوے دار سن جد کہ ہندو لا تعداد بتاں دی پوجا تے ذات پات دے نظام وچ بنھے ہوئے سن، ایس دور وچ بابا نانک دیوجی ہوراں بتاں دی پوجا، کلیاں ذاتاں دی ننڈیا تے جھوٹھ دے نظام توں ہٹ کے اک رب دی پوجا تے سارے سماج دی برابری دا نعرہ لایا تے سارے انساناں نوں امن دا سنہیا دتا۔ بابا نانک دے وچار اسلام دے نیڑے ہوون دا دعویٰ کردیاں ڈاکٹر شہباز ملک لکھدے نیں:

”گورونانک جی دے وچار بھگتی بھاؤ دی سکھر والی شکل گئے جان دے نیں۔ ایہناں نے اپنے فکر دی بنیاد بابا فرید شکر گنج دے بولاں تے رکھی۔ ایہو وجہ اے کہ نانک جی بھگت ہونڈیاں وی اسلامی وچار

رکھ دے سن تے اوہناں دے سارے کلام وچ اوس ویلے دے مسلمان
ادب دا اثر وی لکھدا اے، ایس دی مثال اوہناں دے کلام وچ عربی
فارسی دے لفظاں دا ورتارا اے۔“ (9)

بابا نانک ہوراں اپنی تعلیم، وچاراں تے عملاں وچوں لوکاں دے دلاں نوں مسخر کیتا، اوہناں
اپنی سچائی تے انسان دوستی کارن اپنے مقصد وچ کامیابی حاصل کیتی۔ بابا نانک دیاں تعلیمات وچ
مساوات تے اخلاقی وڈیائی نوں اُچا مقام حاصل اے کیوں جے اوہ جیس سماج وچ جی رہے سن اوہ وکھو
وکھ مذہباں، فرقیوں تے ذاتاں وچ وڈیا ہو یا سی۔ کجھ لوکی صدیاں توں غلام چلے اوندے سن تے ہمیش
توں پیسے جا رہے سن۔ اوس دور وچ بابا نانک نے برابری دا درس دتا تے خدا دی کیتائی دا اعلان کیتا
گور وگرتھ صاحب دے حوالے نال سردار جی سنگھ لکھدے نیں:

”ذات پات جھوٹ ہے اور رُتبے اور خطاب سے حاصل کردہ شہرتیں
جھوٹی ہیں ایک قادر مطلق سب کا سہارا ہے انسانوں کو ان کی قدرو
قیمت سے پہچانو۔ ان کی ذات پات نہ پوچھو۔ پر لوک میں کوئی ذات
پات نہیں ہے صرف وہی لوگ اچھے سمجھے جائیں گے جو اعلیٰ اعمال کے
مالک ہوں گے اور انہی کی عزت ہوگی نہ ذات پات پوچھی جائے گی نہ
جنم۔ جیسے کرم (عمل) کرو گے اس کے مطابق تمہاری ذات اور تمہارا
مرتبہ ہوگا۔“ (10)

حضرت محمد ﷺ ہوراں کئی سو سال پہلاں خطبہ حجۃ الوداع دے موقعے تے ایس گل دا درس دتا
سی کہ سارے انسان برابرنیں کسے عربی نوں عجمی تے کسے عجمی نوں کسے عربی تے، کسے گورے نوں
کالے تے کالے نوں گورے تے کوئی وڈیائی نہیں تے جے کوئی وڈا ہے تے صرف اپنے اعمال دی بنیاد
تے، تقویٰ تے پرہیزگاری وچوں۔ بابا نانک ہوراں وی ایس گل دا ای درس دتا اوہناں دنیا نال قطع
تعلقی توں روکیا، اوہناں دا آکھنا سی کہ دنیا وچ رہ کے برائیاں توں بچیاں رہنا ای اصل وڈیائی اے
جیویں ریت دے بٹے تے بہہ کے پلا سگا رکھنا کوئی وڈی گل نہیں۔ سوادتاں انج اے کہ بندہ دریا دے
کنڈھے تے وی بہوے تے اپنا پلا وی سگا رکھے، مطلب جنگل ویلے دی حیاتی کوئی حیاتی نہیں اوہ
صرف ذمہ داریاں توں فرار اے۔ انسان نوں حیاتی دیاں ساریاں نیویاں اُچیاں توں لنگھنا چاہی دا

اے تے ساریاں اُکھیاں نوں جگرے نال جرننا چاہی دا اے۔ ایہہ ای بابا نانک جی دا سنیہا سی۔
 جدوں ہندوستان تے باہروں حملے ہوئے، لٹ پئی، زنائیاں دی بے حرمتی کیتی گئی تاں بابا
 نانک جی ایس صورت حال نوں دیکھ کے تڑپ اُٹھے، اوس ویلے اوہناں کسے خاص طبقے، فرقے یا مذہب
 لئی آواز نہ چکی سگوں پورے ہندوستان لئی دُکھ تے تکلیف دا اظہار کیتا ایس حوالے نال بابا نانک جی
 بارے اپنے تحقیقی وچار ساںجھے کر دیاں آدم بٹ لکھدے نیں:

”ہندوستانی عورتوں کی بے حرمتی پر گورو صاحب کا دل خون کے آنسو
 رویا۔ گورو نانک نے کسی خاص جماعت کے حق میں آواز بلند نہیں کی
 اور نہ ہی اپنے غم و غصے کا اظہار کسی خاص طبقے کے خلاف کیا بلکہ ان کی
 بہمردی سبھی کے ساتھ تھی۔ اس موضوع پر لکھی گئی ایک نظم میں انہوں
 نے مظلوم کے لئے لفظ ہندوستان استعمال کیا اور ایسا شانہ ملک کی
 تاریخ میں پہلی بار ہوا ..... ہندوستان کی مظلومیت کا حال بیان
 کرنے والی پہلی آواز گورو نانک ہی کی آواز تھی۔“ (۱۱)

اک وکھراتے نوبیکھا وصف جیہو بابا نانک نوں دو بے روحانی تے مذہبی راہنماواں توں دکھ
 کردا اے اوہ اوہناں دی طبیعت وچ انصاف، انصاف پرستی تے برابری دی صفت دا ہونا سی، اوہ اک
 اچھے معاشرے دے قیام دے چاہیوان سن جتھے انصاف نوں اُچیری تھاں ملے تے، اوہ سماجی نابرابری
 دے چوکھے خلاف سن، اوہناں دی انصاف پسندی دا گویڑ ایہتوں لایا جا سکدا اے کہ اوہناں اپنا
 جانشین اپنے پترنوں نہیں سگوں اوہناں دے روحانی امتحان تے پورا اُترن والے بھائی لہنا یعنی گورو انگد
 دیو جی نوں بنایا۔ ایس حوالے نال جانکاری اپڑاندیاں ہویاں بلونت سنگھ آند لکھدے نیں:

”گورو نانک نے آخری سفر پر روانہ ہونے سے پہلے اپنا وارث مقرر
 کرنے کا فیصلہ کیا اس کارِ عظیم کے لئے انہوں نے اپنے ایک مخلص
 شاگرد لہنا کو چنا جن کو انگد کے نئے نام سے نوازا گیا۔ لہنا نے شروع
 سے ہی خود کو انسانیت کی خدمت کے لئے وقف کر رکھا تھا۔ گورو نانک
 کو اپنی کچھ تخلیقات کو آخری شکل دینے میں انہوں نے معاونت فرمائی
 تھی ..... گورو انگد نے گورکھی رسم الجھت پر مہارت حاصل کر لی تھی

گورونانک نے گورو انگد کو اپنا وارث مقرر کرتے وقت اپنے صاحبزادوں کو بھی نظر انداز کر دیا جو سمجھتے تھے کہ گورو کا متبرک عہدہ جدی نوعیت کا ہے اور انہوں نے اس بات کا شکوہ بھی کیا لیکن گورونانک کی نظر میں کارِ عظیم کو آگے بڑھانے کے لئے ذاتی رشتوں کے مقابلے میں قابلیت اور اہلیت کی زیادہ وقعت تھی۔“ (12)

بابا نانک دیوجی انسانیت نال محبت دی اپنی مثال آپ سن، اوہ بندیاں دی تکلیف رفع کر کے دلی طور تے خوش ہوندے سن۔ اوہناں دے دل وچ انسانیت لئی بڑی ہمدردی سی۔ ایس حوالے نال اوہناں دا اک واقعہ بڑا مشہور اے جدوں اوہناں اپنے کاروبار دے سارے پیسے فقیراں دا ڈھڈ بھرن تے لادتے تے اوہناں نوں ویکھ کے بڑے خوش تے مطمئن ہوئے۔ اوہناں دے ایس کارنامے نوں سچا سودا دے ناں نال منسوب کیتا جاندا اے۔ ایس حوالے نال خالد پرویز لکھدے نیں:

”سکھ یا تری جب نکانہ صاحب گورونانک کے جنم دن کی تقریبات اور اپنی مذہبی رسومات کی ادائیگی کے لئے آتے ہیں تو بعد ازاں سچا سودا بھی آتے ہیں سکھ مذہب کے روحانی پیشوا گورونانک جب پندرہ برس کے ہوئے تو ان کے والد کالو نے انھیں تجارت اور دکانداری کی تربیت دینے کے خیال سے ایک گاؤں میں بھیجا کہ وہ 40 روپے کا نمک لاکر اسے دیہات میں زیادہ قیمت پر فروخت کریں۔ خاندان کے ایک نوکر بالاکوڑ کے کے ساتھ روانہ کیا، گاؤں کی طرف جاتے ہوئے راستے میں انہیں فقیروں کی ایک جماعت کا سامنا ہوا وہ اتنے بھوکے تھے کہ ان کی قوتِ گویائی ختم ہوگئی تھی اور سوائے اشاروں کے اپنا مدعا بیان نہیں کر سکتے تھے۔ بھوکے اور بدحال فقیروں کے لئے نانک کے دل میں ہمدردی پیدا ہوگئی۔ لہذا انہوں نے 40 روپے سے کھانے پینے کی اشیاء خرید کر فقیروں کو کھلا دیں۔“ (13)

بابا نانک دیوجی ذات پات دے فرق خاص طور تے چھوت چھات دی لعنت دے مخالف سن۔ اوہناں اپنے آپ توں کم دا مڈھ بدھاتے اپنے آپ نوں اُچی ذات دا اکھوان توں انکار کردتا، اوہناں

اپنے آپ نوں ہمیش اوہناں لوکاں وچ رکھیا جیہناں نوں ماڑا، غریب، نچی ذات تے چھوت سمجھ کے دھتکاریا جاندا سی۔ ایس حوالے نال بابا نانک دی بانی جیہڑی گورو بچن سنگھ طالب ہو راں اپنی کتاب وچ ساخھی کیتی اے انج اے:

”اونچ اور نچ کی تفریق روا کیوں مانوں
ذات اور پات کو میں وجہ صفا کیوں مانوں
خود کو نانک میں کمیں سے بھی کمیں مانتا ہوں
کون چھوٹا ہے بڑا کون نہیں جانتا ہوں
جس جگہ چھوٹوں کی تذلیل بھی کم ہوتی ہے
میرے مالک کی وہیں نظر کرم ہوتی ہے“ (14)

گورونانک انسان دوستی دے علمبردار سن، اوہناں دامثن سی کہ کھو دکھ نہ ہباں تے انساناں وچکار صلح صفائی کروا کے آپسی جھگڑیاں، لڑائیاں تے فساداں دا قلع قمع کیتا جاوے جیہناں وجہوں ہندوستان دا سماجی نظام درہم برہم ہو چکیا سی۔ بابا نانک انسانی ہمدردی رکھن والے اوہ نوبلکے انسان سن جیہناں ہندوستان دی دھرتی تے انسان دے لہو نال کھیڑی جان والی ہولی دے خلاف آواز چکی تے انساناں وچکار نفرت دی مندیا کیتی۔ اوہناں اپنیاں بانیاں وچ اوہناں زیادتیاں دا کھل کے ذکر کیتا جیہڑیاں حملہ آوراں دے ہتھوں ہندوستان دے لوکاں نال ہونیاں، اوہناں زنانیاں لئی وی کئی بانیاں لکھیاں جیہڑیاں اوس ویلے دے سماج وچ چوکھی مظلوم تے پستی دی حیاتی لنگھارہیاں سن تے اوہناں نوں اوس دور وچ سماجی حوالے نال کوئی مقام مرتبہ حاصل نہیں سی۔ بابا نانک ہو راں اپنیاں بانیاں راہیں زنانی دے اصل مقام مرتبے نوں اُگھیر کے دسیا اے۔ بابا نانک دے ہوش سنبھالن ویلے ہندوستان دی جو حالت سی اوس بارے گورو بچن لکھدے نیں:

”اس ابتز صورت حال کا اگر شاعر کے لفظوں میں ذکر کیا جائے تو کہا جائے گا کہ مالک دو جہاں کا دل انسان کی آہ و پکار سے ایسا پگھلا کہ اس نے گورونانک کو اس سر زمین پر اتارا تا کہ امن اور بھائی چارے کی فضا پھر سے قائم ہو سکے..... جب گورونانک اُبھرے تو ان کی زبان سے یہی ارشاد ہوا ”نہ کوئی ہندو ہے نہ کوئی مسلمان“۔ (15)

بابا نانک ہوراں نہ کوئی ہندوتے نہ کوئی مسلمان آکھ کے ایس گل دا پک کروایا اے کہ انسان نوں وٹڈیا نہیں جاسکدا۔ سارے انسان آدم دی اولادیں۔ بابا نانک ہوراں کئی سفر وی کیستے تے ہمیش انسان دوستی تے برابری دا پرچار کیتا۔ اوہناں ایس گل دا درس دتا کہ رب دی ذات واحد لاشریک تے باقی سارے اوہدے بندے نیں۔ اوس رب نوں راضی کرن لئی اوہدے بندیاں نوں راضی کرنا ضروری اے۔ بابا نانک لوکاں نوں اوہناں دا مذہب چھڈن دی دعوت نہیں دیندے سن سگوں دکھو دکھ مذہباں فرقیوں تے ذاتاں دے لوکاں وچکار پیار تے امن دے چاہیوان سن۔ ایس حوالے نال بابا نانک دے وچاراں توں جانوں کرواندا یا گورنجن سنگھ لکھدے نیں:

”اُنہوں نے لوگوں کو اپنے پسندیدہ عقیدوں پر پابند رہنے کا مشورہ دیا، ہاں ان مذاہب کے پیروکاروں کو یہ تلقین ضرور کی کہ وہ اس طرز کی زندگی گزاریں جس سے امن و آتش اور انسان دوستی کی فضا قائم ہو۔ اس طرح اُنہوں نے ایک عالمگیر اخلاقی ضابطہ وضع کرنے کی بھرپور کوشش کی۔ راگ ماجھ کی ایک بار مسلمانوں کو خطاب کرتے ہوئے اُنہوں نے پوچھا۔

سچا مسلمان کون ہے؟ پھر خود ہی اسے جواب دیا
مسلمان کہلانا کتنا مشکل ہے۔
سخت مشکل ہے مسلمان ہونا۔

مسلمان وہی کہلائے گا جو حقیقت میں اسکا اہل ہوگا۔“ (16)

بابا گورو نانک دیو جی ہوراں سماجی تے معاشی تفریق نوں مٹاون دا پورا جتن کیتا، اوہ ایس گل دے مخالف سن کہ امیر تے دولت مند غریباں دے مڑھکے نچوڑ نچوڑ کے اپنے خزانے بھر دا جاوے۔ اوہناں ہمیش برابری دی گل کیتی تے لوکاں نال پیار محبت نال رہن دی تعلیم دتی اوہناں دے سماجی اصولاں دی ینہہ رب دی ذات نوں اپنا خالق مننا تے بندیاں نوں برابر سمجھنا سی۔ ایہو وجہ اے کہ اوہناں بھائی چارے دے فروغ لئی لفظ بھائی دا ڈھیر ورتارا کیتا، جیویں بھائی مردانا، بھائی بالا، بھائی بڈھا، بھائی لہنا وغیرہ۔ اوہ خدا تیکر اپڑن لئی وی انسانی بھائی چارے تے ای زور دیندے سن۔ ایس حوالے نال سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”گرونانک خدا تک پہنچے کیلئے کسی خاص طریقے کے قائل نہیں تھے۔ وہ انسانی بھائی چارے پر ایمان رکھتے تھے۔ ان کی تعلیمات کا نچوڑ تھا کہ سچ ہی عظیم ہے سیاست میں انہوں نے استبداد کی مخالف کی۔ معیشت میں استحصال کے خلاف تھے اور معاشرتی لحاظ سے وہ مرد و عورت کی برابری کے قائل تھے۔ ان میں بے پناہ حوصلہ اور اخلاقی عظمت تھی اور وہ سب سے بڑھ کر عوام کے نبض شناس تھے اگرچہ گرونانک کا عہد اعلیٰ انسانی اقدار سے عاری تھا۔“ (17)

بابا نانک جی ایس گل دے حامی سن کہ سماج وچ سب لوکی برابر نیں، پیدا کرن والا رب دی اپنیاں بندیاں وچ فرق نہیں کردا، اوہ ساریاں نوں اکو طرح پیدا کردا اے۔ بابا نانک کسے طرح دی اک صوفی توں گھٹ نہیں سن، اوہناں تعلیم دیندیاں کدی دی لوکاں وچ کار کوئی فرق نہ رکھیا تے ہندوواں مسلماناں نال اکو لہجے وچ گل کہتی، اوہناں دی سنگت وچ سارے مذہباں دے لوکی شامل ہوندے سن۔ رائے بلار بھٹی مسلمان سی، اوہنے سب توں پہلاں بابا نانک دی بزرگی دا اعتراف کیتا۔ ایس حوالے نال بابا جی دے وچاراں بارے جانکاری دیندیاں امیر علی خان لکھدے نیں:

”گورونانک نے ایسی ہی انسانیت کا تصور پیش کیا جو اخلاقی دھرم سے

مالا مال ہو۔“ (18)

بابا نانک ہوراں بد حال تے دکھی بندیاں نوں اک صوفی وانگ عمل دادرس دے کے پیار محبت تے امن دا پرچار کیتا۔ ایس حوالے نال سید افضل حیدر لکھدے نیں:

”گرونانک جی نے دکھی انسانوں کو صوفیائے کرام کی طرح عمل و آگہی

اور مہر و محبت کا سندھیہ دیا اور ظاہر ہے کہ مہر و محبت اور ظلم و تشدد ایک

جگہ نہیں سما سکتے گویا یہ پیغام عدم تشدد کا پرچار تھا۔“ (19)

بابا نانک ہوراں بارے کجھ لوکاں دا خیال اے کہ اوہ دکھو دکھ مذہباں وچ کار سماجھ دے حامی سن پر اصل وچ اوہ انسانیت دی فلاح دے حامی سن، اوہ ہمیش ایس گل تے گوہ کردے سن کہ کس طرح انسانی حیاتی نوں بہتر بنایا جاسکدا اے، انسان دوستی دا سبق کنج لوکاں تائیں اڑایا جاوے، ایس مقصد لئی اوہناں بڑے سفر وی کیتے تے اخیر کرتار پور وچ دنیا توں چلانا کر گئے۔ سید اختر جعفری

لکھدے نیں:

”بابا گورونانک جی نے 24 برس سیر و سیاحت میں گزارے پھر دریائے

راوی کے کنارے ڈیرہ لگا لیا وہیں 22 ستمبر 1539ء کو سرگبشتی ہوئے

اُس جگہ کا نام کرتار پور مشہور ہے جو ضلع سیالکوٹ میں ہے۔“ (20)

بابا نانک ہوراں آکھیا کہ ہندو تے مسلمان دو وکھو وکھ دھرماں دے ہو سکدے نیں، اوہ اپنے عقیدیاں توں اپنے آپ نوں اُچا چکن، نالے عقیدیاں نوں نفرت تے کینے لئی نہ ورتن۔ بابا نانک ساری حیاتی واحد گورو تے واحد گورو دے انساں وچکار پیار محبت تے امن دے پرچارک رہے۔ بابا نانک ورگے بزرگ اللہ سوہنے نے ہر دور وچ پیدا کیتے نیں جیہناں انسانیت دی سیوا دا بیڑا چلیا تے جیہناں رب نوں راضی کرن لئی رب دے بندیاں نوں راضی کرن دی پریرنا کیتی۔

حوالے

- 1- سید اختر جعفری، داستان پنجابی زبان و ادب، (لاہور: ادارہ ثقافت اسلامیہ، 2013ء)، 145۔
- 2- ڈاکٹر حمید اللہ ہاشمی، پنجابی ادب دی تاریخ، (لاہور: شیخ محمد بشیر اینڈ سنز)، 1۔
- 3- ساڑھ ممتاز، گورونانک، (لاہور: سنڈے ایکسپریس، ایکسپریس اخبار، 26 نومبر، 2017ء)، 16۔
- 4- آدم بٹ، (مرتبہ)، فرید نانک بلہا، (لاہور: نگارشات پبلشرز، 2007ء)، 119، 120۔
- 5- عاطف ریحان بٹ، (چیف ایڈیٹر)، ”توحید دا پرچارک گورونانک“، مہینہ وار ناگ منی، اکتوبر نومبر 2014ء، 29، 30۔
- 6- خواجہ دل محمد، بابا گورو نانک: کلام واحد نیت، (لاہور: فکشن ہاؤس، 2009ء)، 6۔
- 7- عباد اللہ گیانی، گورو گرنتھ اور اُردو، (لاہور: مرکزی اُردو بورڈ، 1966ء)، 64۔
- 8- تروچن سنگھ، سکھ تواریخ، (لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 1996ء)، 10۔
- 9- شہباز ملک، پنجابی لسانیات، (لاہور: عزیز بکڈپو، 1996ء)، 159۔
- 10- سردار جی سنگھ، (مولف) امیر علی خان، (مترجم)، بابا گورو نانک، (لاہور: سیونٹھ سکاٹی پبلی کیشنز، 2006ء)، 81۔

- 11- فرید نانک بلہا، 124۔
- 12- اوہی، 125۔
- 13- خالد پرویز ملک، پنجاب اور اہل پنجاب، (لاہور: علم و عرفان پبلشرز، 2002ء)، 130۔
- 14- فرید نانک بلہا، 186۔
- 15- اوہی، 129، 130۔
- 16- اوہی، 130۔
- 17- سید افضل حیدر، بابا نانک، (اسلام آباد: دوست پبلی کیشنز، 2003ء)، 237۔
- 18- امیر علی خان، بابا گورو نانک، 195۔
- 19- بابا نانک، 17۔
- 20- داستان پنجابی زبان و ادب، 147۔

ڈاکٹر عائشہ رحمان

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

ڈاکٹر مہر عبدالحق دے ترجمہ قصیدہ بردہ شریف دا ویروا

(Critical Review of Dr. Mehar Abdul Haq's Translation of Qaseeda Burda Sharif)

Abstract:

Dr. Mehar Abdul Haq was a famous Punjabi writer, researcher, critic, poet and translator. He had special expertise in translation; his translation of the Holy Quran, Qaseeda Burda Sharif and Khutbat-e-Iqbal is considered exceptional being at par with the basic principles of translation. In this research, different aspects of Dr. Mehar Abdul Haq's Punjabi Translation of Qaseeda Burda Sharif have been analysed deciding its literary worth, quality, vocabulary and craftsmanship. This translation can be rated as 'excellent' for its multidimensional characteristics keeping in view its diction, stylistics and comprehension.

Keywords: Qaseeda Burda Sharif, Dr. Mehar Abdul Haq, Punjabi Translation.

سرائیکی لہجے دے مہان پنجابی قلمکار ڈاکٹر مہر عبدالحق بے شمار کتاباں دے لکھاری نیں۔ اوہناں پنجابی توں اڈ اردو، انگریزی تے فارسی زبان وچ وی پنجابی کلاسیکی ادب تے کلاسیکی شاعراں بارے لکھیا۔ اوہ اکو سہ کھو جکار، پارکھ، شاعر، نثر نگار تے مترجم دی حیثیت دے حامل نیں۔ پروفیسر مختار احمد جاوید نے ادب وچ اوہناں دے من پسند کھیتر بارے لکھیا:

”لسانیات ڈاکٹر ہوراں دا خاص موضوع سی۔ پنجاب دی تاریخ تے

تہذیب تے اوہناں دی گہری نظر سی۔ اولیائے کرام تے صوفیائے

کرام دے بارے ڈاکٹر صاحب دے مضمون سلاہن جوگ نیں۔“ (1)

اک مترجم دی حیثیت وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق بارے ایہہ گل اہم اے پئی اوہ نہ صرف پنجابی، اردو، فارسی، عربی تے انگریزی زبانوں دے ماہر سن سگوں اوہناں نوں ترجمہ نگاری دے فن وچ وی مہارت حاصل سی۔ فن ترجمہ نگاری تے عبور پاروں پروفیسر مختار احمد نے اوہناں نوں سلاہنا دیندیاں لکھیا:

”اوہناں دے ترجمیاں دی خاص خوبی اے پئی اوہناں اصل کلام دے

مضمون تے مفہوم دی روح نوں برقرار رکھیا اے۔“ (2)

ڈاکٹر مہر عبدالحق نے وکھو دکھ زبانوں دے فن پاریاں نوں پنجابی وچ اٹھیا۔ اوہناں دے وڈے کم ”قرآن مجید“، ”قصیدہ بردہ شریف“ تے ”خطبات اقبال“ دے پنجابی اٹھے نیں۔ قصیدہ بردہ شریف دے منظوم ترجمے نے اوہناں دی ادبی حیاتی نوں دوام دتا۔ اوہناں دا ایہہ ترجمہ کئی یونیورسٹیاں وچ ایم اے تے پی ایچ ڈی پدھرتے نصاب دا حصہ اے۔ ایس ترجمے دا پچھو کڑ انج اے پئی اوہناں نوں دے دا عارضہ لاحق ہو گیا۔ ایسے بیماری دوران اوہناں قصیدہ بردہ شریف دا پنجابی ترجمہ کیتا تے اللہ پاک نے اوہناں نوں چنگا بھلا کردتا۔ بیماری دا نشان وی باقی نہ رہیا۔ اپنے تجربے تے علم دے چانن وچ اوہناں ایس قصیدے دے کئی شعراں نوں وکھو دکھ مقصد اں لئی بطور وظیفہ پڑھن دی دس وی پائی اے۔ ایہہ ترجمہ سراسیکی لہجے وچ کیتا گیا اے۔ جیہدے بارے ڈاکٹر میاں ظفر مقبول لکھدے نیں:

”میں سمجھناں کہ ڈاکٹر ہوراں تے ذات ایزدی دا خصوصی لطف و کرم

ہے کہ اوس ذات نے آپ دی لگن ایس پاسے لادتی تے آپ نے

ایس لگن راہیں اپنی دنیاوی تے اخروی حیاتی سنوار لئی جو یں اوہناں

نے دنیا تے شفا پائی اللہ نے چاہیا تے انج ای اوہناں نوں محشر

دیہاڑے آپ ﷺ دی شفاعت نصیب ہووے گی۔“ (3)

مہان نعت گو شاعر حضرت حفیظ تائب نے ڈاکٹر مہر عبدالحق دے ایس ترجمے بارے اپنے وچار

انج دتے:

”کئی زبانوں وچ قصیدہ بردہ شریف دا منظوم ترجمہ کرن دا شرف اک ہور ملتانی بزرگ ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں نوں وی حاصل ہويا۔ جہاں ساہ دی ڈاڈھی بیماری وچ قصیدے دا ترجمہ فارسی، سرائیکی، اردو شعراں وچ تے انگریزی نثر وچ کیتا تے شفا پائی۔ اوہناں ترجمے توں پہلاں ”خواص قصیدہ بردہ“ دے سرنوایں تھلے پورے قصیدے دے مختلف شعراں نوں مختلف مقصداں واسطے پڑھن دی خبر دتی اے۔“ (4)

قصیدہ بردہ شریف دا ایہہ منظوم ترجمہ مڈھلے طور تے مترجم دی مضبوط فنی صلاحیت دا دکھالا اے۔ کسے فن پارے دا صد فیصد اتھا کدی وی ممکن نہیں ہوندا۔ خاص طور تے نظم دی صورت وچ ایہہ کم ہور وی اوکھا ہو جاندا اے۔ ترجمہ نگار دی فنی صلاحیت دا گوڑا ایس پکھوں لایا جاندا اے پئی اوہدا اتھا اوسے معنی، مفہوم تے مقصد دا حامل ہووے جیہڑا فن پارے دی تخلیق سسے لکھاری داسی۔

مڈھلے طور تے قرآن مجید دے ترجمے تے تفسیراں کیتیاں گئیاں۔ قرآن مجید مگروں عربی زبان توں جیہڑے فن پاریاں دا دوجیاں زبانوں وچ سب توں زیادہ اتھا کیتا گیا اوہناں وچ قصیدہ بردہ شریف وی شامل اے۔ قصیدہ بردہ شریف دے انگریزی، لاطینی، فرانسیسی، جرمن، ملائی، فارسی، اردو، ترکی تے پنجابی زبانوں وچ ترجمے ہو چکے نیں۔ پنجابی زبان وچ ایس قصیدے نوں ترجمادان والیاں بارے ڈاکٹر میاں ظفر مقبول پروفیسر حفیظ تائب دے حوالے نال لکھدے نیں:

”حفیظ تائب ہوری اسیر عابد ہوراں دے ترجمے وچ فرماندے نیں کہ قصیدہ بردہ شریف 15 شاعراں نے ترجمایا اے۔ آپ نے جیہڑے ناں گنوائے نیں اوہناں دی تفصیل انج اے:

- 1- حافظ راجھا برخوردار
- 2- سید وارث شاہ
- 3- محمد عزیز الدین
- 4- شہیدی
- 5- مولوی اسماعیل فاضل دیوبند
- 6- پیر نیک عالم
- 7- حافظ خان محمد
- 8- شہیدی
- 9- مطبع اللہ
- 10- جان محمد
- 11- محمد شاہ
- 12- ڈاکٹر احمد حسین قلعداری

14- حافظ محمد صادق وکیل

13- مہر عبدالحق

15- اسیر عابد (5)

قصیدے توں مراد کسے شخص دیاں خوبیاں یا خامیاں دا منظوم تذکرہ لیا جاندا اے۔ قصیدے کئی قسم دے ہوسکدے نیں۔ حمدیہ تے نعتیہ قصیدے وی لکھے گئے نیں۔ خاص طور تے حضرت نبی کریم ﷺ دی بارگاہ وچ پیش کیتا گیا قصیدہ بردہ شریف اپنی مثال آپ اے۔ قصیدہ بردہ شریف اوہ عظیم فنی شاہکار اے جیہدی تخلیق مگروں ایس صنف نوں نعت نبوی ﷺ دے حوالے نال اک نوں پچھان میسر آئی۔ ایس قصیدے دے خالق مصر دے نواحی علاقے بوسیر دے وسنیک امام شرف الدین بوسیری نیں۔ امام بوسیری نے ایس قصیدے نوں ”الکواکب الدرریہ فی مدح خیر البریہ“ دے سرناویں پٹھ لکھیا۔ حضرت حفیظ تائب نے ایس بارے لکھیا:

”امام بوسیری دا میمیہ قصیدہ جیہڑا قصیدہ بردہ دے ناں نال مشہور اے، دراصل ناں الکواکب الدرریہ فی مدح خیر البریہ رکھیا گیا کیوں جے ایہدے شعر حضور ﷺ دے ذکر مبارک دے فیض نال روشن ستاریاں واگوں ہو گئے سن۔“ (6)

امام بوسیری دے ایس قصیدے دے حصے وچ جیہڑی وڈیائی آئی اوہ کسے ہور قصیدے نوں حاصل نہ ہوسکی۔ حضور نبی کریم ﷺ نے خواب وچ امام بوسیری کو لوں ایہہ قصیدہ سنیا تے اپنی چادر مبارک انعام دے طور تے اوہناں نوں عطا فرمائی۔ ایس لئی ایس قصیدے نوں قصیدہ بردہ شریف آکھیا جاندا اے۔ امام بوسیری نے اپنی حیاتی وچ بے شمار قصیدے لکھے پر قصیدہ بردہ شریف نوں جو مقام حاصل ہو یا اوہ بے مثال اے۔ ”بردہ“ عربی زبان دا لفظ اے جیہدی تفصیل بیان کردیاں پروفیسر مختار احمد جاوید نے لکھیا:

”1- بردریتی نال رگڑن تے چمکدار بناون نوں آکھدے نیں۔ ایہہ قصیدہ مبارک دل نوں آلودگی تے آلائش توں پاک کردیندا اے۔ ایس لئی ایس نوں ”قصیدہ بردہ شریف“ آکھدے نیں۔

2- ایہہ قصیدہ مبارک کہ رسول اکرم ﷺ دی بڑائی تے وڈیائی وچ بیان کیتا گیا ہے۔ ایس نوں مدح یاں نعت دی چادر آکھیا جاندا اے۔

ایس پاروں ایس قصیدے نوں قصیدہ بردہ شریف آکھیا جاندا اے۔
 3- امام بوسیریؒ نے ایہہ قصیدہ بارگاہ نبوی ﷺ وچ بذات خود خواب
 وچ پیش فرمایا۔ آپ ﷺ نے ایس قصیدے نوں بے حد پسند فرمایا تے
 صاحب قصیدہ نوں بردہ (رحمتی چادر یا چادر) انعام دے طور تے عطا
 فرمائی۔ ایس پاروں ایس قصیدے نوں ”قصیدہ بردہ شریف“ آکھدے
 نیں۔

4- بردہ دھاریاں والی چادرنوں آکھدے نیں۔ ایس قصیدہ مبارکہ
 وچ دکھرے دکھرے تے سوہنے سوہنے مضمون بیان فرمائے گئے ایس
 لئی ایس نوں ”قصیدہ بردہ شریف“ آکھیا جاندا اے۔

5- بردہ توں مراد مرض توں شفا دے نیں۔ علامہ امام بوسیریؒ نوں
 ایس قصیدہ مبارکہ پاروں فاج توں شفا نصیب ہوئی۔ ایس پاروں ایس
 قصیدے نوں قصیدہ بردہ شریف آکھدے نیں۔ ایہہ قصیدہ ہمیشہ
 بیماریاں لئی باعث شفا ثابت ہوندا رہیا اے۔

6- بردہ دے معنی راحت تے ٹھنڈک دے نیں۔ ایس قصیدہ مبارکہ دا
 ورد دل نوں سکون تے اکھاں نوں ٹھنڈ پچاندا اے۔ ایس لئی ایس
 قصیدہ مبارکہ نوں قصیدہ بردہ شریف آکھیا جاندا اے۔“ (7)

برددہ دی وضاحت حفیظ تائبؒ ہوراں نے انج کیمتی:

”1- بردہ اوس چادرنوں آکھدے نیں جیہدے وچ کئی رنگاں دیاں
 دھاریاں ہوں۔ ایس قصیدے دیاں دس فصلاں وچ دکھو دکھرے
 مضمون بیان ہوئے ایس لئی قصیدے داناں بردہ پے گیا۔

2- ایس قصیدے وچ حضور پاک دیاں صفتاں بیان کیتیاں گتیاں
 نیں۔ ایس لئی اینہوں نعت تے مدح دی چادر آکھیا گیا جیہڑی
 آپ ﷺ دے مبارک قامت واسطے تیار ہوئی۔

3- امام بوسیریؒ نے ایہہ قصیدہ خواب وچ زیارت دے موقع تے

حضور ﷺ نوں پڑھ کے سنایا تے آپؐ نے اوہناں نوں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی سی۔

4- امام بوسیریؒ لئی ایہہ قصیدہ فالج دی بیماری توں شفا ثابت ہويا۔ ایس لئی بردہ، برہ (مرض توں شفا) دے معنیاں وچ مشہور ہويا۔ ایہہ قصیدہ ہمیشہ بیماریاں واسطے شفا تے دل دے زخماں واسطے مرہم ثابت ہوندا رہیا۔ ایس لئی ایہداناں بردہ پیا تے انہوں برداء و مترادف سمجھا گیا۔

5- ایہہ قصیدہ ہر دکھ دا چارہ ہون دے نال نال حق دے راہ دے راہیاں تے سچے عاشقاں واسطے اکھیاں دی ٹھنڈ تے سریراں دی راحت اے۔ ایس لحاظ نال ایہداناں بردہ پیا کہ ایہہ برد (ٹھنڈ تے راحت توں مشتق اے)۔ (8)

امام بوسیریؒ دا ایہہ قصیدہ فنی تے فکری ہر دو لحاظ نال اک شاہکار تخلیق اے۔ اوہناں ایس قصیدے دی تخلیق سے جتنے قصیدہ گوئی دے سارے لوازمات کھ وکھالے رکھے اوہنے ای فکری حوالے نال سرکار دو عالم ﷺ دی نعت تے آپ دے حضور استغاثے دیاں ساریاں لوڑاں نوں وی ملحوظ رکھیا۔ ایس قصیدے دی قبولیت تے مقبولیت پاروں ساری دنیا وچ کھلے ہوئے مسلمان اپنے دکھ درد تے بیماریاں وچ ایس قصیدے نوں وظیفے دے طور تے وی پڑھدے نیں۔ جس طرح ایہہ قصیدہ مسلماناں لئی اک ورد تے وظیفہ اے انجے ای ادبی دنیا لئی ایہہ اک بے مثل فن پارہ وی اے۔ ایسے پاروں قصیدہ بردہ شریف دا دنیا دیاں بیشتر زباناں وچ ترجمہ ہو چکیا اے۔

پنجاب دی دھرتی علم و ادب تے محبت و اخلاص دے حوالے نال مڈھ قدیم توں ای بڑی زرخیز رہی اے ایسے پاروں ایس قصیدے نوں پنجابی مسلماناں وچ دی بڑی پزیرائی حاصل ہوئی۔ تہوں اتھے دے بہت سارے شاعران نے قصیدہ بردہ شریف نوں پنجابی وچ ترجمایا۔ پنجابی بولی دے سرائیکی لہجے وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے قصیدہ بردہ شریف دا منظوم ترجمہ کیتا اے۔ کسے وی فن پارے دا منظوم ترجمہ اک نہایت اوکھا کم ہوندا اے۔ خاص طور تے ایسا فن پارہ جیہدا سمبندھ سرکار دو عالم دی مبارک ترین ذات بابرکات نال ہووے، نوں شعری پیرائے وچ ترجمانا جان جوکھاں دا کم اے۔

ڈاکٹر مہر عبدالحق نے یقینی طور تے کمال مہارت نال قصیدہ بردہ شریف نوں اپنی ماں بولی وچ

التھن دی کامیاب کوشش کیتی۔ عربی زبان اک فصیح تے بلخ زبان اے۔ ایہوں قرآن پاک تے احادیث دی زبان ہون دا اعزاز حاصل اے۔ امام بوسیریؒ بنیادی طور تے عربی النسل سن تے اوہناں اپنے اشعار وچ فصاحت تے بلاغت دے ہڑھ وگائے نیں۔ ایسے فن پارے نوں کسے دوجی زبان وچ التھنا وڈا مشکل کم ہوندا اے۔ خاص طور منظوم ترجمے وچ محاوریاں تے اکھاناں دی ورتوں وڈی فنی مہارت دی متقاضی ہوندی اے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق دے منظوم پنجابی ترجمہ قصیدہ بردہ شریف وچ ایس اچھ دا واضح اظہار ملدا اے۔ جیویں امام بوسیریؒ دے ایس شعر:

”امن تذکر جیران بدی سلم

مزجت دمعاً جرى من مقلة بدم“ (9)

نوں پنجابی وچ التھدیاں:

”یاد کیتی ذی سلم دے شاید اج ہمسایاں کوں

رل گئی ہے ہنجواں دے وچ لہو دی دھار کیوں“ (10)

شاعر نے کمال مہارت نال ”لہو دی دھار“ نوں بطور محاورہ استعمال کیتا اے۔ جیہدے نال بہت حد تک اصل شعر وچ شاعر دے بیان دی عکاسی ممکن ہو سکی۔

ترجمہ نگاری دے فن دی اک ہور خوبی مترجم دے الفاظ وچ سادگی تے روانی اے۔ ایہہ وی ڈاڈا اوکھا کم ہوندا اے کیونکہ تخلیق کار فن پارے دی تخلیق سے اپنے خیال نوں شعری بانا پوان وچ کافی حد تک آزاد ہوندا اے پر مترجم جدوں کسے فن پارے نوں التھدا اے تے اوہنوں بہت ساریاں پابندیاں دا سامنا کرنا پیندا اے۔ ایہناں پابندیاں پاروں اوہدی روانی تے لفاظی دی چون وچ بڑی اوکھت ہوندی اے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے قصیدہ بردہ شریف دے ترجمے وچ کمال مہارت نال ایس خوبی نوں کھ وکھالے رکھیا۔ جس طرح قصیدہ بردہ شریف دے ایس شعر:

”ایحسب الصب انّ الحب منکم

ما بین منسجم منه ومضطرم“ (11)

دا پنجابی ترجمہ انج کیتا:

”شعلے بھڑکن دل وچوں تے نیرا اکھیں توں وہن

کویں آہدے عاشق اوہدے راز حب دے لک گئیں“ (12)

پروفیسر مختار احمد جاوید نے ایس ترجمے بارے اپنی رائے دیندیاں لکھیا:
 ”ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں عشق دے لازوال جذبے نوں بڑی سادگی
 تے خوبصورتی نال بیان فرمایا اے پئی اکھاں عشق دا بھیت کھول
 دیندیاں نیں۔ عاشق کیویں آکھ سکدا اے پئی اوس دا عشق لوکائی توں
 چھپیا ہویا اے۔ سیانیاں سچ ای آکھیا اے پئی عشق تے متک لکایاں
 نہیں لکدے۔ ڈاکٹر ہوراں ایس شعر وچ عاشق صادق دے دل دی
 کیفیت نوں بیان فرمایا اے۔“ (13)

ترجمہ نگاری دے فن دی تبحر و ڈی خوبی اتھے نوں پڑھن مگروں اصل تحریر دے سوادا حاصل
 ہونا ہوندا اے۔ ایہدے بارے پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے لکھیا:
 جدتائیں مترجم نوں اوس احساس تے کیفیت تک رسائی حاصل نہ ہووے گی جس کیفیت تے
 احساس وچ تخلیق کار نے فن پارہ تخلیق کیتا اوہدے لئی اوہناں جذبیاں تے احساساں نوں اکھراں وچ
 سمونا ممکن نہیں ہووے گا۔ لہذا چنگا تے ودھیاترجمہ کار اوہ ہوندا اے جیہڑا تخلیقی عمل دے دوران تخلیق کار
 دے جذبیاں تے احساساں تے کیفیتاں تک رسائی حاصل کرے تے ترجمہ کردیاں ایہہ احساسات
 اوہدے شعراں دے پچھوڑ وچ موجزن ہوں۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے قصیدہ بردہ شریف دا ترجمہ کردیاں
 علالت توں شفا یابی حاصل کیتی۔ اپنی صحت یابی نوں اوہ قصیدہ بردہ شریف دی ترجمہ کاری دا معجزہ سمجھدے
 نیں۔ اوہناں دی علالت توں شفا یابی نوں اسیں اوہناں دی اوس کیفیت دانناں دے سکے آن جیہڑی
 قصیدہ بردہ شریف دی تخلیق سے امام بوصیری نوں حاصل سی۔ جیویں قصیدہ بردہ شریف دے ایس شعر:

”عدتكِ حالى لا سرى بمستتر

عن الوشاه ولا دائى بمنحسم“ (14)

دا ترجمہ ڈاکٹر مہر عبدالحق نے اپنے اکھراں وچ اِنج کیتا:

”حال میڈا ہر کہیں تے کھل چکے اے نکتہ چین

نال اے ویندے روگ نال اے راز لک سکدا ہمیں“ (15)

عام طور تے مترجم ترجمہ کردیاں اصل تحریر دا مفہوم لے کے اوہنوں اپنے اکھراں وچ پیش
 کرن دی کوشش کردے نیں۔ ایس کوشش دوران اوہ کئی واری تھڑکدے نیں تے ترجمے دی

تھائیں تشریح دل ٹرپنیدے نیں۔ انج ترجمہ کاری دا مقصد فوت ہو کے رہ جاندا اے۔ چنگا تے اعلیٰ ترجمہ اوہ ہوندا اے جیہدے وچ اصل تحریر دا مفہوم، مقصود تے عکس نمایاں نظر آون۔ ایس کپھوں مقبول حسن گیلانی دا مننا اے:

”تشریحی کلمات غیر ضروری طوالت کا باعث بنتے ہیں جو قاری کے لیے

اکتاہٹ کا باعث بنتے ہیں۔“ (16)

ڈاکٹر مہر عبدالحق دے ترجمہ قصیدہ بردہ شریف وچ کسے تھائیں قاری نوں ایہہ نہیں لگدا کہ ترجمہ کار نے ترجمہ چھڈ کے تشریح دا فریضہ نبھانا شروع کردتا اے۔ سگوں اوہناں دا ترجمہ پروفیسر ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی دے ایہناں وچاراں دے عین مطابق دکھالی دیندا اے:

”قصیدے کی زبان عموماً پرشکوہ اور لہجہ بلند آہنگ ہوتا ہے۔ قصیدے کا

سب سے بڑا موضوع مدح ہے۔ لہذا کسی کی شان میں تعریف کے لیے

الفاظ و تراکیب بھی پر عرب اور باوقار بننے چاہیں۔ تشبیہات و استعارات

اور صنائع بدائع میں جدت طرازی، ندرت اور مبالغہ آمیزی ہو اور انداز

بیان پر زور و پر جوش ہو تو قصیدہ زیادہ مؤثر ہوگا۔“ (17)

ڈاکٹر مہر عبدالحق دا ترجمہ قصیدہ بردہ شریف جتھے اوہناں دی عاشقانہ تے عاجزانہ کاوش دا عکاس اے او تھے ہی اوہناں دی فنی چنگلی تے امام بوسیریؒ نال فکری سانجھ دا اظہار وی اے۔ جیہدے بارے عاشق رحیل نے لکھیا:

”ڈاکٹر مہر عبدالحق ہوراں دا ترجمہ اپنی فنی تے لسانی خوبیاں پاروں

لوکائی وچ زیادہ مقبول تے پسند کیتا جاندا اے۔ ڈاکٹر ہوراں ترجمہ

کردیاں ہوئیاں عربی دے اصل متن دی روح نوں برقرار رکھیا اے۔

ایس توں علاوہ اوہناں عربی محاوریاں تے تشبیہاں نوں بڑی احتیاط نال

پنجابی ماحول تے پنجابی فضا وچ ڈھالیا اے۔“ (18)

ایس کپھوں مکدی گل ایہہ وے پئی ڈاکٹر مہر عبدالحق نے قصیدہ بردہ شریف دے مضمون دی ترتیب تے تفصیل لئی بڑی محبت، لگن تے خلوص توں کم لیا اے۔ اوہناں دا ایہہ منظوم پنجابی ترجمہ فن ترجمہ نگاری دے اصولاں دے عین مطابق ہون پاروں پنجابی زبان دے منظوم ترجمیاں وچ اک سوہنا

تے اعلیٰ وادھا کر کے پنجابی ادب دے گھیرے نوں ہور موکلا کر دیندا اے۔

حوالے

- 1- مختار احمد جاوید، پروفیسر، عربی فارسی توں پنجابی وچ ترجمے، (لاہور: فاروق سنز، س ن)، 26۔
- 2- اوہی، 27۔
- 3- ظفر مقبول، میاں، پنجابی ترجمے، (لاہور: شیخ محمد بشیر اینڈ سنز، 199ء)، 31۔
- 4- حفیظ تائب (مرتب)، قصیدہ بردہ شریف تے ترجمہ وارث شاہ، (لاہور: القمر اسٹریٹرز، 2001ء)، 24۔
- 5- ظفر مقبول، میاں، پنجابی ترجمے، 26-27۔
- 6- حفیظ تائب (مرتب)، قصیدہ بردہ شریف تے ترجمہ وارث شاہ، 17۔
- 7- مختار احمد جاوید، پروفیسر، عربی فارسی توں پنجابی وچ ترجمے، 40-41۔
- 8- حفیظ تائب (مرتب)، قصیدہ بردہ شریف تے ترجمہ وارث شاہ، 17-18۔
- 9- حفیظ تائب (مرتب)، قصیدہ بردہ شریف تے ترجمہ وارث شاہ، 36۔
- 10- ظفر مقبول، میاں، پنجابی ترجمے، 32۔
- 11- حفیظ تائب (مرتب)، قصیدہ بردہ شریف تے ترجمہ وارث شاہ، 36۔
- 12- ظفر مقبول، میاں، پنجابی ترجمے، 33۔
- 13- مختار احمد جاوید، پروفیسر، عربی فارسی توں پنجابی وچ ترجمے، 24۔
- 14- حفیظ تائب (مرتب)، قصیدہ بردہ شریف تے ترجمہ وارث شاہ، 86۔
- 15- ظفر مقبول، میاں، پنجابی ترجمے، 34۔
- 16- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2004ء)، 675۔
- 17- رفیع الدین ہاشمی، اصناف ادب، 66۔
- 18- مختار احمد جاوید، پروفیسر، عربی فارسی توں پنجابی وچ ترجمے، 58۔

فاروق ندیم

پنجابی ریسرچ سکلر

بہاولنگر

تاریخ دیاں متوازی لکیراں

(Parallel Lines of History)

Abstract:

There are always two ways to describe history; one is associated with the kings and high-ups whereas the other is linked with the common folk. The history described by the aristocrats cannot be considered as authentic. Same is the case with the Punjab where rulers made a history and the Sufis preserved another history that is true and authentic. These two modes of history go side by side in every era. The British twisted the history as per their own needs but public and sufis saved all the happenings. Treatment of history in different ways describes the role of kings and historians. After partition of 1947, there are again two groups, two histories; one belongs to oppressors and the other belongs to the masses. In this article, it is emphasized to preserve true and authentic history for new generations irrespective of different viewpoints about historic description.

Keywords: History of the Punjab, Historians, British Rule, Sufis, Commoners' History.

گڈی دیاں لیناں، دو متوازی لکیراں نال نال رہندیاں نیں۔ نال نال ٹردیاں نیں، پر مل نہیں سکدیاں۔ مل جاون تے فیر متوازی لکیراں، متوازی لکیراں نہیں رہندیاں صرف لکیر رہ جاندى اے، تے لکیر اُتے گڈی نہیں چل سکدی۔ پنجاب دی تاریخ وی متوازی لکیراں وانگ اے۔ گڈی دی اک لین

حاکم میل اے۔ اُنچ ہتھ نہیں، دو جیاں دی محنت تے پلن آلی ”پیراسائٹ“ کلاس اے جس دا اخلاق، جس دی تاریخ وکھری اے دو جی لین لوکائی دی اے، پیداواری طبقات دی اے، جس دی اپنی ثقافت، اپنی تاریخ اے، رواداری دی تاریخ، دو جے پاسے ایہدی گنجائش کوئی نہیں۔ ایہہ متوازی کئیراں ملدیاں نیں تے پچھے صرف لکیرہ جاندی اے، اوس لکیر اُتے چالوکار و بیہار دی لیہہ نہیں بن سکدی ”سٹیٹس کو“ دی گڈی نہیں چل سکدی۔

پنجاب دی تاریخ وی متوازی کئیراں تے کھڑی اے۔ اک لین شاہی مورخاں دی اے، جیہناں دی تاریخ نویسی نوں ایس راہیں سمجھیا جاسکدا اے:

”تاریخ نویسی دا عمل ملکیت تے اقتدار دے اداریاں دی ضرورت دے طور اُتے وجود وچ آیا۔ شروع وچ صرف اوہناں خانداناں دے شجرہ نسب تے واقعات نوں لکھیا گیا جو کسی نہ کسی طور ملکیت یا حاکمیت نال تعلق رکھدے سن۔ لکھن دے عمل توں پہلاں شجرہ نسب تے خاندانی واقعات زبانی یاد رکھے جاندے سن۔ لکھن دے عمل نے اوہناں نوں کتابی شکل دے کے تاریخ دا ناں دے دتا۔ ایہہ اصل وچ حکمراناں دی تاریخ سی۔ ایس وچ کدی کدھار تنقید دا پہلو وی نکل آندا سی پر مجموعی طور اُتے ایہہ حکمراناں دے نقطہ نظر نال لکھی گئی سی، تے اوہناں دے مفادات دی ترجمان سی“۔ (1)

پنجاب دی تاریخ نویسی دی دو جی لین لوکائی دی اے، پیداواری، طبقات دی اے۔ پنجاب دی ایس تاریخ نوں اُنچ سمجھیا جاسکدا اے:

”لوکائی دی تاریخ، یعنی اجیہی تاریخ جو لوکائی دے حالات دا ذکر کردی ہووے۔ اوہناں دے خیالات تے مفادات دی ترجمانی کردی ہووے۔ بوہت ای گھٹ لکھی گئی اے۔ ایس دا ایہہ مطلب ہرگز نہیں کہ عوام دی کوئی تاریخ ای نہیں ہندی، حقیقت وچ اصل تاریخ تے لوکائی دی ای ہندی اے کیوں جے اوہ پیداوار دے عمل وچ براہ راست شریک ہندے نیں تے پیداوار دا عمل نہ صرف حکومتاں تے

ریاستاں دے وجود دا بنیادی محرک ہندا اے بلکہ تاریخ دے ادوار نوں وی متعین کردا اے۔ عوام دی تاریخ لکھن دا عمل 20 ویں صدی وچ تاریخ بارے مادی نقطہ نظر رکھن آ لے مورخاں نے شروع کیتا تے ہن ایہہ تاریخ دان اک نگٹری شعوری قوت دے طور اُتے اپنا اظہار کردے نظر آندے نیں۔“ (2)

ترک جو کہ مسلمان سن، اوہناں نے ہندوستان وچ سلطنت قائم کیتی تے سلاطین دئی دا دور شروع ہويا۔ اوس دور وچ پنجاب بارے جو تاریخ وی سامنے آئی، اوہ متوازی لکیراں تے چل رہی سی۔ اک لین تے سرکار، دربار دی تاریخ سی۔ تاریخ نویس شعوری یا غیر شعوری طور اُتے فرقہ وارانہ سوچ دے ودھا وچ اُلجھے سن۔ مذہبی ونڈ نوں اُبھار دے رہے سن، دوجی لین تے قوم پرست مورخ سن جو مذہبی ونڈ چوں کڈھ کے رواداری نوں فروغ دین دے حامی سن۔

ہندوستان تے برطانوی تسلط توں بعد جدید تاریخ نویسی دا آغاز ہويا۔ ایس جدید تاریخ نویسی وچ وی تاریخ دیاں متوازی لکیراں اوویں رہیاں۔ پنجاب دی تاریخ دے حوالے نال صورت حال ہور وی گھمبیر سی۔ جدید تاریخ نویسی دا المیہ ایہہ سی، انگریز مورخاں نے تاریخ دے مختلف ادوار نوں مذہبی تے فرقہ وارانہ بنیاد تے تقسیم کردتا۔ جدید تاریخ دان ہندوستان نوں ہندو عہد، مسلم عہد تے انگریزی عہد وچ ونڈ کے دیکھن لگ پئے۔ ہندو مسلم تے انگریز دی ونڈ بنیادی طور اُتے مذہبی تے نسلی ونڈ اے۔ غیر جانبداری نوں ایس عمل نے نقصان پہنچایا۔ بقول ڈاکٹر مبارک علی:

”اسلامی تاریخ، عقیدت دا شکار ہو کے اپنا تاریخی کردار گوا بیٹھی۔“ (3)

تاریخ دیاں متوازی لکیراں فیرونی چالو رہیاں۔ تاریخ بنانا تے تاریخ نویسی وی دو متوازی لکیراں نیں۔ اک لین تے سرکار، دربار دے مورخ نویس تے دوجی لین تے بابا نانک جی، بابا فرید، بلھے شاہ تے شاہ حسین ورگے سن جو تاریخ بنا رہے سن۔ اپنی وحدت کل دا پرچار کر رہے سن۔ جدوں برٹش راج وچ انگریز مورخاں نے ہندوستان بشمول پنجاب دی تاریخ نوں مذہبی لحاظ نال ونڈیا تے اک ہور گل وی کچھڑ چوں نکل آئی۔ انگریز تاریخ نویس پنجاب دی تاریخ لکھن لگے افادیت

پرستی (UTILITARIANS) تے ایوانجیلی (EVANGELICAL)

اثرات چون گھٹ ای نکل سکے۔ وجہ ایہہ وی بن دی اے۔ پہلے

پنجاب کمشن دے دو تہائی افسر ایوانجیلی سن۔ (4) ایوانجیلیکل عقیدے

دے مطابق نجات دا دار و مدار ایمان تے ہے نہ کہ اعمال تے۔“ (5)

ایس فکر پٹھ اعمال آزاد ہوئے تے تاریخی حقیقتاں لکون دا کم آسان ہو گیا۔ برٹش راج نوں

نگرا کرن تے اوہدے ہون دا جواز پیدا کرن دا وچا روئی ٹر پیا۔ ایہہ کم گیرین دیاں 18 جلدیں وچ

وی رڑھیا تے باقی دے بدیسی تاریخ نویساں وچ وی کھلریا۔ پنجاب وچ پنجابی زبان دے لچیاں دے

حوالیاں نال وی ایٹو گھڑے گئے، سرکاری ملازماں دیاں نکلیاں موٹیاں ”گلاسریاں“ تے سرکاری

چھٹیاں نوں انج رنگ لگے کہ آج دے تاریخ نویس پنجاب دی تاریخ لکھن لگیاں اوہناں نوں ای

تاریخ نویس سمجھدے نیں۔ اوہناں دیاں سرکاری چھٹیاں دے سیاق و سباق توں ہٹوئیں مُملے بطور حوالہ

استعمال کردے نیں۔ انج برٹش پنجاب دی تاریخ نویسی پنجاب نوں تقسیم در تقسیم کردی ٹردی آرہی اے۔

جو لوکائی دی لین تے ٹر دیاں تاریخ لکھدے سن، اوہناں لئی جزیرہ انڈیمان ورگے کئی کالے پانیاں

دے جنکشن منہ اڈی کھلے اڈیکدے سن۔ اک ردِ عمل ایہہ وی ہو یا، تاریخ نویساں نے پنجاب دی تاریخ

لکھن دی بجائے اپنے مذہباں دی تاریخ لکھ کے اوس نوں پنجاب دی تاریخ کہہ چھڈیا۔ جد کہ ضروری

سی، تاریخ نوں حقیقت پسندانہ نقطہ نظر نال ویکھیا جاندا۔ ایس لئی لازم سی، تاریخ نوں مذہب توں دکھ کر

کے پڑھیا جاندا۔ جو تاریخ وی لکھی جاندی، اوس وچ اکثریتی لوکائی، پیداواری طبقتیاں دی بھرویں عکاسی

ہوندی۔ عوام دے معاشی، سیاسی، سماجی تے ثقافتی حالات تے واقعات نوں بہتی اہمیت دتی جاندی۔

انگریز تاریخ نویساں نے پنجاب بارے جو لکھیا، اوس نوں غیر جانبدارانہ قرار دین وچ وی بڑے تحفظات

نیں۔ اوہناں لسانی تے ثقافتی تشکیک نوں اگانہہ ودھایا۔ پنجاب دیاں قدیم تہذیبیاں بارے کنفیوژن

کھلاریا۔ پنجاب نوں جغرافیائی لحاظ نال وڈن دا ہرکتیا۔ شعوری یا غیر شعوری طور اُتے اوہناں دی تقلید

اچے وی جاری اے۔

ایہہ تاریخ دیاں متوازی کھیلاں دا کھیڈ اے، شروع توں ای ٹریا آرہیا اے۔ انسان دی

نامعلوم تاریخ توں لے کے ہن تائیں موجود اے۔ ایہہ گھول خیر و شر دا وی اے تے اُچ ہتھاں تے

ہینیاں دا وی اے۔ اک لین تے ایرانی سیاسی نظام ریاست و حکومت اے جو ٹوکاں نال ہندوستان

پہنچن توں پہلاں ای وسطی ایشیا دیاں ریاستاں وچ رانج ہو چکیا سی۔ عرب ملوکیت اُتے وی اوہدے چوکھے اثرات سن۔ بادشاہ نوں رب برابر پُچان دی پوڑی سی۔ طاقت تے اختیار دی حاکی سی۔ اوہوں مؤرخ مسلمان حکمراناں دی تاریخ نوں اسلامی تاریخ نہیں سن کہندے۔ بلکہ ایہہ تاریخ اوہناں دی نسل دے حوالے نال لکھی جاندی سی۔ ایہہ ٹرکاں، افغاناں، عرباں تے مغلاں دی تاریخ اکھواندی سی۔

متوازی لکیراں چوں اک لکیر سلاطین دہلی دی سی۔ جیہناں دا عقیدہ سی کہ حکمرانی، ایرانی، ماحول پیدا کیتیاں بغیر ممکن نہیں۔ اوہناں دے ذہن تے ایرانی نشاۃ ثانیہ سوار سی۔ درباری تاریخ نویس اوہناں دے ای قصیدے لکھدے۔ پنجاب دی تاریخ نال انج ای کھلواڑ ہندا رہیا۔ ایہہ دیس تے بدیسی ثقافت وچ جاری کشکش وی سی۔ کیونکہ دھاڑویاں دے وچار مقامی رہتل توں وکھرے سن:

”سلاطین دہلی دے فکر و عمل وچ ایرانی عنصر بہت غالب سی۔ اوہناں دی حکمرانی دے نظریے، نظام مملکت دے اصول، دربار دے آداب و رسوم، لباس و لوازم شاہی محلات دا ماحول، خواجہ سرا، غلام تے حاجیاں دی تربیت، سب ساسانی رنگ وچ رنگے سن۔ ایک پاسے جے اوہناں دیاں عیش و نشاط دیاں محفلاں بہرام پرویز تے جمشید دیاں محفلاں دی یاد تازہ کردی تے دوجے پاسے اوہناں دی رزمی زندگی، اوہناں دے آئین جنگ تے تربیت فوج وچ ساسانی نقشہ نظر آندا سی۔“ (6)

متوازی لکیراں، گڈی، دیاں دو لیناں، دوجی لین تے نیم تعلیم یافتہ درمیانے طبقے دے نوجواناں لئی تاریخ نویساں نے عارضہ یاد ماضی (NOSTALGIA) ٹور دتا۔ اگانہہ دیاں متوازی لکیراں فکر دیاں سن۔ بادشاہ یا سلطان وچ رب دیاں صفتاں پان آلی سوچ دے برعکس رب دا وحدت الوجودی تصور سی، جس موجب خالق اپنی تخلیق دے اندر ہندا اے۔ ایہہ ”ہمہ اوست“ سی، یعنی سب کچھ اوہو ای اے۔ ابن عربی دے آکھن موجب، جے میں اپنی قلم دے ٹکڑے ٹکڑے وی کر دیواں تے ہر ٹکڑے وچ خدا موجود ہووے گا۔ منصور حلاج نے ایسے نوں ای ’انالحق‘ یعنی میں حق آل، آکھیا سی۔ وحدت الوجودی تصورات ہندوستان وچ ایران، عرب تے وسطی ایشیا چوں آئے۔ ایہہ تھلڑے طبقیاں وچ بہت مقبول ہوئے کیونکہ اوہو ای وجودی فلسفے توں طاقت حاصل کر سکدے سی۔ ایہہ وصف دربار نوں اپنی موت لگدا سی۔ جتھے منصور سُولی چھی، او تھے اورنگ زیب دور وچ سرد

نوں وی کفر و انفوی لا کے قتل کر دتا گیا۔

حالات ایہہ سی، شاہ ولی اللہ دے مطابق گیارہویں توں تیرہویں صدی تائیں آن آلے صوفی سلسلے مختلف پُوں وٹا گئے۔ اوہناں جو وی مکاتب فکر تخلیق کیتے اوہ سلسلے اکھوان لگ پئے۔ تیرہویں صدی تک ہندوستان وچ تصوف دے چودہ (14) سلسلے بن چکے سن۔ (7)

فکر دی دوجی لکیر تے سولہویں صدی دے معروف بزرگ شیخ احمد سرہندی (محمد الف ثانی) سن۔ اوہناں دا تعلق وی شروع وچ وحدت الوجودی سلسلہ مشائخ نال سی۔ بعد وچ اوہناں تے ”منکشف“ ہویا کہ وحدت الوجود اصل منزل نہیں۔ خالق اپنی مخلوق توں مختلف تے دکھ اے۔ اوہناں اپنے نظریے نوں ”وحدت الشہود“ آکھیا یعنی ”ہمہ از اوست“ (سب کچھ اوہے توں ای اے) اوہ کوئی تارک الدنیا اپنی خانقاہ وچ بند رہن آلے صوفی نہیں سن، اوہ مغل اشرافیہ دے قدامت پرست حلقیاں نال گہرے مراسم رکھن آلی با اثر شخصیت سن۔ اوہ وسط ایشیا نال تعلق رکھن آلے امراء دے نمائندے تے حامی سن جدکہ وسطی ایشیائی امراء دے مفادات ہندوستان وچ بنیاد پرستی نال جڑے سن۔ شیخ احمد سرہندی دے مرشد باقی باللہ نے وی بنیاد پرستی گنگڑی کرن خاطر اکبر دے زمانے وچ امراء دا گروپ بنان دی کوشش کیتی سی۔

جہانگیر نے ”اصلاح احوال“ لئی شیخ سرہندی نوں کچھ عرصے لئی جیل وچ

وی سٹیا۔ (8)

ایہہ تاریخ دیاں دو متوازی لکیراں ای تے سن۔ اک لین تے روشن خیالی، وحدت الوجودی، دوجی لین تے راسخ العقیدگی۔ وحدت الوجودی صوفیاں نے پنجاب دی جو تاریخ بنائی اوہ برابری تے رواداری دی سی۔ راسخ العقیدہ سوچ وچار نے بنیاد پرستی دا رنگ ڈھنگ اپنایا۔ سرکار، دربار دی تاریخ نویسی دا شرف حاصل کیتا۔ دوجی لین وحدت الوجودی صوفیا دی سی۔ اوہناں پنجاب دی جو تاریخ بنائی اوس دلاں تے راج کیتا۔

پنجاب دے پیراں دی گل ہورسی، اوہناں دی لین صوفیاں توں دکھری سی۔ اوہ سلاطین دہلی، مغلیہ عہد تے پنجاب وچ برٹش راج دے دوران سرکار دربار دی لین تے ای سوار رہے۔ ایہناں تناں دوران وچ ”حق موروثی“ دے تحت زمیناں حاصل کیتیاں، شروع وچ برٹش راج نے وی اوہناں تے اعتبار نہیں کیتا۔ بی۔ ایچ۔ ڈالسن 1915ء وچ چناب کالونی دا سیٹلمنٹ افرسی۔ پنجاب دے پیراں

بالخصوص جنوبی پنجاب دے پیراں بارے لکھدا اے:

”ایہہ اپنے مذہبی مقلدین توں حاصل کیتے گئے نذرانیاں تے گزر

اوقات کردے نیں لہذا کالونی دے زمینداراں دی حیثیت وچ حکومت

لئی بالکل مفید نہیں ہو سکدے۔“ (9)

جدوں گوریاں نوں اوہناں دی طاقت تے اوہناں دے مریداں دی عددی کثرت دا اندازہ

ہویا، اوہناں نے پنجاب دے پیراں نوں وی زمیندار اشرافیہ (LANDED GENTRY) دے طور قبول

کر لیا۔ مقدس ذاتاں (HOLY CASTES) وچ ڈھل کے اوہناں نے پہلی تے دوجی جگت لام وچ

اپنے مریداں دی فوجی بھرتی وی دتی تے کارسہ کار دی سیوا وی کیتی۔ پنجاب دی تاریخ وچ برٹش راج تے

پنجاب دے پیراں کو ای لین تے سن، متوازی لکیراں چوں اک لکیر سن۔ ایس وفاداری دے صلے وچ

پیراں نوں صوبائی تے ڈویژن دی سطح تے ہون آ لے درباراں وچ وی جگہ دتی گئی۔ مغربی پنجاب وچ

آزیری مجسٹریٹ تے ذیلدار وی بنائے گئے۔ بعد وچ ڈسٹرکٹ بورڈ دے ممبر وی بنائے گئے۔

”کینال کالونیاں وچ پنجاب دے پیراں نوں زمیندار اشرافیہ دی حیثیت

نال زمیناں دیاں گرانٹاں وی دتیاں۔ ذیلدار وی بنائے گئے۔“ (10)

ایہہ تے گڈی دی اک لین اے، متوازی لکیراں وچوں اک لکیر۔ پنجاب دی تاریخ دیاں

متوازی لکیراں چوں دوجی لکیر کدھر گئی؟ اوہ لکیر اوہ لین خالی نہیں رہی۔ اتہاس دے پنے تے فکر دی

اوہ لہڑی جس دی تاریخ صوفیاں نے بنائی تے لکھی سی۔ پر ہن اوہ دنیا توں اوہلا کر گئے سن، اوہناں

دی انسان دوست فکری لیہہ تے وجود ای فلسفے نوں اگانہ ٹورن والے وی سامنے آئے۔ اوہو لکھاں

ہزاراں ورھے پانی کھیڈ، اوہو گھول، اک بنے دربار دوجے پاسے اکثریتی لوکائی، پیداواری طبقات

جیہناں دے دل و دماغ تے صوفی ریت دی رواداری تے سانجھ طاری سی۔ پنجاب دی قدیم روایتی

روشن خیالی مزاج دا حصہ سی۔

پڑ بچھ گیا، گھول گھلن دے موسم آئے، لنگھ گئے۔ 1947ء آلی وٹ پچھوں وی تاریخ دیاں

متوازی لکیراں اوویں رہیاں۔ اک لین تے اُچ ہتھاں دی تاریخ جو نصاب وچ آکے لوہے دیاں

ٹوپیاں وٹن لگ پئی۔ گڈی دی دوجی لین اہے خالی اے۔ پنجاب دی تاریخ نویسی کرن آلا کوئی

نہیں۔ اکثریتی لوکائی، پیداواری طبقات دی عکاسی کرن آ لے خورے کدھرے گواچ گئے نیں۔ تاریخ

دیاں متوازی لکیراں اوویں ای نیں۔ کسی اُجڑے ریلوے ٹیشن دے پلیٹ فارم اُتے، کسی وکٹورین سٹائل لوہے دے بیچ اُتے پنجاب دی تاریخ آج وی سوں رہی اے۔ خورے کس ویلے اُٹھے تے نیند وچ ٹرئی شروع ہو جائے۔

حوالے

- 1- انور چوہدری، تاریخ نویسی اور مذہب، (ناشر: SAP پاکستان، 2003ء)، 10۔
- 2- اونہی، 10۔
- 3- مبارک علی، ڈاکٹر، برصغیر میں مسلمان معاشرہ کا المیہ، (اسلام آباد: ریسرچ سیل یونیورسٹی، س ن)۔
- 4- بوس ورتھ سمٹھ "LIFE OF LORD LAWRENCE"، (لندن: 1883ء)، 317۔
- 5- "PUNJAB AND THE RAJ, JAN TALBOT"، (1849-1947)، (لاہور: 1999ء)، 23۔
- 6- خلیق احمد نظامی، پروفیسر، سلاطینِ دہلی کے مذہبی رجحانات، (دہلی: ندوہ المصنفین، س ن)۔
- 7- یحییٰ امجد، تاریخ پاکستان، وسطی عہد، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1997ء)۔
- 8- قاضی جاوید، برصغیر میں مسلم فکر کا ارتقاء، (لاہور: ادارہ ثقافت پاکستان، 1977ء)۔
- 9- B. H. DOBSON, FINAL SETTLEMENT REPORT OF THE CHENAB CANAL COLONY SETTLEMENT (LAHORE: 1915) P.44
- 10- F. C. BOURNE, FINAL SETTLEMENT REPORT OF THE LOWER BARI DOAB CANAL COLONY 1927-35, (LAHORE: 1935), P.3

ڈاکٹر فوزیہ حنیف

اسٹنٹ پروفیسر پنجابی

گورنمنٹ کالج برائے خواتین، نوشہرہ ورکان

سچل سرمست: سندھی، پنجابی تے اردو کلام دا ویروا

(Sachal Sarmast: Review of Sindhi,
Punjabi & Urdu Verse)**Abstract:**

Sachal Sarmast is a multi-dimensional poet of Sindhi, Punjabi and Urdu language. His verse promotes love, peace and tolerance as he believes in equality of mankind, optimism, hope and mutual respect. Philosophy of Wahdat-ul-Wujood (the Unity of Existence), love for humanity and nature, hatred for inequality, determination to do right, self-respect, emotions of separation (Hijr) and unification (Visal) are the significant characteristics of the verse of Sachal Sarmast.

Keywords: Sachal Sarmast, Wahdat-ul-Wujood, Unity of Existence, Separation & Unification (Hijr & Visal), Sindhi, Punjabi & Urdu Poetry.

تاریخ عالم دے مطالعے توں ایہہ گل اُگھڑ کے سامنے آؤندی اے پئی جدوں وی دُنیا دے کسے خطے وچ امن امان دی صورت حال وگڑی تاں اللہ تعالیٰ دے نیک بندیاں نے لوکائی نوں کرودھ بھلا کے اک دوجے دے نیڑے آؤن تے پیار محبت کرن دا درس دتا۔ ایہناں بزرگاں وچوں اک ناں سچل سرمست دا اے جیہناں اکو ویلے سندھی، فارسی، اردو تے پنجابی شاعری راہیں حق تے سچ دا سنیہا عام لوکائی تیکر اپڑایا۔ سچل سرمست ہوراں دا اصل ناں میاں عبدالوہاب سی۔ آپ سچل دے ناں توں ای چھانے گئے تے ایہوناں شاعری وچ تخلص دے طور تے ورتیا۔ (۱)

حضرت سچل سرمست ہفت زبان شاعر سن۔ آپ نہ صرف موسیقی سُنن دے شوقین سن سگوں اوہناں نوں ایس فن بارے ڈوگھی جانکاری وی سی۔ حضرت سچل سرمست بہتا ذکر، فکر تے مراقبے وچ رہندے سن۔ پر آپ نے بہت ساریاں لکھتاں یادگار دے طور تے چھڈیاں۔ محمد اسلم رسولپوری لکھدے نیں:

’سندھی کلام میں آپ کے ابیات، کافیاں، دوہڑے، مرغ نامہ، وحدت نامہ، قتل نامہ اور مرچھے شامل ہیں۔ اردو میں تقریباً پچاس غزلیں ہیں۔ فارسی میں دیوان آشکارا (حضرت سچل سرمست فارسی میں آشکارا اور خدائی تخلص کرتے تھے) مثنویاں (دراز نامہ، وحدت نامہ، رہبر نامہ، گداز نامہ، وصلت نامہ، عشق نامہ، ساقی نامہ، تار نامہ) شامل ہیں۔ آپ کے سرائیکی کلام میں دوہڑے، کافیاں، سی حرفیاں اور نظم گھڑولی ملتی ہے‘ (2)

سچل سرمست دا تعلق کلہوڑہ تے تالپور دورنال اے جیہڑا سندھی زبان تے ادب دانستہری دورنیا جاندا اے۔ ایس دور وچ سندھی زبان نے عام بول چال دیاں حدان توں نکل کے علمی تے ادبی زبان دا درجہ حاصل کیتا۔ سچل سرمست دے سے وچ علم تے ادب نے بہت ترقی کیتی کیوں جے ایہہ افتراقی دا دور سی ایس لئی لوکاں سکون لئی تصوف وچ پناہ لئی۔ جے کہ سچل سرمست دے سندھی کلام بارے گل کیتی جاوے تاں ایس وچ نفی، اثبات، فنا تے بقا دارنگ اگھڑواں نظر آؤندا اے۔ ایہناں بھیداں نوں بیان کردے ہوئے اوہ فرید الدین عطار، محمود شبستری تے دوجے صوفیا دے رنگ وچ ڈب جاندے نیں۔ منصور دی آواز انا الحق، توں متاثر ہو کے کہہ اٹھدے نیں:

سَدُ دُوسِی مَجْرُومِ حَبِیْبِیْنِ، پَر کِیْمَتِیْنِ کَسِی قَرِیْبِیْنِ
 مِیْنَدَمَنْسُورِی مَجِی تُوْنِ، مَنجِیْدِ مَعْرِکِی مَدِیْنِ
 دِری صَحْبِی "نَاسِیْرُ" نَسْهِنِ اِسْمِ مَوْنِ اِنْسَانِ مِیْنِ
 جِی تُو پُو ی مَدَسُو جِی، حَبِیْرَتِ اِنجِی مَحْیِرَانِ مِیْنِ
 نَعْرِدُ "اَنَا الْحَقُّ" نِیْوِ حَبِیْبِی، قِی مَدِی مَدِی مَدِی
 جِی دَمِ سِیْجَا مِیْنِ پَانِہِنَجُو تُوْنِ دِیْنِ، تُوْنِ اِیْمَانِ مِیْنِ
 "سَچُو ی کَی کَی ی کَی تَبِیْنِ، تُوْنِ شِیْعِ، تُوْنِ پَرِ اِنِ مِیْنِ"

ترجمہ:

دم مارے یارانے کا پر ہو نہ سکے قربان
 رستہ اک منظوری ہے اور وہی ہے مرد کی شان
 ”انا سرّہ“ کے اسم سے ہوا ہے تو انسان
 دکھ سے حیرت ملے کہ جس سے تو ہوگا حیران
 آئے ’انا الحق‘ نعرہ مار کے آئے سر میدان
 تو جانے جب خود کو تب سے تو ہی دین ایمان
 شمع پتنگا جیسے پتو ہو جائیں یک جان (3)
 فیر اپنی ایسے بے خودی دے عالم وچ ایس طرح آکھدے نیں:

”تون“ ہی ”سان“ تون“ لَیْنِ ”مان“ لَیْنِ ”تو“ سان،
 ”تون“ ہی ”آءُ“ سَیْنِ، ”لا“ مَسْجُودَاتِ نِیْ

ترجمہ:

”تو“ کو ڈھونڈوں ”میں“ کو ڈھونڈوں پاؤں ”تو“ ہی ”تو“
 ”تو“ اور ”یہ“ اور ”میں“ سب دیکھوں لا میں تھے موجود (4)
 سچل سرمست وحدت الوجودی نظریے دے قائل تے زبردست مبلغ سن۔ دو بے وحدت الوجودی
 صوفیاء وانگ سچل سرمست داننا سی پئی خدا دے سوا کسے دا وجود نہیں۔ علامہ شبلی نعمانی لکھدے نیں:
 ”علمائے ظاہر کے نزدیک تو توحید کے یہ معنی ہیں کہ ایک خدا کے سوا
 کوئی اور خدا نہیں، نہ خدا کی ذات و صفات میں کوئی اور شریک ہے لیکن
 تصوف کی لغت میں اس لفظ کے معنی بدل جاتے ہیں کہ خدا کے سوا اور
 کوئی چیز عالم میں موجود ہے ہی نہیں یا یہ کہ کچھ موجود ہے، سب خدا ہی
 ہے، اس کو ”ہمہ اوست“ کہتے ہیں۔“ (5)

آپ پنجابی شعر عموماً حالتِ وجد وچ آکھدے سن۔ جیہڑے آپ دے مرید لکھدے رہندے
 سن۔ آپ دی وفات دے بعد آپ دے شعراں نوں گنیا گیا تے اک روایت موجب ۹ لکھ ۳۶ ہزار ۶
 سو شعرتے کافیاں ہوئیاں۔ حضرت سچل سرمست دا سرا نیکی کلام آپ دی وفات دے ۵۷ سال بعد کسے

قلمی نئے دی بجائے لوکاں کولوں سُن کے جمع کیتا گیا۔ ایہو کارن اے پی ایس وچ کئی جگہ اُتے عروض دیاں غلطیاں پائیاں جانیاں نیں۔ سرائیکی کلام وچ آپ نے دوہڑے، کافیاں، سی حرفیاں تے نظم گھڑولی کہی اے۔ بعض روایتاں موجب آپ نے آخری عمر وچ اپنا سارا کلام (بعض دے خیال موجب شطیجات) نوں ساڑ دتا۔

وحدت دا اقرار تصوف دا اک اہم مضمون اے جیہڑا سچل سرمست ہوراں دامن پسند موضوع اے جیہنوں اوہناں دکھو دکھو طریقیاں نال نہ صرف سندھی سگوں پنجابی وچ وی دُہرایا اے۔ شفقت تنویر مرزا ”سچل سرمست“ وچ لکھدے نیں:

تاب کنوں بے تاب میاں، میں تاب کنوں بے تاب
 نہ میں گویا نہ میں جو یا، نہ میں سوال جواب
 نہ میں خاکی نہ میں بادی، نہ میں آگ نہ آب
 نہ میں جہی نہ میں اُسی، نہ مائی نہ باپ
 نہ میں سُنی نہ میں شیعہ، نہ میں ڈوہ ثواب
 نہ میں شرعی نہ میں ورعی، نہ میں رنگ رباب
 نہ میں مُلاں نہ میں قاضی، نہ میں شور شراب
 ذات سچل دی کہی چچھدا ئیں، نالے تاں نایاب (6)

اک ہور تھاں فرماؤندے نیں:

بے رنگی تصویر مولا دی سو رنگ وچ سما یا ہے
 آپے گاتا، آپ بجاتا، آپ سمج بصیر
 کتھاں لیلیٰ، کتھاں مجنوں، کتھاں ٹینگر پیر
 کتھاں صاحب حکم چلیندا، کتھاں سڈیندا فقیر
 سچل ہر جا رنگ رانجھن دا حاجت نہیں تقدیر (7)

سچل سرمست عالمگیر تے آفاقی شاعر نیں۔ آپ زبان، مذہب، رنگ، نسل، ذات پات، ادنیٰ تے اعلیٰ دی تفریق نہیں کردے سن۔ آپ ساریاں لئی سن تے سارے آپ دے لئی سن۔ آپ بہت ساریاں زبانوں تے عبور رکھدے سن۔ جدوں آپ نے دیکھیا کہ ہندوستان توں اڈ سندھ وچ وی بہت سارے

شاعر اُردو زبان وچ طبع آزمائی کر رہے نیں تاں آپ نے اپنے آفاقی سنیے نوں عام لوکائی تیک اپڑان لئی اُردو زبان نوں وی اظہارِ ذریعہ بنایا۔ موہن لعل پریچی اپنی تصنیف ”سچل سرمست اور اُن کی اردو شاعری“ وچ وحدت الوجود دے سچ در سچ مسئلے نوں سچل سرمست دے لفظاں وچ ایس طرح بیان کردے نیں:

ز میں پر کیا فلک پر کیا دگر کیا عرش و کرسی پر دروں بیروں، ہمہ جا توکلی جا بجا ہو گا
 ہو الاول، ہو الآخر، ہو الظاهر، ہو الباطن یہاں بھی وہ وہاں بھی وہ سچل پھر تو کجا ہو گا (8)

سچل سرمست دے وحدت الوجودی سنیے نال لبریز شعر ملاحظہ ہوں:

مرا تو کام تھا اس ہادی و رہبر کی صورت سے اسی صورت کا میں نے ہر جگہ دیدار دیکھا تھا
 برابر ہیں بہر جا جس طرح سورج کی یہ کرنیں بہر مظہر اسی انداز سے انظار دیکھا تھا (9)

صوفیاء کرام دا نظریہ اے پی عشق مُرشد، عشق الہی حاصل کرن دی پہلی پوڑھی اے۔ مُرشد دی محبت ای زندگی دا حاصل اے۔ ایہو وجہ اے پی سچل سرمست دے کلام وچ بار بار مُرشدی محبت دا ذکر ملدا اے۔ شفقت تنویر مرزا لکھدے نیں:

”سچل سرمست کے بزرگوں میں سے سچل کے لیے جو سب سے زیادہ واجب الاحترام بزرگ تھے۔ وہ یہی خواجہ محمد حافظ عرف صاحب ڈنہ تھے۔ اس کے بعد خواجہ عبدالحق کا مقام آتا ہے۔ سچل کے دل و دماغ پر خواجہ محمد حافظ چھائے رہے۔ اس لیے ان کی شاعری پر بھی خواجہ کے افکار کے گہرے سائے ہیں۔“ (10)

درحقیقت ایس جگ دی نیزہ عشق اُتے رکھی گئی جس دی چنگاری نال ای جستجو تے تلاش دا عمل جاری اے۔ ایہو عشق دا جذبہ سچل سرمست ہوراں دی سندھی شاعری وچ وی نظر بندا اے۔ وگی دے طور تے شعر ملاحظہ ہووے جس وچ عشق مجاز وچ حقیقت دارنگ ملدا اے:

کوڑیہیں قربانی، بیان ہوت پنہون مَتان
 ساہ سرب صمدی کریان، سندن مہمانی

ترجمہ:

ہوت پنوں پر لاکھوں بار میں ہو جاؤں قربان
 صدقے کر دوں ہر اک سانس کو واردوں اس پر جان (11)

ساجن دی چاہت ای جیوں دا اصل مقصد اے ایس پوری کائنات نوں اوہو بندہ تسخیر کر سکدا
اے جیہڑا اپنے سر جہارنوں پالوے۔ سچل سرمست آکھدے میں:

مارگُ مٹاھون ٹیو، مارگُ چترھی کیر؟
ساپچی سات سویر، جانی مارگُ تہ مری

ترجمہ:

منزل کیسی اونچی ہے کوئی اس تک کیسے جائے

سانجھ سویرے ساجن ڈھونڈے وہ منزل کو پائے (12)

سچل سرمست دے پنجابی کلام وچ عشق حقیقی دے راہ وچ آؤن والیاں سلوک دیاں ساریاں
منزلاں تے تصوف دے درجے ملدے میں۔ آپ دا عشق مُرشد توں شروع ہو کے عشق رسول ﷺ
تے فیر فنا فی اللہ دے مقام تیک اپڑا اے۔ ایس سلسلے وچ شعر ملاحظہ ہوون:

ہادی مہدی مرشد میڈا قادریہ ہے کامل

عارف عبدالحق ہر دم نال مریداں شامل

مہدی شاہ مُربی میڈا رہبر واہ ڈسیندا

حق محقق مستی مئے دی بے شک او بخشیندا (13)

سلوک دے مرحلیاں وچ اہم ترین عشق رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اے، ایس توں لنگھے بغیر
کوئی بندہ اصل باللہ نہیں ہو سکدا۔ حضرت سچل سرمست دے کلام وچ رسول اکرم نال محبت دا ذکر
ملدا اے:

گل نبیاں دا سرتاج محمدؐ ”بحر عرف“ امواج محمدؐ

”قاب قوسین او ادنیٰ“ شرف شبِ معراج محمدؐ

اُمت تیری کیوں غم کھاوے جیس دی تیکوں لاج محمدؐ

سچل کوں غم کوئی ناہیں کیتا لایحاج محمدؐ (14)

عشق الہی سلوک دی آخری منزل اے۔ اک صوفی جس ویلے فنا فی اللہ دے مقام تے اپڑدا
اے تے اوس نوں اپنے سوا کوئی نظر نہیں آؤندا۔ ایہو وجہ اے کہ حسین بن منصور حلاج نے ”انا الحق“ دا
نعرہ بلند کیتا، بایزید بسطامی نے ”سبجانی ما اعظم شانی“ دا ورد کیتا تے جنید بغدادی نے دروازے تے

کھلو کے مکان توں جواب دتا ”گھر وچ سوائے خدا دے کوئی موجود نہیں“ سچل سرمست اپنے کلام وچ عشق الہی دا ذکر کردے میں:

نہ میں تسبیح کڑکا کیتا نہ میں زُہد عبادت
نہ میں زیر زبر دا کیتا نہ میں تقویٰ اطاعت
سچل دا تھیا بخت سولایا جو کیتی عشق امانت (15)

سچل سرمست ہوراں نوں ایہہ امتیازی وصف حاصل اے پئی ایہناں دے عاشقانہ موضوعات وچ الہی اسراراں دے بیان دے نال تصوف دا رنگ اگھڑواں اے۔ سچل سرمست جدوں عشق حقیقی دے رنگ وچ رنگ جاندے میں تے ایہناں نوں اپنے سامنے کائنات دے ڈرے ڈرے وچ خدائی جلوہ نظر آؤندا اے۔ خالد سلیم آغا ”منتخب کلام سچل سرمست“ وچ اوہناں دا کلام بیان کردے میں:

دوزخ بہشت دے ڈے نہ ڈر کے
اھے بھو اساں کنوں بھگے بھگے
باب برہ دا کوئی نہ پڑھدائیں
کاغذ رکھدائیں بگے بگے
ملاں دی دوڑ مسیتی تائیں
عشق دی منزل اگے اگے
چجو ہے مسکین نماانا
توہ تینڈے نال تگے تگے (16)

حسن نال انسان دا ازلی تے ابدی رشتہ اے۔ ایہو کارن اے پئی بندے نے کائنات دے ازلی حسن نوں تلاش کرن دی کوشش کیتی تے عشق دی شمع نوں روشن رکھیا اے۔ دراصل شاعری حسن تے عشق پاروں جنم لین والے جذبیاں دے اظہار داناں اے۔ تصوف دا علم عشق دی بدولت ای حاصل ہو سکدا اے۔ سچل سرمست حسن تے عشق دی منزل اُتے اڑ کے پیار تے محبت دے احساس وچ ڈُب جاندے میں۔ ایہو رنگ اوہناں دی شاعری وچ نظر آؤندا اے:

کاگانے یہ خبر سنائی یار مرے گھر آئے گا
آئے گا ول جائے گا پھر تجھ کو برہا بچھائے گا
یار مرا غیور ازل سے عاشق کو آزمائے گا
پہلے اپنا مکھ دکھلا کر پھر سے ہجر اڑائے گا

دم دم دوست دلا سادے کر غم کا جام پلائے گا کس دن آپ دکھائے گا پھر کس دن آپ چھپائے گا
 سچل تجھ کو دلبر اپنا خود دیدار دکھائے گا جب تب اول آخر سا جن پاؤں تیرے درپائے گا (17)
 سچل سرمست عشق دی جس مستی تے سرشار سن ایہہ کوئی روایتی عشق نہیں اے سگوں ایہہ اک
 ایسی آتش اے جیہڑی صرف معرفتِ حق دا جلوہ دیکھن نال ای سکون حاصل کردی اے۔ ایس منزل
 وچ قربانی دین نال ہی سکون ملدا اے۔ سچل سائیں دے کجھ شعر ملاحظہ ہون جنہاں وچ عشق دی
 اہمیت تے عاشق دی حالت دا ذکر ملدا اے:

بہتر ہے ایسی زندگی، بن عشق ہے شرمندگی بہتر ہے ایسی زندگی
 جس کو صنم کا درد ہے، رویت اسی کی زرد ہے اس اُس جگت سوں مردے صف عاشقان میں مرد ہے
 عاشق وہی جس غم ہوا، دونوں جگت اک دم ہوا دن رین اس ماتم ہوا آنکھوں سے آب اگم ہوا
 برہا جو ہے بدنام ہے، باطن سے کاسی کام ہے نے چین نے آرام ہے، وہ واہ اُس ماتام ہے (18)
 سچل سرمست نے اپنی ذات اُتے گوہ کرن مگروں دسیا کہ جد تیک اپنی ذات دی نفی نہ کہتی
 جاوے خود نوں پچھانیا نہیں جاسکدا۔ خود نوں پچھانن دے بعد ای معرفت الہی دا حصول ممکن اے
 ۔ ذاتِ حقیقی دا جلوہ بندے دے اندر موجود اے۔ اجیہی صورت وچ اپنا وجود مٹان نال صرف
 ذاتِ حقیقی قائم رہے گی، جدوں اوہ خود نہیں رہوے گا تے منصور حلاج تے سچل سرمست دی طرح
 نعرہ انا الحق، بلند کرن لگے گا۔ خود شناسی بارے سچل دی غزل دے ایہہ کجھ شعر بہت اہمیت دے
 حامل نیں:

تو اپنی قدر پہچان سپہ سالار ہو گا توئی اندر، توئی باہر ہمہ اظہار تو ہو گا
 عجب ہے بات باطن کی سنو باگوش دل منکر یقیں کے دشت پہنچا تو سب اسرار تو ہو گا
 مٹا دے وادی دل سے دوئی دیدار کی دُھن میں طلب جس کو کیا تو نے وہی تکرار تو ہو گا
 گر تو قدرِ نعمت سے رہا غافل تو رہنے دے مگر جب خود کو پہچانا سدا سردار تو ہو گا
 رموزِ ”بسمع بصر“ تحقیق میں جو پہچانا تعجب کیا یہ سچ تو ہے یکا یک یار تو ہو گا
 سچل کی ذات ہے معلوم جو سمجھا وہی ہے تو نہیں کوئی دوسرا دلبر، وہی دلدار تو ہو گا (19)
 سچل سرمست عجیب کیفیات نال دوچار نظر آؤندے نیں۔ کدی عاشق بن کے خود نوں
 بھلا کے محبوب نوں تلاش کردے نیں، کدی وحدانیت دا راز معلوم کر کے وحدانیت وچ کھو

جانے نہیں، کدی اپنی اعلیٰ شان معلوم کر کے حیرت دا اظہار کر دے نہیں۔ کدی سارے بنی نوع انسان نوں خود شناسی لئی معرفت دا علم دیندے نہیں۔ کدی اپنی حقیقت تے اصلیت نوں پچھان کے مستی دے وچ آ کے حق تے وحدت دی آواز بلند کر دے نہیں۔ سچے عاشق کدی فنا نہیں ہوندے اوہ خود نوں مٹا کے ”فنا فی اللہ“ دے مرتبے اُتے اڑ کے ہمیش دی حیاتی پالیندے نہیں۔ اپنے اصل نال ملن دی لگن بندے نوں بے چین کیتی رکھدی اے جس دا ذکر پچھل سرمست اپنی سندھی شاعری وچ کردے نہیں:

دیسم نکری فنا فلو، ہاٹی کیئن کریان؟
ویٹی ڈک ڈدیان، پسرین دی ۷ پرتدیہم

ترجمہ:

نکل گیا ہے قافلہ کیا تدبیر کروں

میں پردیسن ہو گئی بن بیتیم دکھ بھروں (20)

حضرت سچل سرمست دے پنجابی کلام وچ سلاست، روانی، موسیقیت پوری شدت نال موجود اے۔ حضرت سچل سرمست ہوراں داسویتی نال لگاؤ ہون کارن اوہناں نے جو کافیاں وی آکھیاں اوہ سُر اں دی چنگی ورتوں نوں ظاہر کردیاں نہیں۔ سچل سرمست دی ”سُر آسا“ دے سرنانویں بیٹھ اک کافی دیکھو جس وچ ہجر دی کیفیت جھلکدی اے:

سُر آسا

آنگن اسا ڈڑے یار، آویں آویں، ولے دلدار

راتیاں ڈینہاں تیڈے کارن، روواں زاروزار

درد مند اں دی دل کول دلبہر، لگڑی سنوں تے لفار

کئی عاشق کیتے بیراگی، تیڈے حُسن ہزار

سینے اندر یار سچل دے، تن من جیڈی تار (21)

صوفیائے کرام نے جتھے مذہبی رواداری دا درس دتا اے اوتھے اوہناں انسان دوستی داسنیہا دی لوکائی تیک اڑایا اے۔ حضرت سچل سرمست انسان دوستی دے علمبردار سن آپ رنگ، نسل تے مذہبی فرقیوں دی نندیا کر دے ہوئے سارے بندیاں نوں برابر سمجھدے سن۔ فرماؤندے ہیں:

”سچو“ سارو سچ ٿيو، منجهان ڪثرت ڪل
 الف مئون آدم ٿيو، ڪري هنگامون هل؛
 هندو مومن سو ٿيو، ڀول نه بي ڪنهن ڀل؛
 ”خَلَقَ الْأَشْيَاءَ فَهُمْ عَيْنُهَا“ اهو ان عمل؛
 تڃ ڪلابي ڪل، مرمار نئي منصور جان

ترجمہ:

سچو سارا سچ ۽ گل ڪثرت ڪا رنگ
 الف آدم ساز ۽، هنگامے رنگ برنگ
 هندو مومن، بھول نہ، سبھی ہیں اس کے ڈھنگ
 آپ بنائے اور دیکھے، سیکھ اسی کے ڈھنگ
 بن جا پھول گلاب کا منظوری تیرا سنگ (22)

ذات پات دی ننڍا ڪردے ہوئے پنجابی ڪلام ملاحظه هووے:

نہ وت ہندی سندھی شامی نہ وت زنگی رومی

سچل ڪتھ نہیں کوئی پیدا هويا وچ معدومی (23)

سچل سرمست دے ڪلام وچ سادگی تے روانی اے جیویں ڪہ ڈاڪٽر جمیل جالبی اپنی تصنیف
 ”تاریخ ادب اردو“ وچ لکھدے نیں:

”سچل سرمست ڪے اردو ڪلام کی ایک اہم خصوصیت یہ ہے کہ وہ اپنی

بات کو سادگی سے بیان کرنے پر قدرت رکھتے ہیں۔“ (24)

سچل سرمست دے ڪلام وچ سادگی تے روانی دا عنصر اگھڑواں اے۔ اوہناں نے جدائی، انتظار،

بے قراری تے فراق دی کیفیت نوں سوہنے تے سادے ڈھنگ وچ پیش ڪیتا اے۔ ملاحظه هووے:

مجھ کو فنا ڪرے گی جاناں تیری جدائی

فرقت میں تیری در در ڪرتا ہوں میں گدائی

تیرے فراق سے میں دیوانہ بن چکا ہوں

مجھ کو ہوئی ہے حاصل اُلفت میں جگ ہنسائی

دو چار دن کا میلہ دو چار دن فراتی
 سیکھی کہاں سے تو نے یہ رسمِ آشنائی
 واپس دے دل سچل کا کوچہ میں جو پڑا ہے
 سینے پہ اُس کے نوبتِ اُلفت نے ہے بجائی (25)

سچل سرمست نے اپنی شاعری وچ اچھی زبان ورتی اے پئی طالب علم دینی علوم نوں عربی تے فارسی دی بجائے سندھی زبان وچ وی بہت سوکھ نال سمجھ سکے۔ سندھی شاعری وچ شاہ عبداللطیف بھٹائی جس طرح ’وائی‘ دے موجد منے جانے نہیں ایسے طرح سچل سرمست ’کافی‘ دے موجد سمجھے جانے نہیں۔ سچل سرمست نے کافی نوں بلندی تے اڑایا۔ کافی بہت عرصے توں سندھ وچ موجود سی پر دکھو دکھو رائے تے مطالعے مگردوں ایہہ سٹہ نکلا اے پئی سندھی کافی دے صحیح موجد سچل سرمست نہیں۔ حکمران تے پیر خاندان نال تعلق رکھن دے باوجود آپ سادہ طبیعت تے محبت ورگیاں بُیادی صفتاں دے مالک سن۔ برصغیر دے اندر تے باہر دے مکاں وچ جتھے جتھے صوفیاء موجود سن اوہناں دی اک سانجھی خوبی لمبا سفری۔ پر حضرت سچل سرمست حافظ شیرازی دے نیڑے سن جیہناں نے آکھیا:

”نمی دہند اجازت مرا بہ سیر و سفر
 نسیم خاک مُصلیٰ و آبِ رُکنا باد“

بھانویں اوہناں نے لمبے سفران وچ حیاتی نہیں لنگھائی پر اوہناں دا مشاہدہ بہت ڈونگھاسی۔ اوہناں دے دور وچ ہفت زبان ہونا کوئی معمولی اعزاز نہیں سی۔ حضرت سچل سرمست نے اپنی شاعری وچ فطرتی جذبے، ڈونگھے مشاہدے تے تجربے نوں بیانیا اے۔ اوہناں اپنے کلام (سندھی، پنجابی تے اردو) وچ اپنے نظریات نوں بہت سوہنے ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ اوہناں اپنے نظریات نوں عام شاعراں دی طرح ایس ڈھنگ نال نہیں بیانیا جیویں اپنے خیالات دی واعظاں دے انداز وچ تبلیغ کر رہے ہوں۔ اوہناں دی شاعری نال ساڈے سامنے اجیہے خود مست انسان دا تصور اُبھرا اے جیہہ خود کلامی وچ مصروف ہووے تے ایس خود کلامی وچ اوس دے نظریات ایس سوہنے انداز نال سُندن والیاں دے کتاں تیک اُڑدے نیں کہ اوہ اپنے آپ نوں ایس دے اثر توں نہیں بچا پاؤندا۔ حضرت سچل سرمست دے نظریات وچ انسان دوستی، کرودھ نال نفرت، مذہبی رواداری، خودی دا مثبت تصور، ستاریاں اُتے کمند پاؤن دا جذبہ تے روشن مستقبل اُتے یقین بنیادی موضوعات نیں۔ ایس توں اڈ حسن

تے عشق، ہجرتے وصال دا ذکر وی بہت پُر اثر ڈھنگ وچ کیتا گیا اے۔ آپ دے کلام دیاں خوبیاں وچ سب توں اہم مجازی عشق دے ذریعے حقیقی عشق دا درس دینا اے۔

حوالے

- 1- حیدر سندھی، ڈاکٹر، پروفیسر، سندھی زبان و ادب کی تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1999ء)، 175-
- 2- محمد اسلم رسولپوری، سچل سرمست، (ملتان: بزمِ ثقافت، 1976ء)، 12-
- 3- شفقت تنویر مرزا، سچل سرمست، (اسلام آباد: لوک ورثہ اشاعت گھر، 1987ء)، 88-89-
- 4- اوہی، 72-73-
- 5- علامہ شبلی نعمانی، سوانح مولانا روم، (لاہور: مجلس ترقی ادب، 1961ء)، 217-218-
- 6- شفقت تنویر مرزا، سچل سرمست، 250-
- 7- اسلم رانا، ڈاکٹر، سچل سرمست احوال، آثار تے سرائیکی کلام دا معروضی تجزیہ، 64-
- 8- موہن لعل پریگی، سچل سرمست اور اُن کی اردو شاعری، 126-127-
- 9- اوہی، 127-
- 10- شفقت تنویر مرزا، سچل سرمست، 12-
- 11- اوہی، 94-95-
- 12- اوہی، 112-113-
- 13- محمد اسلم رسولپوری، سچل سرمست، (ملتان: بزمِ ثقافت، 1977ء)، 14-
- 14- شفقت تنویر مرزا، اکھیا سچل سرمست نے، 68-
- 15- محمد اسلم رسولپوری، سچل سرمست، 15-
- 16- خالد سلیم آغا، منتخب کلام سچل سرمست، (نیر پور: چیئر شاہ لطیف یونیورسٹی، 1993ء)، 104-
- 17- موہن لعل پریگی، سچل سرمست اور اُن کی اردو شاعری، 122-
- 18- نبی بخش خان بلوچ، ڈاکٹر، سندھ میں اردو شاعری، (لاہور: مجلس ترقی ادب، 1978ء)، 82-

- 19- موہن لعل پری، سچل سرمست اور اُن کی اردو شاعری، 129-
 20- شفقت تنویر مرزا، سچل سرمست، 104-105-
 21- شفقت تنویر مرزا، اکھیا سچل سرمست نے، 140-
 22- شفقت تنویر مرزا، سچل سرمست، 80-81-
 23- محمد اسلم رسولپوری، سچل سرمست، 19-
 24- جمیل جالبی، ڈاکٹر، تاریخ ادب اردو، (لاہور: مجلس ترقی ادب، 1975ء)، 692-
 25- نبی بخش خان بلوچ، ڈاکٹر، سندھ میں اُردو شاعری، 80-

ڈاکٹر فوزیہ فیاض

اسٹنٹ پروفیسر اسلامک اسٹڈیز

یونیورسٹی آف سیالکوٹ

ڈاکٹر مشتاق عادل

صدر شعبہ اُردو

یونیورسٹی آف سیالکوٹ

سورة الحجرات دے موضوعات دا علمی ویرود شریف کنجاہی دے ”ترجمہ قرآن“ دی روشنی وچ

(A Scholarly Account of the Topics of Surah Al-Hujurat in the Light of Sharif Kunjahi's "Tarjuma Quran" (Translation of the Quran))

Abstract:

Sharif Kunjahi was a well-known poet, critic, linguist and translator. He was a great scholar of Punjabi, Urdu and Persian language. Besides his literary works, his translations are considered exceptional due to their easy comprehension and linguistic characteristics. His Punjabi translation of the Holy Quran is exemplary for its pure Punjabi vocabulary, literary qualities and poetic approach. He has very successfully transferred the contents of Surah Al-Hujurat into the Punjabi language. These contents include respect for the Holy Prophet Hazrat Muhammad (PBUH), verification of news, promotion of peace, brotherhood and refrain from the social evils of suspicion and backbiting. In this research paper, these aspects of Surah Al-Hujurat have been discussed with reference to Sharif Kunjahi's translation in Punjabi language.

Keywords: Surah Al-Hujurat, Punjabi Translation, Holy Quran, Sharif Kunjahi.

جناب شریف کنجاہی ہوری ضلع گجرات دے اک قصبے کنجاہ وچ 13 مئی 1911ء نوں جسے۔ اوہناں دے والد صاحب دا ناں غلام محی الدین سی تے اوہناں دے دادے دا ناں محمد امین سی، ایہہ دوویں اپنے ویلے دے مشہور شاعر سن۔ وڈکیاں وچ اک مولوی صالح سن اوہ اپنے لئی فقیر تخلص کر کے شاعری کردے سن (۱) ایہدا مطلب ایہہ وے کہ شریف کنجاہی مڈوں ای شاعر نہیں تے شاعری اوہناں دے لہو وچوں ای پنگری اے۔ شریف کنجاہی ہوراں نوں کسے تعارف دی لوڑ نہیں کیوں جے اوہناں اپنی ماں بولی دی خلوص نال خدمت کیتی، ایس لئی پنجابی ادب دا ناں لیندیاں ای شریف کنجاہی دا ناں وی زبان اتے آجاندا اے۔

1942-43ء دے لاگے اردو وچ نویں نظم نے چنگا زور پھڑ لیا سی۔ ایہناں وچ جیہڑے نویں پرانے شاعراں نویں نظم ول توجہ کیتی اوہ اک پاسے تے اپنے جذبیاں دے اظہار وچ ایس لحاظ نال کامیاب رہے پئی اوہناں دی گل اوس زمانے وچ اپنے پڑھن پڑھان والیاں تک اپڑ جاندی سی۔ شریف کنجاہی وی اوسے زبان، اوسے پود، ڈھب تے مزاج دے شاعر سن۔ شریف کنجاہی ہوری نہ صرف پنجابی بلکہ فارسی تے اردو زبان دے وی بہت وڈے شاعر سن۔ اوہناں شاعری پاویں جیہڑی وی زبان وچ کیتی اوہناں دی شاعری وچ انسان دی سانجھ تے انسان دے نویں دھرم بارے بہت کج ملدا اے۔ اوہناں نوں علامہ اقبال دی شاعری نال وی بہت لگاؤ سی تے ایس پاروں اوہناں نے اقبال دے شعری مجموعیاں ”خطبات اقبال“ تے ”جاوید نامہ“ دا وی پنجابی وچ ترجمہ کیتا۔

شریف کنجاہی دیاں شعراں وچ انسان دی سانجھ بارے شاعری دی اک جھات دیکھی جا

سکدی اے:

اب کسی شاخ پہ ہلتا نہیں پتا کوئی
دشت سے عمر ہوئی گذرا نہ جھوٹا کوئی
لب پہ فریاد نہ ہے آنکھ میں قطرہ کوئی
وادی شب میں نہیں ہمسفر اپنا کوئی
اک ہورتھاں آکھدے نیں:

تیویاں دا ستر اے نہ ماواں دا ای بھرم کوئی
وکھرا ای کڈ لیا بندیاں نے دھرم اے

اکو جئی سبھناں نے گھول پی لئی اے
سوچناں واں دنیا نوں کی وگ گئی اے

شریف کنجاہی سارے انساناں بارے اپنے وچار بڑی دردمندی نال بیان کردے نہیں تے
ایہہ گل اوہناں دی انسان دوستی دا ثبوت اے۔ اوہناں دے وچاراں دی جھات اوہناں دیاں مشہور
پنجابی نظماں مولا خیر گزارے، پھل کیوں کنڈے ہووے، امن لئی پینڈے، بول جوان، لہور لہور اے،
واسگے پار وسیندے بن دے ناں، اک خط، ڈونگے ویہن وچ دیکھی جاسکدی اے۔

شریف کنجاہی دے شعری پراگیاں وچ جگراتے (پنجابی-1985ء)، ستارہ سحری
(اردو-1992ء)، سورج، سوچ اور سائے (اردو-1994ء)، لمحوں کا صحرا (اردو-1995ء)، اوڑک
ہوندی لو (پنجابی-1995ء)، دودل (فارسی-1997ء) شامل نیں۔ اوہناں دے نثری پراگیاں وچ
جھاتیاں-1996ء، مختصر پنجابی لغت-1981ء، شاہ دولہ دریائی؛ حیات و تعلیمات-1984ء، تاریخ
گجرات، لفظوں کی عینک میں-2000ء، رگ وید: اک جھات، چپ جی: اک جھات، ساہواں دا
ویزا-2005ء شامل نیں۔ شریف کنجاہی دے مختلف ترجمیاں وچ خطبات اقبال-1977ء، علم
الاقتصاد-1977ء، جاوید نامہ-1977ء، نبی پاک دے خطبے-1988ء، گلشن راز قدیم و جدید، قرآن
پاک دا ترجمہ-1996ء، پاکستانی ادب میں پنجابی ادب کی تاریخ شامل نیں۔ (2)

شریف کنجاہی اردو، پنجابی تے فارسی دا اک مان جوگ سرمایہ نیں۔ اوہناں خاص طور تے ماں
بولی دی جیہڑی خدمت کیتی اوہدے پاروں ہن اوہناں دا ناں پنجابی ادب دے ہر حلقے وچ بڑے
احترام تے عقیدت نال لتا جاوندا اے۔ شریف کنجاہی دی اپنی ماں بولی نال محبت دا اندازہ ایس گل توں
وی لگایا جاسکدا اے کہ پنجابی ادب دے ہور میداناں وانگ اوہناں مذہب نال اپنی محبت دا اظہار وی
پنجابی زبان وچ کیتا، اوہناں قرآن پاک دا ترجمہ پنجابی زبان وچ کیتا۔ ایس ترجمے وچ اوہناں دا
عالمانہ وصف نکلیا جاسکدا اے۔ پنجابی زبان تے ادب وچ شریف کنجاہی دا ایہہ ترجمہ قرآن پوری ملت
اسلامیہ دی خدمت وی اے تے نالے پنجابی ادب دا قیمتی سرمایہ وی اے۔ ایس مقالے وچ اوہناں
دے ایس ترجمہ قرآن دے حوالے نال سورۃ الحجرات دے موضوعات بارے گل کیتی جاوے گی۔

سورۃ الحجرات قرآن پاک دی 49 ویں مدنی سورۃ اے۔ ایہدے وچ 18 آیتاں نیں۔ ایہدا
نال ایہدی آیت نمبر 4 وچ آیا اے: إِنَّ الدِّينَ يُنَادُوكَ مِنْ وَّرَائِ الْحُجُرَاتِ (3) ایہدے خاص

موضوعات وچ ایمان والیاں نوں اللہ تے اوہدے رسول ﷺ دا ادب سکھایا گیا اے، نال نال قومی تے نسلی فرقاں نوں مٹان لئی مسلماناں نوں مختلف معاشرتی احکام وی دے گئے نیں تاں بے اجتماعی زندگی وچ امن پیدا ہو جاوے۔ ایس سورت دے حکم مختلف موقعیاں تے نازل ہوئے نیں جیہناں نوں مضمون دی مناسبت نال اک تھاں تے اکٹھا کیتا گیا اے۔

سورة الحجرات داسب توں اہم موضوع ایہہ دے جیہدے وچ اللہ تعالیٰ نے اپنے پیغمبرؐ دی خدمت وچ حاضری دے ادب دے تے ایہہ احکام رسول اللہؐ دی عزت تے مقام نوں وی واضح کر دے نیں۔ ایہہ وی پتہ لگدا اے کہ اللہ دے نبی دی شان وچ بے ادبی کرن نال اعمال وی ضائع ہو جان دے نیں۔ سورة الحجرات دیاں ایہہ آیتاں تے شریف کجا ہی ہوراں دا ترجمہ دیکھو:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدِمُوا بَيْنَ يَدَيْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ
اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ۝ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ
صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ
تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ ۝ إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ
أَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ أُولَئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ
لِيَتَّقُوا لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرٌ عَظِيمٌ ۝ (4)

”اے ایمان لیاے لوکو! اللہ تے رسولؐ اوس دے نہ اگے ودھ ودھ بولو،
خوف خدا دل وچ رکھو، بے شک اللہ سنن والا تے جانن والا اے۔
اے ایمان لیاے لوکو! پیغمبرؐ دی واجوں ایچی واج نہ ہووے تہاڈی تے
گل کر دے نال اوس دے نہ اُچا بولو۔ جیوں اک دو بے نال تسی اوہ
کر دے ریہندے۔ انج تہاڈے عملاں نوں کنگی کھا جاسی ایہہ نہ سار
تہانوں۔ جیہڑے لوکی اللہ دے پیغمبرؐ اگے ہوئی بولن اوہناں دے دل
اللہ نے چن لئے نیں تقوے لئی تے اوہناں واسطے معافی اے تے اجر

اے رجواں۔“ (5)

سورة الحجرات وچ مختلف معاشرتی حکم وی بیان کیتے گئے نیں جیہڑے ایس سورت دا اہم موضوع
نیں۔ ایہناں حکماں بارے قرآن مجید وچ انج دس پائی گئی اے:

وَإِنْ طَافْتَيْنِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتُلُوا فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَعَثَ
 أَحَدُهُمَا عَلَى الْآخَرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْعَى حَتَّى تَفِىءَ إِلَى أَمْرِ
 اللَّهِ فَإِنْ قَاتَتْ فَاصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ
 الْمُقْسِطِينَ ۝ (6)

”جے دو مومن ٹولے ڈاگلو ڈانگ ہو جان، اوہناں دا غصہ تھکو، اوہ جے
 سمجھو اک دوجے نال ودھیکی کر دا اے تے مڑسارے رل کے نبڑو۔
 اوس نال جیہڑا وادھا کر دا دسا ہووے۔ جد تا ئیں اوہ امر اللہ دے من
 دے ول نہ آوے۔ جے کرتے لگ جاوے آکھے اوہناں دے، غصے
 تھکو، اوہ عدل تے انصاف کریندے ہوئے تے بے شک اللہ عدل کرن
 والیاں نال راضی رہندا اے۔“ (7)

اک ہور تھاں اللہ فرماتا اے:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَاصْلِحُوا بَيْنَ أَخْوَابِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ
 تُرْحَمُونَ ۝ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ
 الظَّنِّ إِتْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ
 أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ ۝ (8)

”اے ایمان لیائے لوکو! چوکھے ظن کرن دی عادت پاؤ ناہیں۔ کجھ ظن
 ہوں گناہیں داخل۔ انجے کھوتر کھاتر وی نہ چنگی ہوندی۔ پچھ کنڈی اک
 دوجے دے کیڑے کڈنے وی چنگے ناہیں۔ کس نوں وار کھادندا اے
 اپنے موئے پرا دا جے ماس اوہ کھاوے۔“ (9)

سورۃ الحجرات وچ مومنوں دے ایمان دی ایہہ نشانی دسی گئی اے کہ اوہ اپنے ایمان تے پکے
 رہندے نیں۔ اللہ فرماتا اے:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا
 بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الصِّدِّقُونَ ۝ (10)

”مومن تے اوہ ہوندے جیہڑے اللہ تے ایمان لیائے نالے اوس

دے پیغمبر تے فیر کردی وی شک نہ کیتا۔ مالوں، جانوں راہ اللہ دی اندر

جہاد کیتا۔ تے ایہو لوکی نیں ڈھڈوں گل کرن والے۔“ (11)

ایس آیت وچ اللہ تعالیٰ نے کامل ایمان دی نشانی دسی تے نالے عرب دے بدواں دے جھوٹھے ایمان بارے وی خبر دار کیتا اے۔ عرب دے بدو کہندے سن کہ اوہناں ایمان لے آؤندا اے تے رب اوہناں نوں آکھیا کہ اچے تہاڈے دل نہ ماسہ مومن ہوئے۔ اچے تہاڈے ایمان وچ تہانوں شک اے۔ ایہہ بدو جھوٹھا ایمان لیا کے احسان چاہڑ دے سن، پیغمبر اتے رب آکھیا کہ نہ احسان چاہڑن کہ اوہ اسلام لیائے نیں۔

سورۃ الحجرات وچ رب سوہنے نے مسلماناں نوں نبی پاک دے ادب تے تعظیم کردے ہوئے اپنے ایماناں نوں کامل رکھن تے نالے معاشرے وچ محبت تے بھائی چارے نوں قائم رکھن دا سنہیا دتا اے۔ ایس دے نال کامل ایمان دیاں نشانیاں وی دسیاں نیں۔ رسول ﷺ دے ادب تے مسلماناں دی سانجھ بارے ایہہ سورۃ اپنے اندر ڈونکھے تے کھرے مطلب رکھدی اے۔ شریف کجباہی ہوراں دے ترجمے دے عالمانہ وصف پاروں ایس سورۃ دے احکام نوں سمجھن وچ مدد ملدی اے، لوڑ ایس گل دی اے کہ پنجابی ادب دے ایس قیمتی تے علمی سرمائے اتے تحقیقی کم کر کے ایس نوں ہور فائدہ مند بنایا جاوے۔

شریف کجباہی نے قرآن دیاں آیتاں نوں نثری جملیاں وچ پرو کے ایہدے ترجمے نوں سولہ سنگھار لادتے نیں۔ اوہناں دے قرآن دا پنجابی ترجمہ ”القرآن الکریم“ نہ صرف پنجابی ادب دا بڑا قیمتی سرمایہ اے بلکہ ایہدے وچ اوہناں ملت اسلامیہ دی سانجھ دی وی کوشش کیتی اے۔ اوہناں قرآن دے پنجابی ترجمہ وچ ایہدے اصل مطلب نال جڑے رہن دی کوشش کیتی اے، ایس ترجمے پاروں اوہناں عالمانہ وسیب دی نینہہ وی رکھی اے۔

☆ شریف کجباہی ہوراں دے ترجمہ قرآن نوں پڑھن والیاں لئی ہور مفید بنایا جاسکدا اے۔ ترجمے اتے فہرست سازی کرن دی لوڑ اے۔ تاں جے تحقیق کرن والیاں واسطے آسانی ہووے۔ سورتاں دے شروع وچ تعارف تے شان نزول نالے سورۃ دے مضامین دا خلاصہ شامل کرنا چاہیدا اے۔ ایس ترجمے دے وسیب بارے ایم۔ نفل تے پی۔ ایچ۔ ڈی دے مقالے لکھوائے جاسکدے نیں تاں جے شریف کجباہی ہوراں دے کم وچ لکھیاں خوبیاں

پنگر سکُن۔ ایس پنجابی ترجمے اتے تحقیقی تے علمی ویروے دی لوڑ اے تاں جے ایہہ ترجمہ پنجابی ادب دے طالب علماں لئی حوالے دے کم وی آسکے۔ سورۃ الحجرات دے مضموناں نوں علمی سطح تے عام کیتا جانا چاہیدا اے تاں جے معاشرے وچ امن پیدا ہووے نالے طالب علم تے عام لوک پیغمبر اسلام ﷺ دی شان، مقام تے مرتبہ دے جانو ہو کے دو جیاں تک ایس نوں اُپڑا سکُن۔

حوالے

- 1- انتظار حسین، ملاقاتیں، (لاہور: مکتبہ عالیہ، 1988ء)، 210۔
- 2- ہاشمی، حمید اللہ، مختصر تاریخ زبان و ادب پنجابی، (راولپنڈی: مارشل پرنٹرز، 2009ء)، 582۔
- 3- سورۃ الحجرات: 4۔
- 4- سورۃ الحجرات: 1، 2، 3۔
- 5- شریف کنجاہی، القرآن الکریم، (لاہور: پنجابی فاؤنڈیشن، سن)، 293۔
- 6- سورۃ الحجرات: 9۔
- 7- القرآن الکریم ترجمہ: 294۔
- 8- سورۃ الحجرات: 10، 11، 12۔
- 9- القرآن الکریم ترجمہ: 294، 295۔
- 10- سورۃ الحجرات: 15۔
- 11- القرآن الکریم ترجمہ: 295۔

محمد عاصم چودھری
ایڈیٹر 'پنجاب رنگ'

انڈیکس

- 1- کھوج کار: اکبر علی غازی / ڈاکٹر افتخار احمد سلہری
سرناواں: چوہدری نواب الدین: حیاتی تے پنجابی شاعری
صفحہ: 26-9

چونویں اکھر: چوہدری نواب الدین، پنجابی شاعری، کشمیر نامہ، گوجر نامہ، کپڑا نامہ، ماتم نامہ پنجابی،
مرشد نامہ پنجابی، قصہ طاعون، بیعت رضوان، سی حرنی، خزینۃ الواعظین، قیامت کشمیر
خلاصہ:

چوہدری نواب الدین پنجابی زبان دے مہان شاعر سن۔ اوہناں نوں اک متوازن
تاریخ دان ہون دے نال نال غیر جانبدار مصلح وی آکھیا جاسکدا اے۔ اوہناں اپنی شاعری راہیں
پرچلت ریتاں رواجوں دے خلاف واج چکی جیہڑے اگا ان پڑھتا تے جہالت پاروں عام سن۔
اوہناں کشمیر وچ جیہڑا دھرتی تے جنت سمجھیا جاندا اے ہندوستانی فوج دے ظلم نوں موہرے لیاندا۔
ایس مضمون وچ اوہناں دی چھپی تے ان چھپی شاعری دے اسلوب، بُنر، مشمولات، سرناویاں
تے شاعرانہ مہارت دے حوالے نال ویروا کیتا گیا اے۔ ایس توں اڈ نواب الدین ہوراں دی
حیاتی دے مستند تے کھوج راہیں سامنے آون والے پکھاں نوں بیان دا جتن کیتا گیا اے جیہڑا
ایہہ مقالہ پڑھن والیاں نوں اوہناں دی شاعری اُتے واپرن والے تاریخی، سیاسی، سماجی تے ادبی
اثرات بارے جانکاری وچ مدد دیوے گا۔

2- کھوج کار: الماس طاہرہ

سرناواں: شوکت علی قمر بطور نعت گو شاعر

صفحے: 36-27

چونویں اکھر: شوکت علی قمر، نعت، رب داجانی، مدینے دے نظارے، حرف نمازاں
خلاصہ:

شوکت علی قمر مشہور شاعر، کہانی کار، ڈرامہ نگار تے صحافی سن۔ اوہ اپنی پنجابی شاعری دے وکھرے انگ، بُتر تے سادگی و جہوں مشہور سن۔ اوہ نعت لکھن وچ خاص مہارت رکھدے سن۔ اوہناں دیاں نعتاں حضور نبی کریم ﷺ نال اوہناں دے گوڑھے عشق نوں بیان کردیاں نیں۔ اوہناں دیاں تین نعتاں دیاں کتاباں نیں جیہناں وچ 'رب داجانی'، 'مدینے دے نظارے' نکیاں کتاباں نیں جدکہ 'حرف نمازاں' اک مکمل تے وڈی کتاب اے۔ ایس مضمون راہیں اوہناں دی نعت گوئی وچ مہارت دے نال شاعری راہیں اپنے اندر دے جذبیاں نوں پیش کرن دے ول دا ویرا وی کیتا گیا اے۔

3- کھوج کار: ڈاکٹر ثوبیہ اسلم

سرناواں: حافظ محمد حمید اختر دے حضرت سلطان باہودی شان وچ لکھے گئے باراں ماہ

صفحے: 48-37

چونویں اکھر: 'باراں ماہ'، حضرت سلطان باہو، حافظ محمد حمید اختر، پنجابی شاعری، تصوف
خلاصہ:

'باراں ماہ' (پنجابی) دے لفظی معنی باراں مہینیاں دے نیں۔ ایہہ اک شاعرانہ صنف اے جیہڑی سال دے باراں مہینیاں نوں مکھ رکھ کے لکھی جاندی اے۔ پنجابی وچ لوک شاعری دیاں کئی صنفاں ویلے دے نال جڑیاں ہونیاں نیں جیہناں نوں بعد وچ تخلیقی شاعری واسطے ورتیا گیا اے۔ 'باراں ماہ' وی ایہناں صنفاں وچوں اک اے۔ کئی پنجابی کلاسیکی شاعراں ایس قسم دی شاعری وچ اپنا حصہ دان کیتا اے، حافظ حمید اختر ہوریں وی اوہناں وچوں اک نیں۔ اوہناں پنجابی کلاسیکی شاعر تے قادری سلسلے دے مہان صوفی حضرت سلطان باہودی شان

وچ 'باراں ماہ' لکھے۔ ایس مقالے وچ ایہناں 'باراں ماہ' دی ادبی تے موضوعاتی اہمیت نوں مکھ رکھ کے پرکھ کیتی گئی اے۔

4- کھوج کار: زیب النساء

سرناواں: پنجابی غزل وچ جدید حیاتی دا مہاندرا علامتاں راہیں: تحقیقی جائزہ

صفحہ: 66-49

چونویں اکھر: پنجابی غزل، علامت نگاری، جدیدیت، صنعتی ترقی، فطرت
خلاصہ:

پنجابی شاعری بابا فرید دے سسے توں ای علامتاں نال بھری ہوئی اے۔ فرانسیسی شاعر اے دے اک گروپ توں شروع ہوون والی ایس ادبی تحریک دے اثر پٹھ ایہناں علامتاں وچ وی تبدیلی آئی اے۔ علامتاں دی ورتوں دا تعلق صنعتی ترقی نال وی جڑیا ہو یا اے جیہڑا انسانی حیاتی تے ادب وچ اک انقلاب سی۔ مشینی حیاتی دے کئی پکھاں تے نظریاں نوں تصویری انگ دیون لئی پنجابی شاعری وچ نویاں علامتاں پیش کیتیاں گئیاں۔ ایہہ علامتاں نویں دور دے اوکھے روپ نوں سامنے لیاندیاں نیں، ایہناں وچ انسان دیاں فکراں، مصیبتاں تے اوکڑاں شامل نیں جیہڑیاں صنعتی ترقی دا بھیڑا نتیجہ نیں۔ ارباں لوکاں دی موجودگی وچ وی انسان ایس وڈی کائنات وچ کلا اے، نویں انسان دا ایہو المیہ اے کہ اوہنوں خود غرضی، بے حسی، منافقت تے کئی دوجی آفتاں دا سامنا اے۔ نویں انسان دیاں ایہناں ساریاں مصیبتاں نوں پنجابی غزل دے شاعران محسوس کیتا اے تے اوہ اپنے دور نوں فطرت دے دوجے پکھاں توں لئیاں علامتاں راہیں پیش کر رہے نیں۔ ایس مضمون راہیں پنجابی غزل وچ علامتاں دی ورتوں بیان دا جتن کیتا گیا اے۔

5- کھوج کار: ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا / سحرش افشار

سرناواں: پرکھ پڑچول از عارف عبد المتین: تحقیقی، تنقیدی مطالعہ

صفحہ: 82-67

چونویں اکھر: عارف عبد المتین، پرکھ پڑچول، ادبی پرکھ، پنجابی شاعری، کلاسیکی شاعری، جدید شاعری

خلاصہ:

کھوج تے پرکھ کسے وی ادب دا اہم حصہ ہوندے نیں۔ پنجابی زبان وچ عملی پرکھ دل گھٹ دھیان دتا گیا اے۔ عارف عبدالمتمین اک ماہر پارکھ تے بہت ودھی شاعر نیں۔ اوہناں دی کتاب 'پرکھ پڑچول' وچ 34 ادبی مضمون نیں جیہناں پنجابی زبان وچ ادبی پرکھ دی نینہہ رکھی اے۔ کتاب وچ کلاسیکی تے نویں شاعری دے اہم پکھاں تے چانن پایا گیا اے۔ پارکھ نے اپنی پرکھ دے ویروے نوں سوکھے ڈھنگ نال پیش کیتا اے۔ کتاب دی زبان تے اسلوب لکھاری دی سرزواں بارے ودھی مہارت تے مشاہدے دا ثبوت اے۔ تنقیدی وچار سائجے کردیاں عربی، اردو، فارسی، انگریزی، ہندی تے پنجابی لفظاں دی ورتوں متاثر کرن والی اے۔ ایس کتاب نوں پنجابی ادبی پرکھ دا مدھ سجھیا جاسکدا اے۔ ایس مضمون راہیں ایس کتاب دا تنقیدی ویروا کیتا گیا اے۔

6- کھوج کار: ڈاکٹر صائمہ بتول / ڈاکٹر مریم سرفراز

سرناواں: بابا گورو نانک دے توحیدی تے سماج سدھار وچار

صفحہ: 96-83

چٹوئیں اکھر: بابا گورو نانک، توحید، توحید پرستی، سماجی سدھار، سماجی نظام

خلاصہ:

بابا گورو نانک اک سچے درویش تے معاشرتی مصلح سن جیہناں توحید دی تبلیغ تے ذات پات دے نظام دی ننڈیا کیتی۔ اوہناں نوں غریب طبقے نال چوکھی ہمدردی سی۔ اوہناں دو جیاں مذہباں بارے جانکاری حاصل کیتی، اوہ برابری دی بنیاد تے سماج قائم کرنا چاہندے سن۔ اوہ روحانی تے اخلاقی قدراں دے حامی سن۔ انسان لئی سوکھی حیاتی دا پر بندھ اوہناں دا مقصد سی۔ بابا گورو نانک نے اک رب دا سُنہیا لوکائی تیکر اپڑان لئی دور دور دا سفر کیتا، اوہ رب جیہڑا اپنی مخلوق وچ وسدا اے تے اوہی ہمیش رہن والی سچائی دا مالک اے۔ بابا گورو نانک ہوریں خود غرضی تے ظلم توں پاک سماجی نظام قائم کرنا چاہندے سن۔ اوہناں نسل، ذات، جنس تے مذہب توں اگے ودھ کے انسان دی وڈیائی تے سماجی بھلائی دا پرچار کیتا۔ ایس مضمون وچ بابا گورو نانک دے توحیدی تے سماج سدھار وچاراں دا ویروا کیتا گیا اے۔

7- کھوج کار: ڈاکٹر عائشہ رحمان

سرناواں: ڈاکٹر مہر عبدالحق دے ترجمہ قصیدہ بردہ شریف دا ویروا

صفحے: 106-97

چونویں اکھر: قصیدہ بردہ شریف، ڈاکٹر مہر عبدالحق، پنجابی ترجمہ

خلاصہ:

ڈاکٹر مہر عبدالحق پنجابی دے مشہور لکھاری، کھوج کار، پارکھ، شاعر تے ترجمہ کار سن۔ اوہ ترجمہ کرن وچ خاص مہارت رکھدے سن۔ قرآن شریف، قصیدہ بردہ شریف تے خطبات اقبال دے اوہناں دے کہیتے ہوئے ترجمے ترجمہ کاری دے مڈھلے اصولاں مطابق بہت ودھیا ترجمے نیں۔ ایس کھوج وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق دے پنجابی ترجمہ قصیدہ بردہ شریف دے پکھاں دا ویروا کہیتا گیا اے تاں جے ایس ترجمے دی ادبی اہمیت، معیار، لفظی تے بستر دا متارا کہیتا جاسکے۔ ایس ترجمے نوں ایہدے اسلوب، فہم تے دو جیاں کئی خوبیاں پاروں بہت ودھیا قرار دتا جاسکدا اے۔

8- کھوج کار: فاروق ندیم

سرناواں: تاریخ دیاں متوازی لکیراں

صفحے: 114-107

چونویں اکھر: تاریخ پنجاب، تاریخ دان، برطانوی راج، صوفی، لوکائی دی تاریخ

خلاصہ:

تاریخ بیان دے ہمیش توں دو طریقے رہے نیں۔ اک دا تعلق بادشاہاں اتے اُچے طبقے نال جد کہ دوجا عام لوکائی نال جڑیا ہوندا اے۔ امیراں دی بیان کہیتی ہوئی تاریخ نوں کدے دی مستند نہیں سمجھیا جاسکدا۔ ایہو حال پنجاب دا اے جتھے حکمراناں اک تاریخ لکھی تے صوفیاں اک دوجی تاریخ محفوظ کہیتی جیہڑی سچی تے مستند اے۔ تاریخ دے ایہہ دونویں کچھ ہر دور وچ نال نال چلدے نیں۔ انگریزاں اپنیاں لوڑاں موجب تاریخ نوں گھما پھرا کے پیش کہیتا پر لوکائی تے صوفیاں جو کچھ واپریا اوس نوں محفوظ کر لیا۔ وکھو دکھ طریقیاں نال تاریخ پیش کرنا بادشاہاں تے تاریخ دانان دے کردار نوں وی واضح کر دیندا اے۔ 1947ء دی ونڈ توں بعد وی دو طبقے، دو تاریخاں نیں،

اک داسمبندھ ظالماں تے دو بے دالوکائی نال اے۔ ایس مضمون وچ تاریخ بیان دے دکھو دکھ نظریاں توں اڈنویں نسل لئی اک سچی تے معتبر تاریخ محفوظ کرن تے زور دتا گیا اے۔

9- کھوج کار: ڈاکٹر فوزیہ حنیف

سرناواں: سچل سرمست: سندھی، پنجابی تے اردو کلام دا ویرا

صفحے: 128-115

چونویں اکھر: سچل سرمست، وحدت الوجود، ہجر، وصال، سندھی، پنجابی، اردو شاعری

خلاصہ:

سچل سرمست سندھی، پنجابی تے اردو زبان دے مہان شاعر نیں۔ اوہناں دا کلام پیار، امن تے برداشت دا درس دیندا اے کیوں جے اوہ انساناں دی برابری، جنگی سوچ، امید تے آپسی احترام تے یقین رکھدے نیں۔ فلسفہ وحدت الوجود، انساناں تے فطرت نال پیار، عدم مساوات نال نفرت، صحیح کم کرن دا پکا ارادہ، عزت نفس دا پرچار، ہجرت تے وصال سچل سرمست دے کلام دیاں اگھڑویاں خوبیاں نیں۔

10- کھوج کار: ڈاکٹر فوزیہ فیاض / ڈاکٹر مشتاق عادل

سرناواں: سورة الحجرات دے موضوعات دا علمی ویرا شریف کنجاہی دے ”ترجمہ قرآن“ دی روشنی وچ

صفحے: 136-129

چونویں اکھر: سورة الحجرات، پنجابی ترجمہ، قرآن مجید، شریف کنجاہی

خلاصہ:

شریف کنجاہی اک مشہور شاعر، پارکھ، ماہر لسانیات تے ترجمہ کار سن۔ اوہ پنجابی، اردو تے فارسی زبان دے مان جوگ عالم سن۔ ادبی کماں توں اڈ اوہناں دے ترجمے سمجھن وچ سوکھے تے اپنی لسانی خوبیاں پاروں بہت ودھیا سمجھے جاندے نیں۔ اپنی خالص پنجابی لفظی، ادبی گن تے شعری کچھ وجہوں اوہناں دا ترجمہ قرآن مثالی اے۔ اوہناں بڑی کامیابی نال سورة الحجرات دے سرناویاں نوں پنجابی زبان وچ منتقل کیتا اے۔ ایہناں سرناویاں وچ نبی کریم ﷺ دا احترام،

خبردی تصدیق کرنا، امن، بھائی چارے دا ودھا، شک تے کنڈ چکھے برائی جیہیاں سماجی برائیاں دی ننڈیا شامل اے۔ ایس تحقیقی مضمون وچ سورۃ الحجرات دے ایہناں پکھاں بارے شریف کنجاہی دے ترجمہ قرآن دے حوالے نال بحث کیتی گئی اے۔

11- کھوج کار: وردہ نعیم بخاری / پروفیسر ڈاکٹر شاہدہ منظور

سرناواں: پرانده: پٹولیاں دی اک دستکاری (ملتان)

صفحے: 16-5 (حصہ انگریزی)

چٹوئیں اکھر: پرانده، پٹولی، پنجابی ثقافت، جنوبی پنجاب، کڈھائی، دستکاری

خلاصہ:

پرانده پنجاب دی بہت مقبول دستکاری اے۔ عام طور تے ایس دستکاری نوں گھراں وچ زنانیاں تے صرافہ بازار ملتان دے پٹولی بناندے نیں۔ پٹولیاں دی ایہہ دستکاری ہندوواں دے پٹوا قبیلے توں شروع ہوئی۔ روایتی طور تے اوہ جولاہے سن جیہڑے زیوراں دے کاروبار نال جُو گئے اتے چاندی تے سنہری دھاگیاں دا کم کردے سن۔ ایس سرناویں بارے کتاباں وچ مواد بہت گھٹ اے، ایس لئی ایہہ کھوج فیلڈ سروے راہیں کیتی گئی اے۔ کھوج لئی تجربے توں ملن والے علم دا طریقہ ورتیا گیا اے کیوں جے ایس واسطے ذاتی تجربات توں جانکاری اکٹھی کرنا بہت ضروری ہوندا اے۔ ایس مضمون وچ دسیا گیا اے پئی ایہہ دستکاری کیوں مغلاں توں ہوندی ہوئی خاص طور تے خوبصورتی تے خوشمنائی دے حوالے نال زنانیاں دی شناخت دا اک ضروری حصہ بن گئی۔ ایس طرح دیاں ساریاں دستکاریاں نسل در نسل منتقل ہون والے زبانی علم تے عمل نوں ورتدیاں ہوئیاں بنائیاں جاندیاں نیں۔

☆☆☆

11. Kaur, Bhipinder. *"Divinity in Fashion: A Study on the Popular Culture of Punjab,"* 2014.
12. Kamran, Ustad Rana. *Paranda Braiding in Multan by Wardah Naeem Bukhari.* Personal, August 18, 2018.
13. Jawad, Yasir. *In Pakistan Ka Saqafti Encyclopedia: Punjab.* Lahore: Al-Faisal Publisher, 2012.
14. Naeem, Tayyba. *"Gold and Silver-Plating Terms and Types and Social Traditions in Multan,"* 2011.
15. Singh, Manik. *"Parandi Rangbirangi." Story of Indian Crafts and Craftsmen,* August 7, 2010. <http://gaatha.com/parandi/>.
16. -Do-

The 'jalaibi paranda' like its name has the pattern of knotted 'jalaibi' in interwoven style which gives it a distinct look.

Figure 13: Ladu Paranda.

Source: www.gaatha.com. Accessed: September 24, 2019.

'Laddu paranda', as the name suggests has 'laddu' (round shape) like balls as tassels at its end. 'Laddu parandas' with single ball at the end of the paranda used to be gifted to child brides when child marriages were a norm. It was assumed that young girls would easily bear the weight of the light weight single ball 'laddu paranda'. For elder women these parandas are embellished with 'zari' and 'gota' (golden adornment) to give it a heavier look. (16)

REFERENCES

1. Untracht, Oppi. *Traditional Jewelry of India*. Illustrated Edition, ed. Thames & Hudson, 2008.
2. -Do-
3. Farooq, Muhammad. *"The Traditional Artifacts of the Saraiki Region: The Case Study of Khussa."* Dissertation, CG Printers, 2013.
4. Roberts, Timothy Roland. *Essay. In Mythology: Tales of Ancient Civilizations*, 17. Metro Books, 2003.
5. Kamran, Ustad Rana. *Paranda Braiding in Multan by Wardah Naeem Bukhari*. Personal, August 18, 2018.
6. Jawad, Yasir. *In Pakistan Ka Saqafti Encyclopedia: Punjab*. Lahore: Al-Faisal Publisher, 2012.
7. Krishnan, Usha R. *Indian Jewellery - Dance of the Peacock: Jewellery Traditions of India*. India Book House Ltd, 2006.
8. -Do-
9. -Do-
10. Khayal, Amin. *Naran Tillai Diyan Taran*. Lahore: Institute of Punjabi Languages & Culture, 2003.

Figure 11: Jali Wala Paranda.

Source: www.gaatha.com. Accessed: September 24, 2019.

During Mughal regime, the parandas were especially made with embellishments of pearls, motifs and mirrors. The motifs used in 'jali wala paranda' (made of net) are braided in a way which gives them a look of a net. The design of 'jali wala paranda' was inspired from the architecture of the famous fort of Patiala known as Qila Mubarak.

The queen of Patiala got the 'jali wala paranda' especially crafted by the special craftsmen of royal court. They made a 12 inches long highly embellished paranda with motif all over it. Queens were known to like motif because they complemented the royal palace mirrors and the pearls of their royal dresses. (15)

Figure 12: Jalaibi Paranda.

Source: www.gaatha.com. Accessed: September 24, 2019.

Other kinds of parandas that got fame are 'jalaibi paranda' and 'laddu paranda'. They got their names after the shapes of famous sweets of South Asia.

Figure 10: Paranda Making; Sarafa Bazar, Multan.

Photograph by Author. August 20, 2010.

Function of Paranda

Paranda is a popular hair accessory used by women in Punjab. It is usually a long tassel or braid, made by hand, out of cotton or silk threads, generally black but also in bright colors with added embellishments, such as beads or mirror work. Paranda is braided along with the wearer natural hair to make the braid or hair look thicker.

The monetary value of a parandas is directly proportional to the intricacy of work done on it. In this age of matching, every piece of jewellery is matched with the dress; similarly, women now get the custom made parandas with their traditional dresses. The jewellery made form gold, silver, precious and semi-precious stones and platinum have always been a fashion.(13) Paranda making is a complex craft because the structures and the intricate work involved although can be leant by a woman at home but still needs rigorous training. The process of paranda involves braiding the strands of silk or cotton yarn at the beginning and adding beads or other embellishments at the end. The trimming done at the ending gives it customized look providing avenues of creative designs.(14)

Designs on Parandas

The original paranda making has evolved into modern ways of making parandas. The parandas were previously prepared using genuine materials, however due to increase in cost saving techniques; the old paranda material is replaced by synthetic material which costs less. However, the parandas still have 'ghungroos' (a musical anklet) and mirror work added to them to give it an elaborate look.

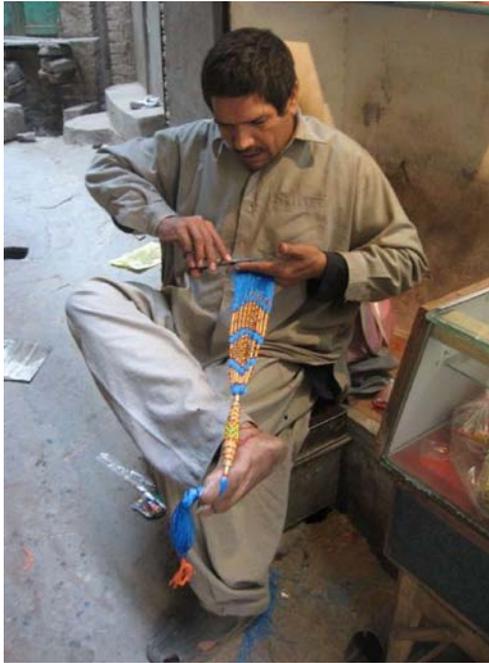

Figure 7: Paranda Making; (Late) Ustad Sajad, Sarafa Bazar, Multan.
Photograph by Author. August 20, 2010.

Figure 8: Paranda Making; Ustad Kamran, Sarafa Bazar, Multan.
Photograph by Author. August 20, 2010.

The process of making parandas involves simple objects including a comb, threads, scissors and a pillar known as 'thullu'. The 'thullu' is used to give structure to the paranda. 'Thullu' is a wooden pillar placed on a stone base with a hook on the top which holds the thread. During the process of paranda making, the hook keeps the paranda threads straight.

Paranda is the essence of southern Punjab's culture. Women wear it either with 'lachas' (a loose cloth worn as trouser/skirt) or with 'shalwar kamiz'. The women who want to earn while being at home make parandas using patoli craft and sell them in markets. Parandas are also sold in 'sarafa bazar' (gold market). A decade or two ago, every woman was master of making parandas and used to make their own parandas at home, however this trend has shifted now. Women now buy parandas from market due to a decrease in the trend of wearing parandas.(12) There is a list of skilled patoli craftsmen in 'sarafa bazar' who also make innovative designs of paranda.

Figure 6: Paranda working; Ustad Ramzan (Badshah), Sarafa Bazar, Multan. Photograph by Author. August 20, 2010.

the long plait which covers the whole braid ending at the lower end of the braid. Other than cobra and lord Krishna; flowers, sun, moon and other shapes are often made to give the jadaï nagam a beautiful shape and style. Flowers are the most popular design for this ornament however other cultural motifs such as 'mayal' (peacock), 'kirtimukha' (the grotesque mask), 'yali' (a composite creature) and 'hamsa' (swan) are also famous because of their religious and cultural context. (9)

Origin of Paranda

Every region of subcontinent has different myths about how women started using parandas. Historically in subcontinent Muslim women as well as Hindu women used to cover their heads with 'dopatta' or 'orhni'. These dopattas hide other hair accessories women used to wear to adorn their hair. However, the end of their braids were usually exposed due to the long length of hair being in fashion hence women started embellishing their braid ends with mirrors, beads and other works. These became so popular that women across the subcontinent started weaving them at home and later they became a fashion for young girls as well as old women. Some people also contemplate that the origin of parandas were originated by older women trying to compensate for their hair fall problem. These women wanted their hair to still look longer hence started wearing parandas to give an extra length and volume to their hair. For royal women, parandas were extravagant. The usage of golden threads with mirror work at the end and peacock feathers gave these parandas royal look. According to folklore, parandas were the accessory of an unmarried girl because they were not allowed to untie their hair and their hair accessories were covered due to 'orhni' so parandas actually were used to tie hair and compensate for the covered hair. Whereas married women could untie their hair if they liked. (10)

Parandas were not only popular in masses but royal women were also fond of it. 'Maharanis' (queens) of Patiala were known to flaunt heavy parandas. Their parandas had extravagance in them. They were heavily studded with mirror work, gold or silver threads and multicolored yarns. Fancy ribbons and peals gave it regal look. They liked parandas so much that their younger ones also wore parandas with colorful tassels and pompoms attached to them. Once parandas became royal fashion, it became a fashion for masses as well with variety in colour, sizes, embellishment on different cultural events. (11)

Paranda Making

The southern Punjab is famous for paranda making. Cities such as Bahawalpur, Multan (Sarafa Bazar, Chowk Qureshi, Muzaffarabad), Lodhran, Khanewal and Lahore (Kot Lakhpat) are known to be hubs of paranda making.

ornament) and bracelets.(7) An intensive work is required to finish the product. The threads are woven and wrapped neatly and all the other decorative materials are tied and placed with great perfection.

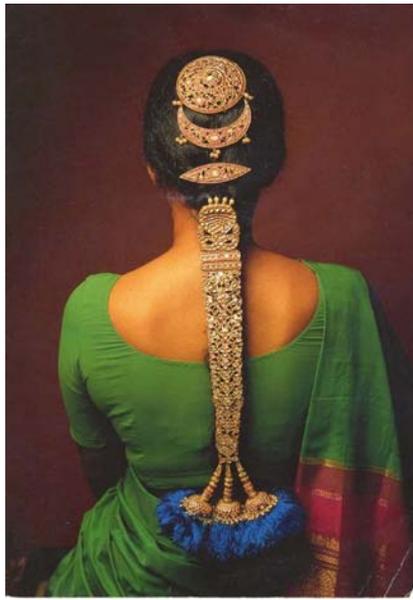

Figure 5: Jadai Nagam (hair ornament) Tamil Nadu; 19th Century.

Source: (<https://www.picbear.org/tag/jadainagam>) Accessed: September 30, 2019.

The way women tie their hair in long plait braid is symbolized in different myths of Indian culture. According to one myth, the three strands symbolize the house of woman's father, her in-laws and the third strand symbolizes her own self which binds these two houses. Another myth symbolizes three strands as Shiva, Vishnu and Brahma. It also symbolizes the merger of three rivers, Ganga, Yamuna and Sarasawati. In literature, the woman's braid is compared with snake or a weapon. (8)

'Jadai nagam' is the most prominent jewelry piece where the snake pattern is used. Snake is seen as the symbol of fertility. The jadai nagam is crafted in such a way that it takes the shape of the braid. It is ornamented with gold and precious gems to give it distinct effect. It is known to give spiritual energies to the woman wearing it. The designs used in jadai nagam are usually floral, extended with snake like body, used to embellish the hair. This piece of jewelry is complex due to several parts attached to it which make it complete. According to the Hindu mythology, the lord Krishna, who had a victory over Kaliya (serpent), is placed under the cobra head to display as the symbol of triumph. Under this cobra head is

While comparing the culture of eastern and western Punjab, Kamran describes that parandas were used in eastern Punjab more than western Punjab. Hair braiding is part of women's beauty regime since the start of civilization. Parandas were also popular in the culture of Punjab by Sikh women. They used to wear parandas with 'shalwar kamiz' (long shirt & trouser). Innovation in paranda and patoli came into being in the Sikh Period. Their cultural songs and their traditions are filled with contexts of parandas. (5)

Figure 4: Threaded paranda with golden beads and glass cut work.

Source: india-archives.blogspot.com. Accessed: Sep 23, 2019.

Parandas are the rich traditional and cultural symbol of Punjab. Parandas are famous accessory of Patiala as well but later they have gained fame across the world. Women especially of subcontinent are known to love colorful embellishment especially on their hair but due to the religious and cultural mandatory hair covering, just the end of the hair can be seen hence parandas are known to be a part of the culture. It is said that the queens of royal families of Patiala came up with the idea of embellishment at the end of their hair. This concept was later developed into formation of parandas. These royals of Patiala were also famous for getting overly embellished parandas made with semi-precious and precious stones. (6)

The parandas made today are very different from the parandas that were made in subcontinent in Mughal era or the ones made during Indus Valley Civilization. The parandas now use synthetic thread and material which bring the cost down. The use of mirror, 'zari' (golden thread), pearl work, beads work and sometimes pompoms makes them very attractive. This is a tribal craft as well which has a unique beauty in itself. 'Patwa' thread, specifically belong to Rajasthan is used extensively. The crafts person of patoli tribes strings the beads in the threads and designs beautiful necklaces, hair-pins, parandas, 'jadai nagam' (hair

Historically, parandas have been part of women's hair as accessory for a long time in different forms. Women used to weave colorful threads together and braid their hair with it. In sub-continent parandas made their way into culture due to the fact that women used to cover their heads and parandas gave them avenue to flaunt their hair accessory under the 'dopatta', the head covering or scarf.

Figure 2: The Dancing Girl from Mohenjo-Daro, 2300-1750 BCE. Bronze. New Delhi, National Museum.

Source: www.harappa.com. September 24, 2019.

The famous sculpture 'The Dancing Girl' found during excavation in Indus Valley was wearing necklace and bangles. This sculpture proves that the girl is wearing some hair accessory which looks like a paranda because the hair are tied in braid and some embellishment is added to it at the end. In some Mehargarh figurines, women are seen to have braided their hair and tied them up with the accessory which looks like a paranda. (4)

Figure 3: Figurines of the Mehargarh.

Source: thehistoryhub.com. Accessed: October 9, 2019.

item which is usually crafted by 'Patolis'. 'Paranda' is a hair accessory made from yarn used to braid girls' hair especially to accessorize the end part of the hair. Other variants of the name 'paranda' are 'phundi', 'chutia' or 'bal-choti'. Parandas are widely made in different kinds of yarns such as silk, cotton or synthetic yarn. These are usually 30 cm long. A paranda has three strands to support three parts of the braid indigenously known as 'choti'. The end is secured with tassels and beautiful pompoms embellished with beads. In subcontinent culture, volume of women's hair is a symbol of her beauty. Parandas add additional volume to the braid making them appealing to others. (1)

Special parandas are woven for brides on their weddings. These parandas are highly embellished and have heavy work on them. A patoli who works rigorously and has experience of making parandas can make three parandas on average each day. Paranda is a symbol of femininity and a tradition of subcontinent. These are not only liked by rural traditional women but also fancied by urban women during wedding events and with traditional clothing. (2)

Figure 1: Paranda's with Colored Tassels,
Photograph by Author, 26 September 2019.

Eastern Punjab is known for traditional colorful parandas. Dr. Navid Shahzad, a prominent name in Punjabi literature, has compiled Pakistani Punjabi film songs from 1947 to 2000 and there are many songs in the list which talk about adornment of women and their parandas. In southern Punjab parandas are made in slightly different colours as compared to eastern Punjab. Multan, Bahawalpur and Cholistan are known for colorful and mirror work parandas. These areas are comparatively hot hence people use bright colours since light colors reduce heat. (3)

Wardah Naeem Bukhari

Ph.D. Scholar (Art History)

College of Art & Design, University of the Punjab, Lahore

Prof. Dr. Shahida Manzoor

Ex-Principal, College of Art & Design,

University of the Punjab, Lahore

Paranda: A Popular Product of Patolis (Multan)

Abstract:

Paranda is a popular product of Punjab. This craft is usually done by women working in homes and the 'patolis' working in 'Sarafa Bazar' (Gold Market), Multan. Patoli craft originated from the 'Patwa' clan who belongs to the Hindu community. Traditionally, they were weavers and engaged in jewellery-making business and worked with silver and golden threads. Since the literature on this area is severely limited; therefore, the research is based on a field survey. The methodology adopted for this study is posteriori because collection of information based upon personal experiences is very important. This study discusses how the aesthetics of this craft drew from the Mughal sources and how it became a necessary part of female identity, particularly in terms of beauty and elegance. All such crafts are produced by applying oral knowledge and practice that has been passed down from generation to generation.

Keywords:

Paranda, Patoli, Punjabi Culture, Southern Punjab, Embroidery, Handicrafts

Introduction

'Patoli' craft has been passed down from generation to generation. The artisans associated with this craft are also called 'Patalis' who are known for their specific craft pertaining to jewellery, making it wearable. 'Parandas' are the main

- ◆ *A Scholarly Account of the Topics of Surah Al-Hujurat in the Light of Sharif Kunjahi's "Tarjuma Quran" (Translation of the Quran)* 129
Dr. Fouzia Fayyaz / Dr. Mushtaq Adil

Index

- Muhammad Asim Chaudhry 137

Contents

English Section

- ◆ *Paranda: A Popular Product of Patolis (Multan)*
Wardah Naeem Bukhari / Prof. Dr. Shahida Manzoor 5

Punjabi Section

- ◆ *Ch. Nawab ud Din : Life and Punjabi Poetry*
Akbar Ali Ghazi / Dr. Iftikhar Ahmed Sulehri 9
- ◆ *Shaukat Ali Qamar as a Poet of Na'ats*
Almas Tahira 27
- ◆ *'Baran Maah' in the Praise of Hazrat Sultan Bahu (RA)*
written by Hafiz Muhammad Hameed Akhtar
Dr. Sobia Aslam 37
- ◆ *Symbolic Representation of Modern Life in Punjabi Ghazal:*
A Research Analysis
Zaib un Nisa 49
- ◆ *The Book "Parakh Parchol" by Arif Abdul Mateen: A*
Critical Review 67
Dr. Sonia Allah Rakha / Sehrish Iftikhar
- ◆ *Baba Guru Nanak's Monotheistic and Social Reforming*
Concepts
Dr. Saima Batool / Dr. Maryam Sarfraz 83
- ◆ *Critical Review of Dr. Mehar Abdul Haq's Translation of*
Qaseeda Burda Sharif
Dr. Ayesha Rahman 97
- ◆ *Parallel Lines of History*
Farooq Nadeem 107
- ◆ *Sachal Sarmast: Review of Sindhi, Punjabi & Urdu Verse*
Dr. Fouzia Hanif 115

**Research Journal
Punjabi Language, Art & Culture**

Punjab Rung

Jan. - Dec. 2019

(4)

Patron-in-Chief

Dr. Sughra Sadaf

Editor

Muhammad Asim Chaudhry

Punjab Institute of Language, Art & Culture

Information & Culture Department, Govt. of the Punjab

Punjabi Complex, 1-Gadaffi Stadium, Ferozepur Road, Lahore

RESEARCH JOURNAL "PUNJAB RUNG"

Patron-in-Chief Dr. Sughra Sadaf

Editor: Muhammad Asim Chaudhry

Asst. Editor: Qari Ayyaz Ahmad

Advisory Board : **Dr. Jasbir Kaur**

Dean, Faculty of Art & Culture, Punjabi University, Patiala (India)

Dr. Manzur Ejaz

Chief Editor 'Wichar' Online Punjabi Portal (USA)

Dr. Jaswinder Singh

Professor, Department of Punjabi, Punjabi University, Patiala (India)

Dr. Jagmohan Sangha

Toronto (Canada)

Dr. Nabila Rehman

Director, Institute of Punjabi & Cultural Studies, Punjab University, Lahore (Pakistan)

Dr. Jameel Ahmad Pal

Ex.Chairman, Department of Punjabi, Shalimar College Lahore, (Pakistan)

Dr. Muhammad Tariq Khan

Chairman, Department of Punjabi, Government Emerson College, Multan (Pakistan)

Dr. Syed Akhtar Jaffri

Ex. Principal, Government College, Baghbanpura, Lahore (Pakistan)

Title Design : Faizan Amjad

Composing : Rizwan ul Hassan

ISSN: 2616-910X

Contact :

Punjab Institute of Language, Art & Culture

Punjabi Complex, 1- Gaddafi Stadium, Ferozpur Road, Lahore

editor.punjabrung@gmail.com

Ph: +92-42-99232169-70 Fax:+92-42-99231766

Website: www.pilac.punjab.gov.pk

 : PILAC / Pilac Pakistan

